

ISSN 1303-3123

İstanbul Üniversitesi Yayın No.4668

OSMANLI BİLİMİ ARAŞTIRMALARI
STUDIES IN OTTOMAN SCIENCE

ADNAN ADIVAR
ÖZEL SAYISI

Editör
Feza Günergun

CİLT / VOL.VII

SAYI / NR.2

2006

Hakem Kurulu / Referees Committee

Gediz Akdeniz, İstanbul	Shigehisa Kuriyama, Kyoto
Virginia H. Aksan, Ontario	Mübahat Kütükoğlu, İstanbul
Ali Akyıldız, İstanbul	Afife Mat, İstanbul
Ali Haydar Bayat, İzmir	Rhoads Murphey, Birmingham
Asuman Baytop, İstanbul	Christoph K. Neumann, İstanbul
Atilla Bir, İstanbul	Efthymios Nicolaidis, Atina
Sonja Brentjes, Berlin	İlber Ortaylı, İstanbul
Günhan Danışman, İstanbul	Gert Schubring, Bielefeld
Ferruh Dinçer, Ankara	Ekrem Sezik, Ankara
Emre Dölen, İstanbul	Johann Strauss, Strasbourg
Şeref Etker, İstanbul	İlhan Şahin, İstanbul
Şefik Görkey, İstanbul	Celal Şengör, İstanbul
Feza Günergun, İstanbul	Hülya Şenkon, İstanbul
Mustafa Kaçar, İstanbul	Ramazan Şeşen, İstanbul
Esin Kahya, Ankara	Zafer Toprak, İstanbul
Mehmet Kanar, İstanbul	Şafak Ural, İstanbul
Aykut Kazancıgil, İstanbul	George Vlahakis, Atina
Dursun Koçer, İstanbul	Nuran Yıldırım, İstanbul
Klaus Kreiser, Bamberg	Şehsuvar Zebitay, İstanbul

Editör

Feza Günergun

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü
Bilim Tarihi Anabilim Dalı
34134 Beyazıt – İstanbul – Türkiye
Fax. 90 (212) 511 43 71
fezagunergun@yahoo.com

Osmanlı Bilimi Araştırmaları, 1995 yılında yayımlanmaya başlanmış, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yönetim Kurulu'nun 29.5.2001 tarihli kararı ile "Hakemli Dergi" olmuştur. Derginin, 2001 tarihinden itibaren yılda iki sayı olarak yayımlanması öngörülmüştür. Dergide, Türk bilim, teknoloji ve tıp tarihinin değişik konularını ele alan araştırma makaleleri yanında, bu konularda yapılmış bilimsel yayınları ve toplantıları tanıtıcı yazılar yayımlanabilir. Ayrıca Türk bilim, teknoloji ve tıp tarihini ilgilendiren çeviri yazılar da dergide yer alabilir. Araştırma makaleleri Türkçe veya İngilizce yayımlanabilir. Araştırma makaleleri ve çeviri yazılar hakemlerin onayından ve editörün süzgecinden geçtikten sonra yayımlanır. Katkı ve tanıtma yazılarının yayını için editörün onayı yeterlidir. Dergiye gelen yazıların yayımında, yazının editöre geliş tarihi dikkate alınır.

Yayın Kurulu

Feza Günergun, A.İhsan Gençler, Mustafa Kaçar, Sevtap Kadioğlu, Mehmet Kanar

OSMANLI BİLİMİ ARAŞTIRMALARI
Cilt / Vol.VII, Sayı / Nr.2, 2006

Adnan Adıvar'ın kaleminden: "Bir Adam Gördüm" 1

Adnan Adıvar'ın *Bilgi Cumhuriyeti Haberleri* adlı eseri üzerine izlenimler..... 5
(Adnan Adıvar'ı Anma Toplantısı'nın açış konferansı, 28 Kasım 2005)
Erdal İnönü

MAKALELER / ARTICLES

Adnan Adıvar'ın bilim tarihi çalışmaları: *Osmanlı Türklerinde İlim*'den önce ve sonra 13
Adnan Adıvar's works in history of science: Prior to the *La Science chez les Turcs Ottomans* and thereafter (abstract) 53
Feza Günergun

Hekim kimliği ile Abdülhak Adnan Adıvar ve Tıp Tarihi ve Deontoloji Müderrisliği 55
Abdülhak Adnan Adıvar, as physician and professor of history of medicine and deontology (abstract) 86
Nuran Yıldırım

Türk bilim tarihinin gelişimine tanıklık: Adnan Adıvar – George Sarton mektuplaşması 87
The Adıvar – Sarton correspondence: A testimony to the emergence of Turkish history of science (abstract) 109
Feza Günergun

Adnan Adıvar için övgü ve eleştiri 111
Adnan Adıvar on praise and appraisal (abstract) 117
Şeref Etker

Piri Reis ve *Müntehab-ı Bahriye* 119
Piri Reis and *Müntehab-ı Bahriye* (abstract) 127
Mine Esiner Özen

Onsekizinci yüzyılın ikinci yarısında Doğu Akdeniz bölgesinde bir bitki toplayıcısı: John Sibthorp (1758-1796) 131
A plant collector in the East Mediterranean region in the second half of the eighteenth century: John Sibthorp (1758-1796) (abstract) 137
Asuman Baytop

Ondokuzuncu yüzyıl ortalarında Anadolu'da bir bitki toplayıcısı: Theodor Kotschy (1813-1866) 139
A plant collector in Anatolia in the middle of the nineteenth century: Theodor Kotschy (1813-1866) (abstract) 146
Asuman Baytop

Tanzimat'ın kent reformları: Türk imar sisteminin kuruluş sürecinde erken plânlama deneyimleri (1839-1908) 149
Urban reforms of Tanzimat: Early planning practices in the formation process of Turkish reconstruction system (1839-1908) (abstract) 180
Koray Özcan

KATKILAR / ADDENDA

İnas Darülfünunu Üzerine 181
Emre Dölen

İnas Darülfünunu hakkında notlar 184
Şeref Etker

Auguste Sarrou hakkında biyografik not 185
Şeref Etker

Salih Zeki'nin ölüm yıldönümü ile ilgili bir belge (1925) 187
Feza Günergun

DÜZELTME / CORRIGENDUM

Mebahis-i Telgraf in basım tarihi 188

SEMPOZYUM TANITIMI / SYMPOSIA

Emre Dölen Armağanı'nı Takdim Toplantısı (İstanbul, 14 Ekim 2005) konuşmaları (*F.Günergun, A.Kazancıgil, K.Gavroğlu, E.Dölen, K.Tuna, Ş.Ural, M.Sandalcı, Ş.Görkey, N.Yıldırım, R.Apak*) 189

Ölümünün 50. yılında Dr. Adnan Adıvar'ı Anma Toplantısı (İstanbul, 28 Kasım 2005) açılış konuşmaları (*F.Günergun, M.Yelten, Ş.Ural, A.Kazancıgil, Ö.Sayar, O.Bahadır*) 201

Uluslararası Bilim ve Teknoloji Tarihi Sempozyumu (İstanbul, 10-14 Mayıs 2006) açılış konuşmaları (*M.Parlak, F.Günergun*) ve programı 214

Dr. Med. Dr. Litt. h. c. Abdülhak Adnan Adıvar

Dr. Adnan

Adnan Adıvar'ın kaleminden

“BİR ADAM GÖRDÜM”*

Princeton'un çok sakin bir caddesindeki beyaz boyalı, ahşap, bizim köşk dediğimiz tarzda bahçeli evler arasından gidiyorduk. Memleketimizin ve benim çok eski dostumuz merhum Dr. Gaites'in gelini bu evlerden birini işaret etti: “İşte Einstein burada oturur, yanındaki de bizim ev” deyince sevinçle sordum: “Onunla görüşüyor musunuz? —“Evet, iyi bir komşudur” dedi. Artık kendi kendime inandım ki ben bu adamı herhalde görebilirim; belki de konuşabilirim. XX. asrın ilim ve fikir aleminde en büyük sarsıntıyı yapmış bu büyük insanı görüp, onunla konuşup da ne yapacaktım; onu alakalandıracak ne söyleyebilecektim. Hep bunları düşündükçe onunla görüşmek için teşebbüs kuvvetim zayıflıyordu. Nihayet bir gün bana telefon ettiler.

—Einstein, sizi bugün çay vakti bekliyecek. Sevindim mi, korktum mu bilemem. Fakat artık ne de olsa o küçük evin alçak ve dar kapısından girecek, o büyük adamın yüksek ve geniş alını karşısına çıkacaktım. Bir mülakatçı gibi sualler hazırlamakta ne mana vardı? Onunla ne konuşacağımı ben de bilmiyordum. Fakat Princeton'daki Institute for Advanced Study'ye nasıl alındığımı öğrenmiştim. Enstitünün müessisi ve ilk müdürü A. Flexner, onunla konuşmuş ve şartları sormuştu. Koştuğu şartlar müdire o kadar mütevazı görünmüştü ki, “Ben bu bahsi sizinle değil, yaşama şartlarını daha iyi bilmesi lazım gelen refikanız ile konuşurum” demişti. Her şeye rağmen yaşama şartlarının en mütevazısına inmiş olduğunu o büyük alimin odasına girince ben de gördüm.

Mrs Gaites, beni kapıya kadar götürdü ve “kapıyı açacak olan Einstein'ın hemşiresidir haberiniz olsun” dedikten sonra açık kapının önünde duran kadına “İşte Doktor Adnan” dedi ve beni bıraktı.

Biraz sonra uzun beyaz saçlı bir büyük kafanın karşısında idim. Bir müddet birbirimize baktık; bu sırada dikkat ettim ki onun ayakları çıplaktır. Bana, kendisini hangi sıfatıyla ziyaret ettiğimi sordu. “Sadece bir ilim talibi

gibi” dedim. Onun, büyük fizikçi Philipp Frank'ın yazdığı ilmi biyografisini okuduğumu söyledim. Gülererek, o eserden memnun olduğunu söyledi.

İlk olarak izafiyet nazariyesinin avamileştirmeye asla gelmeyen bir nazariye olduğuna inandığımı sıkılarak söyledim. Beni bu vadede konuşmağa teşvik edecek sözlerle taltif edince sıkılganlığım geçti. Yabancı aksanla ve fakat en doğru kelimeleri kullanarak İngilizce söylüyordu. Belki kendi dilile konuşmağı tercih eder diye kendisinin de talebelik ettiği Zurich'te bir müddet çalıştığımı ve o zamanın meşhur talebe pansiyonu olan Phoenix'de kaldığımı söyledim. Gözleri parladı. Phoenix, Phoenix, dedi. Sonra Berlin'de hocam Kraus'un tıbdan felsefeye geçtiğini, benim de onun gibi tıbdan ilim tarihine geçmeğe çalıştığımı söyledim. Kraus'u çok değerli ve hür düşünen bir kafa olarak tanıyordu. Son zamanlarda kendisiyle çok temas ettiğini söyledi. Fakat yine İngilizce olarak:

“Haklısınız, bu yeni nazariyelerin (benim nazariyem demedi) anlaşılması güç olduğu gibi avamileştirilmesi de güçtür. Onları anlamak için evvelkileri iyice hazmettikten sonra daha yenilerine karşı bir açlık duymuş olmak lazımdır” dedi. Bu sözleri söylerken yüzüme en tatlı bir bakışla bakan gözlere baktım. Karşısındaki insanın ta yüreğine işliyen ve baktıkça insanı alan bu gözleri, ben bir kere daha görmüşüm gibi geldi. Sonra buldum ki, o defa gördüğüm gözler bir sanatkarın gözleri idi; bunlar da bir alimin gözleri. Acaba ilim ve sanat ruh aleminde birbirile birleşiyor ve o alemin pencerelerinden gelen aydınlığın şuaları hep aynı kudreti mi taşıyordu?

Nazariyesinin felsefesini yapan bir Alman filozofunun kitabı hakkında, müsaadesini dileyerek, fikrimi söyledim.

—“Kendinizi üzmeyiniz, o izafiyet nazariyesini Kant'a bağlamaktan başka bir şey yapmış değildir” diye cevap verdi. O, benim anlatmak istediğimi bir cümle ile ne güzel ifade etmişti.

Musevi dini ile ilim arasındaki niza hakkında vaktile kendi söylemiş olduğu biraz karanlıkça bir cümlenin izahını rica ettim. Beni cidden büyük bir alime yakışacak vuzuhla tashih ve tenvir etti. Bir ara kendisi mizahtan bahsedecek oldu, ben de o sırada yaptığım belki yanlış bir müşahedeyi söyledim; dedim ki: “Amerikalılar bana kolaylıkla neşeye erişlen bahtiyar insanlar gibi geldi. Halbuki mesela Almanları, birasız, şarapsız, yalnız sözle neşelendirmek ne kadar güçtür.”

—“Almanların bu ruh haletine dikkat eden İtalyanlar onlara ‘la bestia seriosa’ lakabını takmışlardı” dedi ve gevrek bir kahkaha attı.

Tekaüt olarak çekildiği İnstitü'ye yine her gün muntazaman devam ettiğini iştmişti. Kendi sözlerinden anladım ki mekanik, elektro-mağnetik

* A.Adıvar bu yazısını, A.Einstein'ı Princeton'da ziyaret ettikten sonra, Nisan 1947'de yayımlamıştır. Aynı yazı, onun *Dur, Düşün* başlıklı kitabı (Ahmet Halit Kitabevi, İstanbul 1950) içinde (s.195-197) tekrar yayımlanmıştır. Einstein ve Adıvar aynı yıl (1955) vefat etmiştir. 2005 yılı, her ikisinin de ölümünün 50.yılıdır. Adıvar'ın bu yazısını yayımlayarak her iki bilim adamını birlikte anmak istedik (editörün notu).

bütün fiziki hadiseleri bir tek saha kanunu içine sokacak ve bütün nazariyeleri tetvici edecek olan 'Birleşik saha' nazariyesi üzerinde hala çalışmaktadır.

Artık beni oturduğum yere mihlayan gözlerin ve ellerin cazibesinden kurtulmak için bir müddet önüme baktım. Kendisini daha fazla rahatsız etmek istemediğimi söyleyerek kalkmağa davrandım. "Zarar yok, daha oturunuz" dedi. 1935'te onu Paris'te Collège de France'da bir kürsüye davet etmişlerdi. Kabul edip etmediğini sordum. Kabule o zaman temayül ettiğini ve fakat teklifin arkası çıkmadığını söyledi. Ben de Fransızların bu tereddüdünün onu 4 sene sonra ikinci bir hicretten kurtardığını hatırlattım. Gözlerinde donuk bir şimşek çaktı; sadece "evet" dedi. Biraz sonra hemşiresi çay fincanlarını almak bahanesiyle odaya girince etrafımızda dolaşmasından anladım ki, kardeşinin fazla rahatsız edilmesine razı değildir. Çıkarken Einstein ikimizin de hal ve şanına bakarak "Allaha ısmarladık, ya bu, yahut öteki dünyada tekrar görüşürüz" dedi. Onun elini öpmek için garpta da bizde de olduğu gibi erkeklerin elini öpmek adeti olmasını ne kadar isterdim. (Nisan 1947)

İngiliz Edebiyatı Kurbanı Kütüphanesi
Dr. Öner

BİLGİ CUMHURİYETİ HABERLERİ

Edebiyat Fakültesi	
Ayniyat derneği No.	31142
Ayniyat makbuz No.	
Erayat Ta.	
Fl.	5 Lira 00 kr.
Satış	Hediye

ADNAN ADIVAR'IN *BİLGİ CUMHURİYETİ HABERLERİ* ADLI ESERİ ÜZERİNE İZLENİMLER

Erdal İnönü*

Sayın Rektör Yardımcısı, Dekan Yardımcısı, değerli öğretim üyeleri, değerli hocalar, değerli arkadaşlar. Hepinize saygılarımı, sevgilerimi sunuyorum.

Bu toplantıya katılmaktan onur duyuyorum. Rahmetli Adnan Adıvar, Türkiye'nin yakın zamanlardaki, yakın geçmişteki en önemli bilim tarihçisidir. Ben, fizik bilimi ile gençliğimden beri uğraşıyordum ama bilim tarihini pek bilmiyordum. Amerika'da bir süre bulunduğum zamanlarda, orada, ünlü bir bilim tarihçisinden Adnan Adıvar'ı öğrenmiştim. Demek istiyorum ki, Türkiye'den çok Türkiye dışında tanınan, birinci sınıf bir bilim tarihçisiydi. Osmanlı Türklerinde bilimin gelişmesini anlatan kitabı bir klasiktir ve yazıldığından beri başvuru bir temel eserdir.

Ben kendisini tanımak şerefine de nail olmuşum. Tabii öğrenciyken. Babamın evine geldiğinde, yemekte, Halide Edip Adıvar ile konuşurlarken bana da arada sırada bir şeyler söylerlerdi. Kendisine hayranlığım o zaman başlamıştı. Ben o zaman üniversitenin birinci sınıfındaydım ama üniversitenin ne olduğu pek bilmiyordum. O zaman fark etmiştim ki Adnan Bey bu işi çok iyi biliyor. Belki sonra tekrar dönerim bu konuya ama bu defa değerli bilim tarihi hocamız Sayın Prof. Feza Günergun benden Adnan Adıvar'ın popüler kitapları hakkında konuşmamı istedi. Öteki konuları onun için bir tarafa bırakacağım. O kitaplar ile ilgili anılarım var. Çünkü o kitaplar, hiç olmazsa birinci kitaptaki [*Bilgi Cumhuriyeti Haberleri*] yazılar önce gazetelerde çıktığında, ben lisenin son sınıfında, üniversitenin birinci sınıfındaydım. Bir öğrenci olarak, o yazıları zevkle okuduğumu hatırlıyorum. O bakımdan şimdi tekrar kitabı elime alıp o yazılara bakmak beni gençliğime götüren bir yol oldu. Onun için de kendisine teşekkür ederim.

Adnan Adıvar, 1939'da Türkiye'ye dönüp kültür yaşamımıza Türkiye'de katkı yapmaya başladı. *İslam Ansiklopedisi*'nin, çeviriler grubunun başına geçmişti. Her fırsatta o zamanki Milli Eğitim Bakanı'na, kültür yaşamımıza, üniversiteye yardımcı oluyordu. Onun dışında gazetelerde yazılar yazmaya başladı. Bu yazılar popüler bilim çeşidinden yazılardı. Kendisi bilim tarihçisi olduğu için ve iyi bir bilim tarihçisi olduğu için bilim tarihi açısından olaylara bakarak bilimsel gelişmenin Türkiye ve dünyadaki manzarasını o günlerde

anlatıyordu. Ayrıca düşünce özgürlüğü, üniversite özerkliği, akademik meseleler gibi konularda fikirlerini söylüyordu. Yani bu yazılar bilim tarihi, bilim sosyolojisi, bilim felsefesi olarak çerçevelendirilebilir. Sonunda üç kitap çıktı. Birincisi *Bilgi Cumhuriyeti Haberleri* (1945), ikincisi *Dur, Düşün* adını taşıyordu ve 1950 tarihliydi. Sonuncusu da *Hakikat Peşinde Emeklemeler* (1954). Böylece on sene içinde pek çok yazısı gazetelerden kitaplara intikal etti. Bana geçmişte bir arkadaşım birinci kitabı vermişti. Onu okuyarak şimdi size geldim. Bu arada, Ankara'daki bilim tarihçilerimizden Remzi Demir *Denemeler* adı ile 2003 yılında Adıvar'ın bir kitabını yayımladı. Bu kitapta, Adnan Adıvar'ın her üç kitabından alıntılar var. Hepsisi yok tabii. 200 sayfa ama her kitaptan birçok yazıyı buraya almış. Şimdi elimizde toplu bir kitap olarak bu da var. Ayrıca Adnan Adıvar'ın yazdığı üç kitap da şurada burada bulunabilir. Galiba burada, Edebiyat Fakültesi Kitaplığı'nda varmış. Bende yalnız birinci kitabı var. Dediğim gibi birinci kitabı tekrar okudum. Diğer bazı yazılarımı da okudum. Onlardan edindiğim izlenimleri şimdi size anlatmak istiyorum.

Kuşkusuz en iyi yolu bu kitapları okumaktır. Bir kitap hakkında nasıl bilgi verilir? En iyisi baştan sona okumaktır; kaldı ki bunlar çeşitli yazılar; onun için her yazıyı ayrı ayrı okumak gerekir. Ama ben bana verilen görevi yapmak için, edindiğim izlenimleri şimdi size anlatmak istiyorum. Bu izlenimlere kendi anılarım da karışırsa kusura bakmayın.

Şimdi birinci izlenim şu: Adnan Adıvar, o kitaptaki yazar hüviyetiyle şunu gösteriyor: Kendisi gerçekten bilimsel araştırmanın ne olduğunu, ne olmadığını çok iyi biliyor. Yani kendisi fiziksel bilimlerde araştırma yapmış bir insan değil. Burada daha çok fiziksel bilimlerden bahsediyor. Kendisi tıp eğitimi görmüş, tıpta çalışmalar yapmış, sonra da bilim tarihinde araştırmalar yapmış. Fakat anlıyorum ki o bölgelerde yaptığı araştırmalarda bilimsel araştırmanın yani her alanda bilimsel araştırmanın ne olduğunu çok iyi anlamış. Bunu şunun için söylüyorum: Bizde araştırma ile öğretim her zaman karıştırılır: İyi bir hoca ile iyi bir bilim insanı arasındaki farkın ne olduğunu çok defa unuturuz. Ama Adnan Adıvar'da bu yok. O, bilim araştırmacısının ne olduğunu iyi biliyor, hocadan ayırıyor ve buna çok dikkat ediyor. Fikir özgürlüğüne de son derece dikkat ediyor, ona da çok bağlı. İkinci izlenimim ise, ilk kitabına verdiği isimle ilgilidir.

Bu arada şunu da söylemek isterim. Yazılarını şöyle bir yapıya göre yazmış: Bir iki fikir anlatıyor yazısında, ama örnekler de veriyor. Örnekleri bilim tarihinden almış ve pek bilinmeyen örnekleri almış. Bir de başka bir şey yapıyor: Gazetede yazılarda her verdiği örnekteki alıntıyı nereden aldığını söylüyor. Yani herhangi bir rivayet olarak yazmıyor; birisinin bir konuşmasını yazarsa onun hangi kitapta çıktığını da aynı yazıya koyuyor. Bu da çok titiz bir davranış olarak hayranlığımı çekti.

* Feza Gürsey Enstitüsü, TÜBİTAK-Boğaziçi Üniversitesi ve Sabancı Üniversitesi.

Birinci kitabın isminden bahsediyorduk. Birinci kitaba verdiği isim *Bilim Cumhuriyeti Haberleri*. Onu nereden aldığını söylüyor. İlginç bir hikâye. Diyor ki; “ilk kez bilgi cumhuriyeti sözünü ben Pierre Bayle’in Amsterdam’da onyedinci yüzyılda çıkardığı *Nouvelles de la République des Lettres* dergisinin adında gördüm. Bu dergi 1684-1687 arasında çıkmış. Bu dergiyi çıkarırken, Bayle şöyle söylemiş: Bu dergide din asla söz konusu değildir, söz konusu bilimdir. O halde insanları çeşitli gruplara ayıran sınırlar yıkılmalı, o insanların birleştikleri ‘Bilgi Cumhuriyeti’ne mensup yüksek insan vasfı göz önüne alınmalıdır. Bu anlamda bütün bilginler birbirlerine kardeş gözü ile ve aynı derecede iyi aileden gelmiş gibi bakmalıdır. Apollon’un çocukları gibi hepimiz eşitiz, hepimiz akrabayız demeliler. ‘Bilgi Cumhuriyeti’ni böyle tariflemiş Pierre Bayle. Adnan Adıvar da onu kabul ediyor ve sonra Voltaire’den de bir alıntı yapıyor. Ondan sonra, ‘Bilgi Cumhuriyeti’nde ideal insanlar bilgi yolu ile bir araya gelmelerini, birbirleri ile barış içinde yaşamalarını istiyor. Yazık ki diyor, bu idealden epey uzaklaştık. Bu yazıyı yazdığı zaman, 1944 yılında, İkinci Dünya Savaşı Avrupa’da hüküm sürüyor. Avrupa’nın ünlü bilim ülkeleri birbirleriyle boğaz boğaza gelmişler. ‘Bilgi Cumhuriyeti’nden uzaktalar. Ama diyor Adıvar, Türkiye bugün ‘Bilgi Cumhuriyeti’ne en iyi örnek olan ülke durumundadır. Verdiği örnek de çok hoş. Onu da size söylemek istiyorum. O yıllarda, savaş yıllarında birkaç yıl, oryantalist Henry Corbin, İstanbul Fransız Arkeoloji Enstitüsü’nde çalışmış. Konusu, İslami tasavvuf felsefesiymiş. Bu konuda İranlı Şihabetin Sühreverdî’nin İstanbul kütüphanelerinde bulunan yazmalarını incelemiş, onları bir araya getirmiş, edite etmiş ve bir kitap hazırlamış. Bu kitabın basılması için gerekli parayı Alman Şarkiyat Cemiyeti’nden Prof. Richter -- o da o sırada İstanbul Üniversitesi’nde profesör - Almanlardan temin etmiş. Kitap, Türk Maarif Matbaası’nda basılmış. Şimdi diyor ki Adıvar: “Bakın işte, Bilgi Cumhuriyeti’nin örneği budur”. Eseri bir İranlı Arapça olarak yazmış, bir Fransız bunu edite etmiş, bir Alman basılması için para vermiş ve Türkiye’deki bir matbaada basılmış. Benim çok hoşuma gitti. Hele bugünlerde Avrupa Birliği’ne gireceğiz girmeyeceğiz diye konuşurken böyle bir örneği gidip orada anlatmakta yarar var diye düşündüm.

Şimdi başka bir konuya geçeyim. Sayın Adıvar’ın dikkatimi çeken başka bir yaklaşımı şu oldu. Daha ilk yazılarından itibaren şu temayı işliyor: Kendisi tıpla uğraşmış, fiziksel bilimlere ilgisi var. Bir yandan biyolojiyle, tıpla ilgileniyor, öte yandan edebiyat ve tarihe meraklı. Bu söylediğimi bir yazısında anlatıyor. 1900’de *Tarık* gazetesinde çıkan ilk makalesinde bu temayı işlemeye başlamış, sonra kitaptaki ilk yazıların birinde de bunu ele almış. *Tarık* gazetesinde 1900’de çıkan “Edebiyata Heves” başlıklı makalesinde şöyle diyor: Bizde hep gençler şiir, öykü, roman yazmaya heveslenirler. Matematik ve fiziksel bilimlerle ilgilenmezler. O konularda bir şey yazmak istemezler. Şimdi 1943’teki makalesinde bu konuya devam ediyor. Müspet ilimler --tabii biz

şimdi temel bilimler diyoruz-- hâlâ basınıımızda ilgi görmüyor. Ülkemizde ön safta gelen kültür şubesi hâlâ şiir ve edebiyattır diye yakınıyor. Mecmualarımız şiir ve edebiyat, tarih ve siyaset biraz da ekonomiden bahsederler diyor. Bu yazıya vesile olan olay da şu: O günlerde, Bükreş Üniversitesi Rektörü Prof. Hulubei adlı bir fiziko-kimyacı [Horia Hulubei,] Türkiye’ye gelmiş. Ben de hatırlıyorum, gelmişti. İstanbul’da Ankara’da konferanslar verdi. Adıvar’ın dediğine göre 87 atom numaralı elementi (Moldavium) keşfetmiş, onları anlatmış. Bu konuşmalarında diyor ki Adıvar, Hulubei Bükreş Üniversitesi’nin Rektörü, tanınmış bir bilim insanı olmasına rağmen, onun verdiği konferanslar hakkında gazetelerde yalnızca bir iki cümle çıktı. Bunun nedeni de biz bu konularla ilgili değiliz diyor. Ondan sonra daha ileride yazdığı bir makalede de, *Hakikat Peşinde Emeklemeler* kitabında çıkan “Kültür Yolları I-II” makalelerinde Fransa’dan İngiltere’den örnekler veriyor. Oralarda da iki çeşit kültürün takipçilerinin birbirleri ile tartıştıklarını anlatıyor ve sonunda kendisi yeni hümanizma diye bir tarif veriyor. Yeni hümanizma diyor, eskisi gibi Rönesans’taki hümanizma gibi yalnız edebiyat sanat kolları ile ilgilenmemeli. Yeni hümanizma, müspet ilimler, temel bilimler üzerine kurulmuş olmakla birlikte dil edebiyat ve sanatı ihmal etmeyen bir yol olmalı diyor. Bunu 1949 tarihli yazıda söylemiş, şimdi bu benim çok ilgimi çekti. Çünkü biliyorsunuz, 1959 yılında İngiliz fizikçisi, sonra edebiyatçı oldu, C.P. Snow bir kitap yazdı: *The Two Cultures* (İki Kültür). Bu kitap Batı dünyasında çok ünlü oldu. Umarım bizde de olur. Orada aynı şeyi İngiliz toplumu için söylüyordu. İngiliz toplumunun klasikler denilen Yunanca, Latince dillerini bir defa öğrenip sonra o edebiyatlarla hep büyümeleri, matematikte, fizikte, kimyadaki basit gelişmeleri bile öğrenmek istememeleri onu çok rahatsız etmiş. Bu iki kültür diyor, ayrı ayrı olmamalı. Bunlar beraber olmalı. Gerçek tek bir kültür olmalı. Dediğim gibi bu, dünyada meşhur oldu, bu yaklaşım tartışıldı ama işte aynı şeyi Adnan Adıvar çok daha evvel yazılarında söylemiş. O bakımdan ilgimi çekti. Yani *The Two Cultures* yaklaşımını asıl ortaya atanın Adnan Adıvar olduğu anlaşılıyor.¹

Yazılarında gördüğüm başka bir konu, fikir özgürlüğü konusu. Adıvar, bilim tarihçisi olarak, bilimle uğraşmış biri olarak, fikir özgürlüğüne en yüksek değeri veriyor. Ayrıca başka yazılarında fikir özgürlüğünün toplum için de sanat için de şart olduğunu anlatıyor. Ama burada verdiği örnekleri size saymak istiyorum. Bildiğiniz konulardan olan fikir özgürlüğünü burada anlatacak değilim ama örnekler çok ilginç. Hele birincisini hiç bilmiyordum. Bilmem hatırlıyor musunuz bunu? Şöyle bir olay olmuş: 1940 Şubat’ında ABD’nde New York yüksek öğretim komitesi, New York City College’e Bertrand Russel’ı --

¹ A.Adıvar’ın ifade ettiği bu görüş, onun 1932 yılından beri mektuplaştığı bilim tarihçisi G.Sarton’un da savunduğu bir görüştür (G.Sarton, “The New Humanism,” *Isis*, 6 (1924),pp.9-24; *The History of Science and the New Humanism*, 1931). A.Adıvar’ın bu görüşü Türkiye’de ilk ifade eden kişi olabileceği muhtemel ise de bu konuda yeni araştırmalar gerekmektedir (editörün notu).

ünlü matematik felsefecisi Bertrand Russel'ı -- matematik felsefesi profesörü olarak atamış. Bu atama ilan edilmiş. Bertrand Russel o zaman 1940'ta ünlü bir felsefeci. Matematik felsefesinde en önemli kitaplarından birini de yazan insan. T.Manning adlı bir piskopos gazetelerde mektuplar yazmaya başlamış. O mektuplarda Bertrand Russel'ın din ve ahlâk aleyhtarı bir yazar olduğunu ve bütün yazılarında, kitaplarında bunun propagandasını yaptığını anlatmış ve 'Böyle bir insana biz New York'taki çocuklara nasıl ders verdiririz' diye feryat etmiş. Bundan bir şey çıkmaz sanılabilir ama Miss Jean Kay isimli bir hanım bundan çok etkilenmiş ve kendisi bir dava açtırmış. Ben demiş, New York'lu bir vergi verenim, benim vergilerimle çocuklarımızın ahlâkını bozacak insanlara ders verdirilmesini kabul etmiyorum. Onun için mahkeme bu profesörün profesörlüğünü ortadan kaldırmalı demiş. Varlıklı bir hanımmış ve bu konuyu savunması için de ünlü bir eski siyasetçiye, bir avukata görev vermiş. O da çok iyi savunmuş bu davayı ve sonunda mahkeme Bertrand Russel'ı azletmiş. Gerekçesi de çok komik. Diyor ki gerekçe, bir ecnebiyi bir yabancıyı sınavdan geçirtmeden New York'ta bir üniversiteye profesör atadınız. Bunu yapmaya hakkınız yoktur, biz bunu iptal ediyoruz. Tabii bu ilan edilince büyük patırtı kopmuş. Bütün aydınlar ayaklanmışlar. Einstein dâhil bir araya gelmişler, imzalar atılmış, yazılar yazılmış bu ne bir rezalettir diye. Ama oraya hoca olamamış Bertrand Russel. Hemen başka bir yere hoca yapmışlar, fakat oradaki hocalığı yürümemiş. *New York Herald*'da ünlü bir gazeteci bir yazı yazmış. Orada, 'Bu kadar yıl sonra, New York mahkemesi Sokrates mahkemesinin yerini aldı ve Sokrates'e baldıran zehrini veren zindancının yerini de bu hâkim aldı' diye yazmış. Bunu görünce, geçenlerde bizde bir mahkeme üniversite toplantısını iptal etmişti, aklıma o geldi. Mahkemeler bazen böyle kamuoyu tarafından bu şekilde getirilebiliyorlar demek. Bunu söyledikten sonra Adnan Adıvar bir de Doğu dünyasından bir örnek veriyor. O örneği daha iyi hatırlarsınız herhalde. Uluğ Bey ile Kadızâde-i Rumi'nin macerasını bilirsiniz. Olay, on beşinci yüzyılda Semerkant'ta oluyor. Kadızade-i Rumi, Uluğ Bey'in rasathanesinde başhocadır. Rasathanedeki dört başhocadan birini Uluğ Bey azletmiş, ama başkana yani Kadızade'ye söylemeden. Kadızade bunu duyunca, çok rahatsız olmuş ve görevine gitmemeye başlamış. Yani rasathaneye gitmemeye başlamış. Uluğ Bey de Kadızade'yi seviyor. Duymuş Kadızade'nin gelmediğini. Onun üzerine evine gitmiş, ne oldu demiş, hasta mısınız? Yok demiş, hasta değilim. Ondan sonra anlatmış. Bir başhocayı bana söylemeden görevden aldınız.

Adnan Bey'in kitabına aldığı Kadızade'nin çok güzel bir cümlesi var: "Biz bu diyara geldiğimizde, bilim ile uğraşan insanların yerlerinden ayrılamayacakları, azledilemeyecekleri izlenimi ile gelmiştik. Gördük ki durum öyle değilmiş, bu şartlar altında biz burada çalışamayız." Ama o kendi üslubu ile çok güzel söylüyor: "Biz mansıbı tedrisi azil cari olmayan menasiptan

zannederdik; ondan ötürü kabul ettik. Halbuki refikimiz azle duçar olarak, görük ki cah-ı tedris bizim umduğumuz gibi değildir; bu işten farik olduk."

Bu sözler üzerine Uluğ Bey de, ayırdığı profesöre görevi iade etmiş. Başka bir örnek vereyim. Bu örnek de on yedinci yüzyılda fikir özgürlüğü ile ilgili bir örnek. Bir üniversite meselesi. On yedinci yüzyılda İngiltere'de William Penn'in mahkemedeki davranışı. 1670 yılında olmuş. William Penn bir quaker. Biliyorsunuz quaker mezhebinde çok özgür bir yaklaşımları var. Aynı zamanda da kendilerini herkesten üstün gören bir tarafları var. Hep şapka ile dolaşıyorlar mesela. Şapkayı hiç çıkarmıyorlar. William Penn İngiltere'de iken, genç yaşında bir toplantıda konuşma yapacaktı. Oraya geldiğinde, toplantıyı iptal etmişler. Bu konuşma zararlı olacak demişler, binayı kapatmışlar. Onun üzerine Penn orada biriken insanlara açıkta konuşma yapmış. Bu defa tutuklanmışlar ve hâkimin karşısına çıkarmışlar. Hâkim Penn'i halkı gürültüye ve karışıklığa sevk eden mitingler yapmakla suçlamış. Penn'e sormuş hâkim: "Suçu kabul ediyor musunuz?" Penn demiş ki "Önce, böyle bir suç benim işlemem söz konusu değil. Böyle bir suç var mıdır yok mudur onu konuşmak gerekir." Sonra şunu söylemiş "Bir insanın fikrî ve ruhî meselelerde vicdanına itaat edebilmek gibi elinden alınması mümkün olmayan bir hakkını inkâr eden kanun muteber değildir." Hâkim çok kızmış, içeri atın demiş ve jüriye dönüp Penn'in itham edilmesi lüzumunu açıklamış. Bunun üzerine Penn de jüri heyetine "Siz, İngiliz olduğunuzu, imtiyazlı mevkiinizi unutmayınız ve hakkınızı jüri başkanına asla kaptırmayınız" demiş. Ondan sonra jüri toplanmış ve Penn'i beraat ettirmişler. Hâkim çok kızmış, jüriyi de tutuklatmış, onlara da ceza vermek istemiş, para cezası vermek istemiş, fakat sonunda hem Penn hem jüri serbest kalmışlar ve jüri bu defa hâkimi dava etmiş, hâkime ceza vermişler. Bu olay, Old Bailey mahkemesinin tarihinde önemli bir vaka olarak hatırlanıyor. Bunların hepsini Adnan Adıvar'ın yazılarından alıyorum. O yazılarındaki hoşluğu ve güzel örnekleri duyusunuz diye söylüyorum. Hepsini söylemeye vaktim yok maalesef. Aynı yazının sonunda David Hume'un güzel bir sözünü almış Adnan Adıvar. On sekizinci yüzyılda söylenmiş bir söz. Biz David Hume'u felsefeci olarak ve tümevarım konusundaki fikirleri ile biliriz, ama bu sözünü bilmiyordum. David Hume şöyle demiş: "İngiltere'nin donanmasının, kudret ve kuvvetinin, krallığının, Avam ve Lordlar kamarasının tek hedefi vardır: Kral mahkemesinde adalet dağıtan on beş büyük hâkimin hürriyet ve istiklalini korumak." Adnan Bey, bunları güzel örnekler olarak kitabına almış.

Şimdi sonuncu kısma geçeyim. Kitaplarının hoşuma giden başka bir tarafı da şu oldu: Benim ve benim arkadaşlarımın, bilim ile uğraşan insanların aklından geçen pek çok şey onun aklından geçmiş. Onlara ait şeyler söylüyor kitaplarında. Ona ait bir iki örnek vererek bitireyim. İlk söylediğim Hulubei Bey'in konferansı hikâyesi. Örneğin o konferansa ben gitmiştim. O zaman

üniversitedeydim. Hatta lisede. Lisenin son sınıfında bir öğrenci olarak merak etmişim bir büyük keşif yapmış bilim insanı Ankara'ya gelmiş, bakalım nasıl bir insandır diye. Gazi Eğitim Enstitüsü'nde onu dinlemeye gitmişim. Tabii bir şey de anlamamıştım konuşmasından. Ama aynı merakı ben de göstermişim onu, demek istiyorum. Başka eğlenceli bir şey oldu Adnan Adıvar Hulubei'nin 87 atom numaralı elementi keşfettiğini ve ona, Moldava'dan Moldavyum ismini verdiğini söylüyor. Pek gerçek olmadığı anlaşılmış ki o elemente başka bir isim vermişler. Onu araştırmıştım. Fakat sadece bugün gördüğüm şeyi söylüyorum. Belki fizikçi varsa aramızda onu daha iyi inceler.²

Evet, başka bir konu da, ilim vakıfları. Adnan Bey, ilim vakıflarının önemli hizmetleri arasında araştırmacılara her yıl konferans verdirmeli, bir seri konferans yapmalı ve bunun için para vermelidirler diyor. Vakıflar eğitime yardım etmeli ama araştırmaya da bu şekilde yardım etmek çok önemlidir, bunu ihmal etmesinler diyor. Bu benim her zaman söylemeye çalıştığım bir şeydir. Bütün varlıklı insanlarımıza sadece eğitime değil araştırmaya da yardım edin diye söylemeye çalışıyorum. Baktım onu Adnan Adıvar aynı yerde söylüyor.

Son olarak sanatın kuvvetinden bahsediyor bir yazısında, iki örnek veriyor. Sorbonne Üniversitesi'nde Ortaçağ Fransız edebiyatı üzerine ders veren tanınmış bir profesör, derste Santa Klaus hikâyesini anlatıyormuş ve konuyla ilgili bir şarkı söylemesi için derse konservatuardan bir hanım getirmiş. Size o şarkıyı söyleyecek demiş. Hanım derse konu olan şarkıyı söylemiş ve hanımın güzel sesi, Sorbonne'un ünlü konferans salonunda çın çın ötmüş. Ondan sonra alkış kopmuş ve o alkış demiş yaşlı profesör, "hiçbir zaman erişemeyeceğim kadar şiddetli bir alkıştı." İkinci örnek de öyle bir şey ama başka bir konuda. Fransa'da Paul Scarron adlı bir komedi yazarı vardı. Onun eserleri hakkında da konuşabilmek için yine edebiyat profesörü Comédie Française'den bir ünlü hanım sanatçıyı getirmiş derse. Sanatçı hanım anlatıyor ve herkes yine çok dikkatle dinliyor. Ama tabii konuşma ders saatinde yapılıyor. Zaman bitmiş, sınıfa girecek öteki hoca uzaktan görünmüş, onun üzerine hanım da bırakayım galiba ders saati bitti demiş. Herkes, yok yok demiş, siz devam edin. O devam etmiş, bir iki şey daha söylemiş, sonra bitirince yine büyük bir alkış kopmuş. Profesörler sanatçının arkasından hayranlıkla ve gıpta ile bakmışlar, sanırım bu kadar alkışı biz toparlamıyoruz diye düşündüler.

Buna benzer bir şeyi ben de yaşamıştım. Onu söyleyerek bitireceğim. Princeton'da öğrenciyken, fizikçi olarak çalışıyorum. Derslere, seminerlere gidiyoruz, kalabalık oluyor. Bir gün ünlü Amerikalı şair Robert Frost'un gelip bir konuşma yapacağı ilan edildi. Robert Frost'un şiirlerini ben de çok severdim. Ben de merak ettim, dinleyeyim istedim. Orası büyük bir kampüs, birçok bina var. Şu binada yapacak konuşmayı dediler. Ben de oraya giderken baktım ki çocuklar başka yere gidiyorlar. Ne oldu dedim? Orası ufak geldi, başka bir yere aldılar dediler. Onun üzerine başka bir yere gittik. Böyle biraz dolaştıktan sonra en büyük amfiye geldik. Baktım tıklım tıklım dolu. Hiçbir fizik konuşmasında o kadar dolu konferans salonu görmemişim. Robert Frost yaşlı bir adamdı, güzel güzel anlattı. Ondan sonra da bir alkış, alkış, alkış. Adnan Adıvar'ın da aynı şeyi Sorbonne'da gördüğünü okuyunca, o aklıma geldi. Size söyleyeyim istedim. Adıvar, yıldönümlerini ihmal etmeyin diyor. Bunu da son olarak söylemek isterim. Onu Sayın Günergun çok iyi takip ettiği için kendisini kutlayarak ben de sözümü bitiriyorum. Hepinize saygılar sunarım.

² 87 atom numaralı elementin varlığına ilk defa 1871'de D.I. Mendeleev (1834-1907) işaret etmiştir. Yirminci yüzyılın ilk yarısında (1925, 1926, 1929 ve 1937'de) çeşitli kimyagerler bu elementi keşfettiklerini iddia etmişler ve elemente değişik isimler verilmiştir. 1937'de, H.Hulubei (1896-1972) ve Fransız Kimyager Yvette Cauchois (1908-1999) bu elementi keşfettiklerini iddia etmiş ve ona Moldavium adını vermişlerdir. Ancak daha sonra, bu keşiflerin doğru olmadığı ortaya konmuştur. Son ve doğru keşif, 1939'da Paris'teki Curie Enstitüsü'nde Marguerite Perey (1909-1975) tarafından yapılmıştır. M.Perey, ülkesi Fransa'ya ithafen bu elemente Francium adını vermiştir. Sembolü önce Fa olarak belirlenmiş, 1949 yılında Fr olarak değiştirilmiştir. Bkz. <http://elements.vanderkrogt.net/elem/fr.html>. (editörün notu).

ADNAN ADIVAR'IN BİLİM TARİHİ ÇALIŞMALARI: OSMANLI TÜRKLERİNDE İLİM'DEN ÖNCE VE SONRA

Feza Günergun*

Yirminci yüzyılın başında, matematikçi Salih Zeki'nin (1864-1921) Doğu (İslam) biliminin Batı bilimine katkısını, özellikle Avrupalı matematikçi ve astronomların Doğu'dan aktardıkları bilgileri belirlemek amacıyla İstanbul kütüphanelerinde başlattığı araştırmalar,¹ Türkiye'deki yapılmış ilk kapsamlı bilim tarihi projesi olarak nitelendirilebilir. Salih Zeki'den sonra büyük ölçekli bir bilim tarihi projesine imza atan ikinci kişi, Dr. Adnan Adıvar'dır (1882-1955). Adıvar, ilk projesinde, bilimin Eski Yunan'da, İslam dünyasında ve on dokuzuncu asır öncesine kadar Avrupa'daki gelişimini din-bilim ilişkisi çerçevesinde incelemiştir. Türkiye'yi siyasi sebeplerden dolayı terk ettiği 1926 yılında Avrupa'da başladığı ve yaklaşık yirmi yıl süren bu proje, 1944 yılında İstanbul'da *Tarih Boyunca İlim ve Din* [14] başlığı ile yayımlanmıştır. Eser, Türkiye'de yayımlanan ilk genel bilim tarihi kitabı olarak nitelendirilebilir. Adnan Adıvar'ın ikinci bilim tarihi projesi, Osmanlı Türklerinin bilime katkısını değerlendirmeyi amaçlar. 1929 yılında Paris'e yerleştikten sonra, başladığını tahmin ettiğimiz araştırmaları sonucunda biri Paris'te diğeri İstanbul'da, iki kitap yayımlamıştır: *La Science chez les Turcs Ottomans* (1939) [9] ve onun genişletilmiş baskısı olan *Osmanlı Türklerinde İlim* (1943) [13]. Adıvar'ın değerlendirmeleri tartışmalar yaratmış olsa da, bu eser, konusunda ilk başvuru eser olma özelliğini hâlâ sürdürmektedir. Adıvar, her iki projesini paralel yürütmüştür. Bu iki temel çalışması yanında, Türk bilim ve kültür tarihinin değişik konularında Türkiye'de ve yurt dışında yazılar yayımlamış, Türkiye'deki bilim tarihi çalışmalarını 1930lu yıllardan itibaren yurtdışında tanıtmıştır. Araştırmalarını yürüttüğü 13 yıl boyunca Avrupa'daki bilim tarihi çevreleriyle kurduğu ilişkileri sürdürmeye önem vermiştir. Böylelikle Dr. A. Adnan Adıvar, Türk bilim tarihi çalışmalarının uluslararası düzeyde okunmasını sağlayan ilk Türk bilim tarihçisi olarak nitelendirilebilir.

Adıvar, büyük kısmını 1926-1939 yılları arasında Londra ve Paris'te yaptığı araştırmalarını, 1939 yılından sonra İstanbul kütüphanelerinde sürdürmüştür. Bu bakımdan, onun bilim tarihi çalışmalarını Londra, Paris ve İstanbul dönemi olarak üç dönemde incelemek herhalde yanlış olmayacaktır.

* Prof.Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, Bilim Tarihi Anabilim Dalı, 34134 İstanbul. E-posta: fezagunergun@yahoo.com; www.bilimtarhi.org

¹ Bu araştırmalar *Asâr-ı Bâkiye ve Kamus-ı Riyaziyat* gibi iki önemli eserin telifine yol açmıştır. Salih Zeki'nin bilim tarihi çalışmaları hakkındaki son araştırmaları içeren bir yayın için bkz. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları (Salih Zeki Özel Sayısı)*, c.VII, sayı 1, 2005.

Her ne kadar Avrupa'da bulunduğu dönemin ilk iki yılında Londra'da yaşamış ve 1929 yılında Paris'e yerleştikten sonra, yine Londra'da dönem dönem araştırma yapmış ise de, Adnan Adıvar'ın Avrupa'daki bilim tarihi çalışmaları esas itibarıyla Paris merkezli olmuştur.

“Okumak ve okuduğumu düşünmek nice acı günleri bana tatlı kıldı...”

Adnan Adıvar, kurucu ve yöneticileri arasında bulunduğu Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın (TCF) 5 Haziran 1925'te kapatılmasının ardından, 1926 yılı başında mebusluktan ayrılarak eşi Halide Edip'in tedavisi için Viyana'ya ve oradan da Karlsbad'a gitmiştir. Adıvar, TCF parti örgütünün dağıtılması, bazı milletvekili arkadaşlarının idam edilmesi ve Rauf Orbay ile birlikte on yıl kürek cezasına çarptırılması² üzerine Türkiye'ye dönmemiş, kendi ifadesiyle, 1939 yılına kadar Avrupa'da sürgünde yaşamıştır. İşgal altındaki İstanbul'dan Ankara'ya gizlice giderek 1920'de Mustafa Kemal'in yanında Kurtuluş Savaşı'na katılan, Büyük Millet Meclisi hükümetlerinde bakan ve BMM Reis Vekili daha sonra Ankara Hükümeti'nin İstanbul'daki murahhası olan, Cumhuriyet'in ilk muhalefet partisi TCF'nin kuruluşunda aktif görev alan A. Adıvar'ın siyasi hayatının bu şekilde sona ermesinin³ onu etkilemiş olduğu muhakkaktır. Halide Edip, eşinin Karlsbad günlerindeki⁴ portresini şöyle çizmektedir:⁵

Gözleri bazen Karlsbad'ın renkli ve parlak göklerine dalmış görünür, fakat bu mağmum gözler ne gökleri, ne vadiyi, ne de etrafındakileri görür. İçleri donuk, karanlık, arkalarındaki memleketi sadece kurtarmak değil, ona yeni ve garba bakan, müstakil ve hür bir vechе vermek için sarfedilen hizmet senelerinin hayallerine dalmıştır. Bu hayallerin acı anıları, zaman zaman bu muzlim gözlerde birer şimşek gibi çakar, söner...

Adnan Adıvar ise, *Tarih Boyunca İlim ve Din* adlı eserinin ilk sayfalarında Halide Edib'e yazdığı 'İthaf'ta, Karlsbad günlerini şöyle nakletmiştir:⁶

² Erik Jan Zürcher, *Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Siyasal Muhalefet – Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (1924-1925)*. I.bs., İstanbul, İletişim yay. 2003, s.43, 53, 70, 78, 82-84, 96, 115, 118, 133, 151-52, 165.

³ A. Adıvar, İsmet İnönü'nün eski muhalefet liderleriyle barışma politikası çerçevesinde 1939'da Türkiye'ye döndükten sonra 60'lı yaşlarında bir bağımsız olarak yeniden siyaset hayatına girmiş ise de, artık eskisi kadar etkin olamamıştır.

⁴ Halide Edip tarih vermemekle birlikte, Adıvar için gıyabında tutuklama kararının gelmesinden sonraya, Haziran 1926 sonrasına ait bir tarih olmalıdır.

⁵ Halide Edip Adıvar, “Dr.Abdülhak Adnan-Adıvar'ın Portresi,” *Doktor Abdülhak Adnan Adıvar* (Eşi Halide Edib Adıvar tarafından), İstanbul, Ahmet Halit Yaşaroğlu Kitapçılık ve Kâğıtçılık T.L.Ş., 1956, s.33-35.

⁶ Abdülhak Adnan-Adıvar, *Tarih Boyunca İlim ve Din*, c.I, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1944, s.V.

Çok sene evvel, Orta Avrupa'nın bir su şehrinin mütevazı bir otel odasında, sen hastalığım, ben de endişe ve sıkıntılarımınla yaşıyorduk... Birgün, hayatta artık yapacak bir şeyi kalmamış bir adam sıkıntısıyla otururken, sen birdenbire: – Sen yaşamıyorsun; “végéter” ediyorsun. Ruhunla, aklınla biraz yaşasan, mesela felsefe okusan, bu sıkıntıdan kurtulursun, dedin. Tıpkı hastasına acı, zehirli ilaç veren bir doktor gibi idin. Bu söylediğin acı fakat gerçek söz beni düşündürdü. O tarihten dört sene evveline kadar verdiğim dersler dolayısıyla okurdum. Fakat içine düştüğüm pek faal siyasi hayat, son dört sene içinde benden ciddi bir şey okumak arzusunu almış götürmüştü... Gördüm ki, bu okuduklarımın en büyük kısmını unuttum; fakat hatırımda kalan bir şey vardı: Onları okuduğum zamanlar fikren en rahat zamanlarımdı. Demek sen, haklı idin. Küskünlüğüm hemen geçti. Ertesi gün bu küçük şehrin kitapçı dükkânında felsefeye medhal olacak bir kitap aldım ve başladım... Ve bu, devam etti gitti. Önüme açılan ufuk çok geniş ve temiz idi. Artık okumak ve okuduğumu düşünmek, nice acı günleri bana tatlı kıldı.

Kâzım İsmail Gürkan ise, onun sosyoloji ve bilim tarihine olan ilgisinin 1909 öncesinde, Berlin Üniversitesi Tıp Fakültesi'nde çalıştığı günlerde, “din” yerine “bilim”i koyan Prof.Dr. Friedrich Kraus (1858-1936) ile pozitivizm üzerinde yaptığı sohbetlere kadar geri götürür.⁷ Adıvar'ın kendisi de, yıllar sonra Einstein ile görüşmesinde Prof. Kraus'un felsefeye olan ilgisi ile kendisinin bilim tarihine olan ilgisi arasında bir benzerlik kurmuştur: “Berlin'de hocam Kraus'un tıbdan felsefeye geçtiği gibi, ben de onun gibi tıbdan ilim tarihine geçmeğe çalışmaktayım.”⁸

Londra dönemi (1926-1928)

Adnan Adıvar, Karlsbad'dan Paris'e ve oradan Londra'ya geçer. Londra'da kaldığı iki yıl boyunca bir taraftan konsolosluğa hazırlanan bazı İngiliz gençlerine Türkçe dil ve edebiyat dersleri verirken,⁹ diğer taraftan da British Museum'un kütüphanesinde (British Library) araştırma yapar. *Encyclopaedia Britannica*'nın “Türkiye” maddesinin Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi Türk tarihi bölümünü [34] hazırlar.¹⁰ British Museum'da, eskiden beri ilgisini çeken, din-bilim ilişkisini konusundaki tartışmaların tarihini irdeleyen kitaplar üzerinde çalışır. Amerikalı fizik profesörü Robert A. Millikan'ın (1868-1953) konferanslarından oluşan *Evolution in Science and Religion* başlıklı kitabını (Yale University Press, 1927, 95 s.) ‘İlim ve Dinde Tekâmül’ [0] başlığı ile “İngilizcede eksersiz olsun diye” Türkçe'ye çevirir.¹¹ Bu çeviri ve diğer

⁷ Kâzım İsmail Gürkan, “Adnan Adıvar,” *Doktor Abdülhak Adnan Adıvar*, s.140.

⁸ Adnan Adıvar, *Dur, Düşün*, Ahmet Halit Kitabevi İstanbul 1950, s.195-197; Prof. Friedrich Kraus için bkz. E.Akçiçek, *Atatürk'ün Sağlığı, Hastalıkları ve Ölümü*, İzmir, Güven Kitabevi, 2005, s.300-301.

⁹ Rıza Tevfik, “*Tarih Boyunca İlim ve Din*,” *Akşam*, 3 Haziran 1944, s.2, 4.

¹⁰ Halide Edip Adıvar, a.g.m., s.38.

¹¹ Abdülhak Adnan-Adıvar, “İlmi vakıflar” (Şubat 1946), *Dur, Düşün*, s.93.

eserlerden aldığı notlar yaklaşık 15 yıl sonra İstanbul'da yayımlayacağı *Tarih Boyunca İlim ve Din* (1944) adlı kitabının malzemesini oluşturacaktır.

1936 yılında Adıvar'ı Porte d'Orléans'taki (Paris) evinde ziyaret eden şair Rıza Tevfik'in (Bölükbaşı, 1869-1949) tanıklığı, onun bilim-din tartışması konusunda incelemelerini Paris'te de sürdürdüğünü göstermektedir.¹²

Doktor Adnan bu merakından vazgeçmemiş ve Paris'te merkezden uzak, asûde ve sakin bir yerde hayat geçirdiği için bu (ilim ve din) münakaşasına dair pek muteber mehzalara müracaat etmiş ve şevk ile çalışmakta devam ediyormuş. Kendisiyle görüştüğü gün, bu mesele hakkında konuştuktan sonra bu hususta bir eser yazmak niyetinde olup olmadığını anlamak istedim. “Çalışıyorum” dedi. Bununla henüz pek mühim felsefe ve ilim kitaplarını ve tarihlerini tetebbu etmekte ve not toplamakta olduğunu hissettimdi.

Londra günlerinin bir özelliği de, İngiliz hekimliğini ve hastanelerini yakından tanımak için, biri St Thomas olmak üzere iki hastaneyi muntazam olarak ziyaret etmesidir.¹³ Böylece, İstanbul'da Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'de, Berlin'de Tıp Fakültesi'nde ve Rixdorf hastanesinde kazandığı tıp bilgisini, uzunca bir aradan sonra İngiltere'de kısmen de olsa geliştirme imkânı yaratır. Bu ilgisi belki de, Halide Edib'in yazdığı gibi, onun pratik doktorluktan çok tıbbi araştırmalara olan eğiliminden kaynaklanmaktadır: “Laboratuvar mesaisi için yaratılmış bir adamdı. Göze görünün realitelere, teferruata dikkatte, en küçük mesaide dahi kanaat peşinde koşmakta ömrünün sonuna kadar sebat etmişti. Belki tıbbın daha fazla ilmi sahasında ‘recherche’ yani ilmi araştırmalara dayanan herhangi bir müesseseye ömrünü vakfedebilse, şüphesiz parlak neticeler verebilecek bir kabiliyeti vardı.”¹⁴

Paris Dönemi (1929-1939)

Eşinin Amerika'ya gitmesi üzerine Adıvar 1929'da bir süre için Paris'e geçer ve 1930'da kesin olarak bu şehre yerleşir.¹⁵ École des Langues Orientales Vivantes (Yaşayan Doğu Dilleri Okulu) hocalarından, türkolog Jean Deny (1879-1963)'den aldığı teklif üzerine 1 Kasım 1930'dan itibaren bu okulda “répétiteur de turc” olarak çalışmaya başlar.¹⁶ Burada Türk edebiyatı dersleri

¹² Rıza Tevfik, “*Tarih Boyunca İlim ve Din*,” *Akşam*, 3 Haziran 1944, s.2,4.

¹³ Halide Edip, A.Adıvar'ın devam ettiği ikinci hastanenin adını vermemektedir. Bu, Adıvar'ın F.Fraser'in patolojik fizyoloji derslerini izlediği St.Thomas Hastanesi'ne yakın King's College Hastanesi olmalıdır.

¹⁴ Halide Edip Adıvar, a.g.m., s.12-13.

¹⁵ *Ibid.*, s.39.

¹⁶ Louis Bazin, “Les répétiteurs de turc,” *Langues'O 1795-1995 – Deux Siècles d'Histoire de l'École de Langues Orientales*. Textes réunis par Pierre Labrousse. Editions Hervas, Paris 1995, pp.93-94. A. Adıvar bu görevini 1939 yazına kadar sürdürmüştür. Jean Deny, Adıvar'ın Paris'e döneceğini ümid ederek, 1939 yılı sonbaharında bu görevi, Paris'te öğrenim görmekte olan Faruk Zeki Sayar'a (matematikçi Salih Zeki ile Halide E. Adıvar'ın oğlu) vermiştir. F.Z.Sayar, dersleri 1941 yılına kadar vekâleten okutmuştur.

vermenin yanı sıra, zamanının önemli bir kısmını bilim tarihi araştırmalarına ayırır. Sorbonne Üniversitesi'ndeki ve Collège de France'daki ders ve konferanslara devam ederek, Paris'te düzenlenen kongrelere katılarak bilim tarihi araştırmalarını izler, bilim tarihi çalışmalarını Fransız Milli Kütüphanesi'nde ve Uluslararası Bilimler Tarihi Akademisi'nin kütüphanesinde sürdürür. Paris'te yaşayan birçok doğubilimci, bilim tarihçisi ile tanışma imkânı bulmuş, dostluklar kurar.

Adıvar'ın Paris'e geldiği dönem, tarih çalışmalarının yeniden tanımlandığı "yeni tarih" anlayışının tartışıldığı, yeni bilim dallarının (bilim tarihi, bilim felsefesi) doğduğu ve hepsinden önemlisi, bilim tarihi araştırmalarının Avrupa'da kurumsallaşmaya başladığı yıllardır. 1927 yılında Roma Üniversitesi profesörlerinden Aldo Mieli (1879-1950)¹⁷ *Archeion* adlı bilim tarihi dergisini yayınlamaya başlamış, 1928'de Oslo'da düzenlenen VI. Uluslararası Tarih Bilimleri Kongresi'nde 'Uluslararası Bilim Tarihi Komitesi' kurulmuştur. 1929'da, İtalya'daki siyasi ortamı terkederek Paris'e yerleşen Aldo Mieli'nin girişimleriyle Paris'te I.Uluslararası Bilim Tarihi Kongresi düzenlenmiş (20-25 Mayıs 1929) ve hemen ardından, Uluslararası Bilim Tarihi Akademisi kurulmuştur.¹⁸ Akademi'nin genel sekreterliğine seçilen A.Mieli'nin yayımladığı *Archeion*, Akademi'nin resmi yayın organı haline dönüşmüştür. Henri Berr (1863-1954) tarafından 1925 yılında kurulan Centre International de Synthèse'de (CIS)¹⁹ bilim tarihi ve felsefesi çalışmaları yapılmaktadır ve bu kurum, binasını Akademi ile paylaşarak Akademi'ye önemli destek vermiştir.

¹⁷ P.Sergescu, "Aldo Mieli," *Archives Internationales d'Histoire des Sciences* (Nouvelle Série d'*Archeion*), Troisième Année, Nr.12, Juillet 1950, pp.519-535.

¹⁸ Pierre Costabel, "A Short History of the Academy," *Archives Internationales d'Histoire des Sciences*, Vol.XLIII, No.130, Juin 1993, pp.19-24.

¹⁹ Tarih yazıcılığı, bilim tarihi ve felsefesi gibi yeni kurulan bilim dallarında araştırmaların yapıldığı Centre International de Synthèse (kısaca Centre de Synthèse), Fransız tarihçi ve felsefeci Henri Berr (1863-1954) tarafından 1925 yılında kurulmuştur. H.Berr, yeni doğan bilim dallarını kavrayan bir tarih anlayışı (*synthèse historique*) ile tanınır. Bilimler arasında, özellikle tarih, sosyoloji ve diğer sosyal bilimlerin arasında disiplinlerarası ilişkilerin kurulması, sosyal bilimciler arasında bilimsel işbirliğinin oluşturulması gereğine inanmıştır. Fikirlerini yaymak için 1900 yılında *Revue de Synthèse Historique* adlı bir dergi çıkarmış ve burada, sosyal bilimlerin değişik dallarında araştırma yapan yazarları bir araya getirmiştir. H. Berr'in sentez fikri, tarih araştırmalarına ve yöntemine karşı çıkan E.Durkheim (1858-1917) ve çevresindeki sosyologlar ile tarihçiler arasında denge sağlayan etkin bir fikir olarak ortaya çıkmıştır. Tarih bilimini, sosyal bilimlerin içinde merkezi konuma oturtmakla birlikte, tarihin eksikliklerini tamamlaması, organize olması, yavaş yavaş diğer bilimlerle bağlar kurması gereğine inanmıştır. Tarihçiler kendi aralarında olduğu kadar, düşünce tarihçileri, bilim tarihçileri, felsefe tarihçileri, sosyolog, etnolog ve diğer sosyal bilimlerde araştırma yapanlar ile işbirliği içine girmelidir. H.Berr, bilgiyi yaymak için geleneksel araç ve kurumların dışında yenilerini kurmuştur: *Revue de Synthèse Historique* ve *Science* dergileri, L'Évolution de l'Humanité adlı eser dizisi, 'Fondation pour la science' (Bilim Vakfı) ve bu vakıfla bağlantılı olarak Centre International de Synthèse bunlar arasındadır. "Yeni Tarih" in babası olarak nitelendirilen H.Berr'in ideali olan tarihsel sosyoloji ile sosyolojik tarih araştırmaları ancak 1960lı yıllarda gerçekleştirilmiştir. Suzanne Delorme, "Henri Berr," *Osiris*, Vol.X, 1952, pp.4-9; Matthew D.Cole, "The idea of historical synthesis, Henri Berr and the relationship between history and sociology in France at the beginning of the twentieth century. <http://www.shef.ac.uk/socstudies/Shop/8cole.pdf>.

1932 yılında, Sorbonne Üniversitesi bilim tarihi ve felsefesi profesörü Abel Rey (1874-1940), aynı üniversite bünyesinde "Bilimler ve Teknikler Tarihi Enstitüsü"nü kurmuştur.²⁰

ABDUL-HAK ADNAN, Paris-Istanbul
PIERRE BRUNET, Paris-Joigny
MAX MEYERHOF, Mısır al-Qâhira
HENRI-PAUL-JOSEPH RENAUD, Rabat
JULIUS RUSKA, Berlin
JOHAN ADRIAAN VOLLGRAFF, Leiden

ont eu l'obligeance de discuter avec moi certaines questions concernant l'histoire générale de la science arabe ou des savants et ouvrages particuliers; de contrôler sur les épreuves la graphie et les interprétations; d'assurer la correction linguistique de cet ouvrage écrit par un italien; enfin de me représenter auprès de l'éditeur.

Profondément reconnaissant, c'est à eux que

JE DÉDIE

ce livre qui leur doit en partie sa valeur.

ALDO MIELI

Paris, le jour du 2691e anniversaire
de la fondation de Roma.

Aldo Mieli'nin *La Science Arabe* (1938) adlı eserinin ithaf sayfası

Araştırmalarının büyük kısmını Milli Kütüphane'de (Bibliothèque National de France) ve diğer Paris kütüphanelerinde sürdüren A.Adıvar için Bilim Tarihi Akademisi (12, rue Colbert) ve onu içinde barındıran Centre International de Synthèse, onun bilim tarihçileriyle tanıştığı, bilgi ve fikir alışverişinde bulunduğu kurumlar olmuştur. En verimli işbirliği yaptığı araştırmacılarından birisi, Bilim Tarihi Akademisi'nin sekreteri ve *Archeion*'un editörü A.Mieli'dir. Mieli, o yıllarda 'Arap bilimi'nin dünya bilim tarihine katkısı üzerinde çalışmakta ve *La Science arabe et son rôle dans l'évolution scientifique mondiale* adlı eserini hazırlamaktaydı.²¹ Mieli, bu eserini,

²⁰ Institut d'Histoire des Sciences et des Techniques. Kuruluş yılları üzerinde bir inceleme için bkz. J-F. Braunstein, "Abel Rey et l'Institut d'Histoire des Sciences (1932-1940)" in J. Gayon, M. Bitbol, eds., *Epistémologie française, 1830-1970*, Presses Universitaires de France, Paris 2006.

²¹ Aldo Mieli, *La Science arabe et son rôle dans l'évolution scientifique mondiale* avec quelques additions de Henri-Paul-Joseph Renaud, Max Meyerhof, Julius Ruska. -- Leiden : E.J. Brill, 1938. [réimpression

kendisiyle “Arap bilim tarihinin bazı meselelerini, yazarlarını ve eserlerini kendisiyle tartışan, tashihleri, yazılışları, yorumları kontrol eden ve dil ile ilgili gerekli düzeltmeleri yapan” altı bilim adamına ithaf etmiştir. Bunlardan biri, Adnan Adıvar'dır. Mieli, sık sık görüşme imkânı bulduğu Adıvar'a, birçok şüpheli noktaları kendisiyle tartıştığı ve tashihleri okuduğu için önsözde teşekkür etmektedir.²²

Adıvar'ın Paris'te doğubilimcileriyle, özellikle İslam bilim tarihi üzerinde araştırma yapan A.Mieli ile tanışması, tarih boyunca bilim-din ilişkisini araştırmakta olan Adıvar'ın merak ve ilgisini Osmanlı bilim tarihine doğru çekmiş olabilir. Paris'teki bilim tarihi etkinlikleri ve bilim tarihçileriyle kurduğu temaslar, Adıvar'ın çalışmalarına zemin hazırlayan bir ortam yaratmıştır. Adıvar'ın *Archeion*'daki ilk yazıları, Türkiye'de yayımlanan kitaplarla ilgilidir [2,6]: H.Z.Ülken'in *Türk Tefekkür Tarihi* (İstanbul 1933-34) ile İbn Sina'nın ölümünün 900. yılı münasebetiyle İstanbul'da yayımlanan kitapları tanıtmıştır.²³ Adıvar, bilim tarihi konusundaki araştırmalarına dayanan ilk bilimsel makaleleri de yine *Archeion* dergisinde 1937 ve 1938 yıllarında yayımlanmıştır. Bunlardan birincisi [7], başlangıçtan Ortaçağ'ın sonuna kadar, ikincisi [8] ise on altıncı yüzyılda Osmanlı Türklerinde bilimlerin durumunu ele almaktadır. Bu makaleler, aynı zamanda, Adıvar'ın Paris'te yayımlanan *La Science chez les Turcs Ottomans* adlı eserinin birinci ve ikinci bölümleridir. Üçüncü bölümün 1938 yılı sonunda *Archeion*'da yayımlanması²⁴ düşünülmüş ise de, Adıvar, 1939'da kitabın bütünü yayımlanmıştır. Mieli, *La Science arabe*'da Adıvar'ın *Archeion*'da yayımlanan yazılarına atıfta bulunduğu gibi, alıntılar yapmış, onun üzerinde çalıştığı konuları belirtmiştir.²⁵

Değişik ülkelerde çalışan bilim tarihçisi ve doğubilimciler, Paris'te 1932 yılında uluslar arası bir komisyon oluşturmuşlardır. Mieli'nin de yer aldığı uluslararası komisyonun bir üyesi de Dr. Adnan'dır.²⁶ 1934 yılında Coimbra'da²⁷ statüsü resmileşen bu komisyonun hedefi, doğa bilimleri ve tıp

anastatique augmentée d'une bibliographie avec index analytique par A.Mazahéri, Leiden E.J.Brill, 1966].

²² Aldo Mieli, *a.g.e.*, s.XV.

²³ *Büyük Türk Filozof ve Tıp Üstadı İbni Sina: Şahsiyeti ve Eserleri Hakkında Tedkikler*, İstanbul, Ahmet Halid Kitabevi, 1937, Türk Tarih Kurumu yay., VII/1 (900 s.).

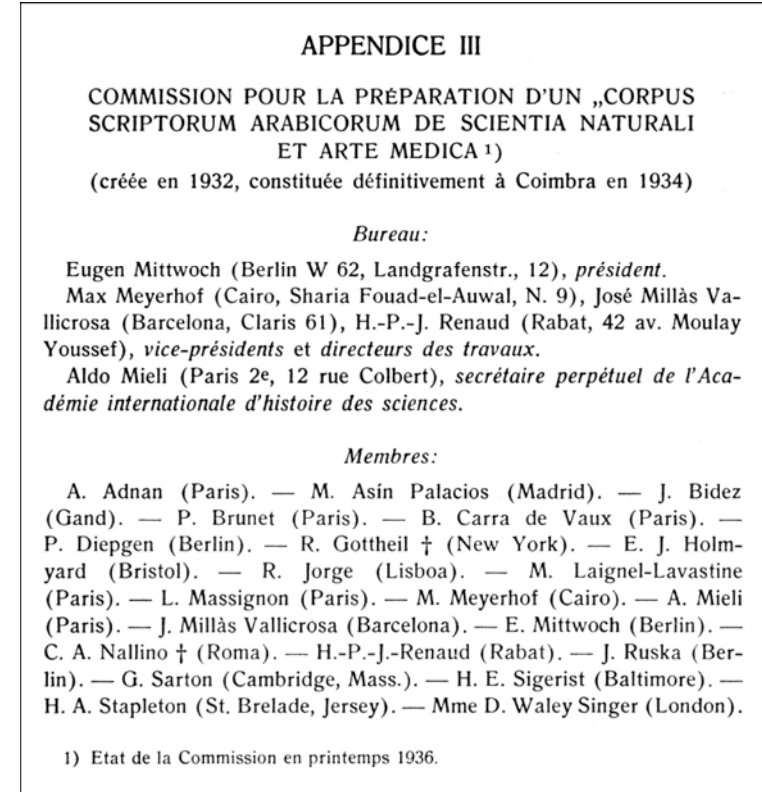
²⁴ Aldo Mieli, *a.g.e.*, s.275.

²⁵ Aldo Mieli, *a.g.e.*, s.105 (İbn Sina tanımı), 267 (Ali Kuşçu), s.274 (Ahmed Nureddin bin Ali Sümbül al-Mahali, Taşköprüzade, Cihannüma), s.281 (Piri Reis), s.197 ve 300 (S.Zeki hakkında Adıvar'ın *Isis*'teki tanıtımı), s.310 (H.Z.Ülken'in kitabının tanıtımı) ve s.392 (Adıvar'ın 'Farabi' adlı yazısı ile *Isis*'te yayımlanan 'Tasukname-i İlhani' hakkındaki yazısı).

²⁶ A. Mieli, *a.g.e.*, s.290.

²⁷ 30 Eylül - Ekim 1934'te Porto, Coimbra ve Lizbon'da düzenlenen III. Uluslararası Bilim Tarihi Kongresi'nde.

konusunda Arapça yazılmış eserlerden oluşan bir yayın dizisi hazırlamaktır.²⁸ Bu komisyonun üye listesi, Adıvar'ın temasta bulunmuş olabileceği çevre hakkında ipuçları vermektedir.

A.Adıvar'ın da yer aldığı “Arapça doğa bilimleri ve tıp yazmaları külliyyatını hazırlama komisyonu”nun 1936 yılındaki yönetici ve üyeleri (A. Mieli, *La Science Arabe*, s.290.)

Adıvar'ın Paris'te etkinliklerine katıldığı bir diğer araştırma kurumu, yukarıda belirtildiği gibi, Akademi'yi de içinde barındıran Centre International de Synthèse'dir. Adıvar, “Milli Kütüphane'nin yamacında” bulunan ve bilim tarihi, felsefe ve bilim felsefesi konusunda araştırmaların yapıldığı bu kurumda, kuantum ve görelilik konusunda verilen konferansları, yeni fizik teorilerinin bilim-din ilişkisine getirdiği boyutlar üzerindeki tartışmaları²⁹ ve yayınlarını

²⁸ Commission pour la préparation d'un “Corpus Scriptorum Arabicorum de Scientia Naturali et arte medica” adını taşıyan bu komisyonun hazırladığı ve öncelikle yayımlanması düşünülen yazmaların listeleri *Archeion*'da (c.XVII, 1935, s.86-89) ve *La Science arabe*'da (s.282-289) yayımlanmıştır.

²⁹ “Hatta Centre de Synthèse'e bu bahislerde en salahiyetle söz söyleyecek büyükler, bilhassa yeni fiziğin büyükleri Avrupa'ın dört köşesinden davet ediliyor ve münakaşalar tertip olunuyordu.” Abdülhak Adnan-Adıvar, *Tarih Boyunca İlim ve Din*, c.I, s.VIII.

takip etmiştir.³⁰ Dalga mekaniğinin kurucusu Louis de Broglie (1892-1987), Paul Langevin (1872-1946) dinlediği Fransız fizikçiler arasındadır.³¹ Tevfik Remzi Kazancıgil'in ifadesiyle, “tabiat ve insana aid meselelerin felsefi bir terkip ile araştırıldığı yerlerin düşünüş uslubuna” Centre de Synthèse'deki toplantı ve kongrelerde girmiştir.³² Adıvar'ın bu kurumda tanıştığı araştırmacılardan birisi de kimya tarihçisi Hélène Metzger'dir (1886-1944). Adıvar ile Metzger 1937 yılında İbn Sina'nın simya bilimine katkısı konusunu tartışmışlardır. İbn Sina'nın simyaya katkıda bulunduğunu ileri süren Metzger'i, Adıvar, İbn Sina'nın simyagerler aleyhinde yazdığı bir risalesini kanıt göstererek aksi yönde ikna etmeye çalışmıştır. Adıvar, hayatının son yıllarında bu konuyu yeniden ele alacaktır.³³

Adıvar, Paris'te bilim tarihi çalışmalarının yanı sıra felsefe konusunda da bir çeviri çalışması yapmıştır [4]. Eğitim ile sosyal gelişme arasındaki bağlantıya inanan Bertrand Russell'in (1872-1970) bilimi halka yaymak amacıyla hazırladığı ve en çok satan iki kitabından bir olan *The Problems of Philosophy* (1912) adlı eserini tercüme etmiştir. *Felsefe Meseleleri* başlıklı çevirinin önsözü 1935 tarihlidir. Adıvar, çeviriye dört sene önce [1931 yılında] “İngilizce felsefe diline alışmak” gayesiyle başlamıştır. 1935'de Paris'te toplanan “İlmî Felsefe Kongresi”nde³⁴ İstanbul Üniversitesi felsefe profesörlerinden Hans Reichenbach (1891-1953) ile karşılaşmış³⁵ ve Reichenbach'ın bu kitabın Türkçe'ye çevrilmesi gerekli kitaplar listesinde bulunduğunu söylemesi üzerine, çeviriyi yayımlamaya karar vermiştir. Eser, Russell'in felsefesini açıklamaktan ziyade bilgi teorisi üzerindedir. Adıvar, çevirinin başına eklediği 36 sayfalık önsözde Russell'in hayatını ve felsefesini tanıtmıştır. Çevirinin ilk baskısı, Adıvar Paris'te iken, 1936 yılında İstanbul'da yapılmıştır.

³⁰ *Tarih Boyunca İlim ve Din*'in kaynakları arasında CIS'in yayını *Evolution de la Physique et de la Philosophie* (Paris 1937) de bulunmaktadır.

³¹ Abdülhak Adnan Adıvar, “Işıktan ışığa” (17.IV.1946), *Dur, Düşün*, İstanbul 1950, s.16-18; “İlim ve Adalet,” *a.g.e.*, s.48.

³² Tevfik Remzi Kazancıgil, “Emraz-ı Umumiye Muallimi Dr. Abdülhak Adnan Bey,” *Doktor Abdülhak Adnan Adıvar*, s.155.

³³ A. Adnan Adıvar, “İbn Sina et l'alchimie,” *Professor Muhammad Shafi's Presentation Volume. Armağan-ı ilmi*. Ed. S.M. Abdullah, Lahore 1955, p.1-3. Reprinted in *Natural Sciences in Islam Vol.60 - Chemistry and Alchemy VI*. Collected and reprinted by F. Sezgin. Institute for the History of Arabic-Islamic Science, J.W. Goethe University Frankfurt am Main, 2001, pp.347-349.

³⁴ Premier Congrès de Philosophie Scientifique, 15-23 Eylül 1935. “İlmî felsefe” metafiziği inkar etmekte, felsefe tarihini gereksiz saymaktadır.

³⁵ Adıvar'ın 1935'te M. H. Reichenbach ile tanışması ve İstanbul Üniversitesi'ndeki felsefe eğitimi üzerine yaptıkları konuşma hakkında bkz. A. Adnan-Adıvar, “Bir kongre, bir filozof, bir kitap,” *Bilgi Cumhuriyeti Haberleri*, Tasvir Neşriyatı İstanbul 1945, s.126-27. Bu görüşme, H. Reichenbach'ın kişiliği ve 1933 Üniversite Reformu'nda felsefe eğitiminin durumu bakımından ilginç ipuçları içermektedir.

A. Adıvar, Avrupa'da yaşadığı yıllarda iletişim kurduğu bilim tarihçilerinden birisi de, Harvard Üniversitesi profesörlerinden George Sarton'dur (1884-1956). Adıvar-Sarton mektuplaşması³⁶ 1932 yılında başlamış ve Adıvar'ın ölümüne kadar devam etmiştir. Sarton'un isteğine uyarak Adıvar, Salih Zeki'nin *Asâr-ı Bakiye*'yi tanıtan bir yazı hazırlamış ve yazı *Isis*'te 1933'te yayımlanmıştır [1]. Adıvar iki yıl sonra, *Archeion*'da da Hilmi Ziya Ülken'in *Türk Tefekkür Tarihi* adlı eserini tanıtan bir yazı yayımlanmıştır [2]. Bu iki tanıtma, bildiğimiz kadarıyla, Adıvar'ın bilim tarihiyle ilgili ilk yayınlardır.

La Science chez les Turcs Ottomans (1939)

Adıvar'ın Türk bilim tarihi açısından en önemlisi ve yıllar boyu değeri korumuş olan çalışması, II. Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde Paris'te yayımlanan *La Science chez les Turcs Ottomans* adlı eserdir [9]. Küçük boyutta (19x13 cm) basılan eser, Sultan Orhan'ın (1281-1360) İznik'te ilk medreseyi kurduğu on dördüncü yüzyılın başından on sekizinci yüzyılın sonuna kadar olan süre içinde Türkiye'de bilimin durumunu, matematik, astronomi, coğrafya, kimya ve tıp konusunda eser vermiş âlimler ve eserlerini inceleyerek değerlendirmektedir. Eserler, kronolojik olarak sıralanan dört bölüm içinde, konularına göre gruplandırılmıştır. Eserin başlıca kaynakları Paris ve Londra kütüphanelerindeki yazmalar ve Avrupalı yazarların Osmanlı dünyası hakkındaki eserleridir.³⁷ Adıvar, “Arapça ve Farsça yazılan bilim”in Türk asıllı âlimlerin eseri olup olmadığı meselesi”ne girmek istemediğini ifade etmiştir. Bunun başlıca sebebi, dokuzuncu, onuncu ve on birinci yüzyıllarda Orta Doğu'da yaşamış âlimlerin aslını belirlemedeki güçlüklerdir. Adıvar'ın, âlimlerin aslı konusundaki tartışmalardan³⁸ uzak durmak istediği açıktır.

Karşılaştırma yapmayı mümkün kılmak için, her bölümün sonuna, bilimin ilgili dönemde Avrupa'daki durumunu sergileyen bir kısım eklemiştir. Karşılaştırmalara dayanak, Adıvar, ikinci bölümün – on altıncı yüzyılın –

³⁶ G. Sarton, “Eski bir dostun hatırasındaki Dr. Adnan Adıvar,” *Doktor Abdülhak Adnan Adıvar*, s.172-174. Bu mektuplaşma üzerinde bir inceleme için bkz. Feza Günergun, “Türk bilim tarihinin gelişimine tanıklık: Adnan Adıvar – George Sarton mektuplaşması,” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, c.VII, sayı 2, 2006, s.87-110.

³⁷ Adnan Adıvar, İstanbul Üniversitesi'ne Paris'te incelediği *Cerrahiyetü'l Haniye*'nin Bibliothèque Nationale'deki kopyasının resimlerini sağlamıştır. *Şerefeddin Sabuncuoğlu: Cerrahiye İlhanîye Paris Nüshası Resimleri / Album des dessins de Cerrahiye İlhanîye* [iç kapakta: *Kitabül Cerrahiye İlhanîye (Cerrahname)*, 870-1465], yay. S. Ünver, İstanbul, Kenan Basımevi, 1939, İstanbul Üniv. Tıp Tarihi Ens. Yay. 12 s. (Önsöz).

³⁸ Adıvar'ın kitabının Fransa'da yayımlandığı yıllarda, Türkiye Cumhuriyeti'nin kültür politikası çerçevesinde, tıp tarihi araştırmaları, Türklerin bilime katkısını ortaya koyma hedefine yönelikti. Avrupalı bilim tarihçilerinin önemli bir kısmı (G. Sarton hariç) Arapça yazan alimleri Arap asıllı olarak kabul etmekte ve bilimsel çalışmalarını Arap bilimi olarak nitelermekteydi (örnek: Aldo Mieli eserinin başlığında “la science arabe” ifadesini kullanmıştır).

sonunda “Osmanlılar, Leonardo da Vinci'nin başlattığı ve Kopernik, Kepler ve Galileo'nun katkısıyla gelişecek olan astronomi ve fizikteki büyük devrimden tamamen habersiz idiler” değerlendirmesini yapacaktır. Eserin son sayfasında ise, on sekizinci yüzyıl Osmanlı bilimini değerlendirirken ise, “Bu yüzyılda Batı'da yaşamış büyük âlimlerinin isminin Türkiye'de hemen hiç duyulmadığını, Osmanlı Türklerin Arapça yazılmış bilimin izlerini çok uzaktan takip ettiklerini ve modern bilim sahasına tereddütlü adımlarla girdiklerini” yazacaktır. Adıvar'ın Türklerin gerek Doğu gerekse Batı bilimiyle olan ilişkisine dair değerlendirmesi ve “Osmanlı Türkiyesinde ilim ve fikir namına uğranılan felâketlere”³⁹ yer vermesi nedeniyle, özellikle 1943'te İstanbul'da genişletilmiş Türkçe baskısı yapıldıktan [13] sonra, eser hem olumlu ve hem de olumsuz eleştirilere hedef olmuştur.

La Science chez les Turcs Ottomans hakkında Türkiye'de yayımlan ilk tanıtımlardan birisi, Adıvar İstanbul'a dönükten birkaç ay sonra *Yücel* dergisinde A.Vedat Günyol (1911-2004) tarafından yayımlanmıştır.⁴⁰ 1937 yılında İstanbul'da Hukuk Fakültesini bitirdikten sonra Paris'e giden ve orada hukuk doktorası yaparken Adıvarlar ile tanışan V.Günyol'un tanıtım yazısı, esas itibarıyla Adıvar'ın eserinin geniş bir özetidir. Amaç, henüz Türkçesi yayımlanmamış kitabı Türk okuruna tanıtmaktır. Günyol'un tek yorumu, eserin “bitaraf bir etüt” oluşudur ve yazısına, Adıvar'ın olumsuz değerlendirmelerini aksettirmemiştir. Tanıtım yazısının kitabın ayrıntılı bir özeti olması ve Adıvar'ın o yıllarda İstanbul'da bulunması, yazının Adıvar tarafından gözden geçirilmiş olabileceğini düşündürmektedir.

1941 yılında, Fransızca baskıdan ve Adıvar'ın Türkiye'ye dönüşünden iki yıl sonra, *Varlık* dergisinde (Ankara) Cemal Sezgin⁴¹ imzalı bir tanıtım yazısı yayımlanmıştır.⁴² Sezgin yazısına “Günlük bir gazetenin bir köşesine sıkıştırılmış bir fıkradan başka matbuatımızda mevzuubahs edilmiş olduğunu görmediğim bu eseri elde etmek için hayli sıkıntı çektim” cümlesi ile başlamıştır. Eserin Paris'te ve Fransızca olarak basılmış olması, İstanbul basınına yansımaları engellemiş ve teminini güçleştirmiştir. Tanıtmanın amacı, kitabın içeriğini ve Adıvar'ın fikirlerini Türk okuruna aktarmaktır. Sezgin,

³⁹ Molla Lutfi, Kabız-ı Acemi ve Sarı Abdurrahman'ın idamlarını saymakla beraber, Batı dünyasından benzer bir örnek olarak Giordano Bruno'nun Roma'da yakılmasını (1600) vermektedir. Abdülhak Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul, Maarif Matbaası 1943, s.47, 98-100.

⁴⁰ Vedat Günyol, “Osmanlı Türklerinde İlim”, *Yücel*, c.X, sayı 55, 1939, s.22-30.

⁴¹ C.Sezgin, Doğu dilleri uzmanlarından ve İstanbul'da konsolosluk yapmış olan Clément Huart'ın (1854-1926) *Litterature Arabe* adlı eserini (1.bs., Paris 1902) *Arap ve Arap Dilinde İslam Edebiyatı* başlığıyla ve notlar ilavesiyle Türkçe'ye çevirmiştir (1.bs, İstanbul, Kanaat Matbaası, 1944, 240 s.). Diğer baskısı, *Arap ve İslam Edebiyatı* başlığı ile 1971'de Ankara'da yapılmıştır (439 s.).

⁴² Cemal Sezgin, “*La Science chez les Turcs Ottomans* (Osmanlı Türklerinde İlim)”, *Varlık*, Yıl 8, c.XI, sayı 191, 1941, s.544-546.

Osman Şevki Uludağ'ın (1889-1964)⁴³ 16 sene önce *Beşbuçuk Asırlık Türk Tıp Tarihi* (1925) adlı eserinde, Osmanlı Türklerinde fen ve doğa bilimleri tarihine ait kitapların eksik olduğunu bildirmiş olmasına dikkat çekerek Adıvar'ın eserinin hem bir açığı doldurduğunu hem de genel şikâyete cevap verdiğini yazmıştır. Sezgin'e göre kitap,

tamamen objektif bir tarihçi gözü ile kaleme alınmıştır. Bir zamanlar pek fazla rağbet bulan tarihi romantizimden mümkün olduğu kadar kaçınılmıştır. Esasen bizim gibi her bakımdan derin ve geniş bir tarihe malik olan milletler için buna hiç bir zaman ihtiyaç yoktur. O usulü yoktan tarih yaratmak isteyen milletlere bırakmalıyız. Biz aradıklarımızı vesaike istinaden bulabiliriz. Vesikalarımız ise muhtelif kütüphanelerin raflarında uyuklamaktadır. Şunu da müelliften rica etmek hakkımızdır zannediyorum: Bizim için tarihî hatta hayatî bir kıymeti hazi olan eserin bir Türkçesini neşretmelidir.

La Science chez les Turcs Ottomans hakkındaki ilk yurtdışı tanıtımı, Paris'te, École des Langues Orientales'de Fars dili ve edebiyatı dersleri veren Henri Massé (1886-1969) tarafından yapılmıştır.⁴⁴ H. Massé, Adıvar'ın, medreselerde ulema yetiştirmek için okutulan ilimleri (matematik, din, hukuk, astroloji vb.) değil fakat matematik, tıp, fiziki ve tabii ilimlerin durumunu incelediğine dikkat çekmiştir. Massé, eserin konusundaki ilk kitap olduğunu belirttikten sonra Adıvar'ın değerlendirmesini yorum yapmadan aktarmıştır.

Adıvar'ın, eserini basılır basılmaz gönderdiği Sarton'un değerlendirmesine⁴⁵ göre kitap, gösterişten uzak ve bu yüzden de hemen güven telkin eden bir eserdir. Tek üzüntüsü, eserin başın ve sonunun eksik olmasıdır: Adıvar, Osmanlı biliminin İslam bilimindeki köklerinden söz edebilir, özellikle Türk âlimleri üzerinde etkisi bulunan Arapça metinler ve Türk olarak kabul edilebilecek Arap alimler (İbn Sina ve el-Biruni gibi) hakkında bilgi verebilirdi. Zira, Sarton'a göre, İspanyollar nasıl İspanya'da yaşamış İbn Rüşd ve Maimonides (İbn Meymun) kendi ırklarından olmadığı halde, bize onlardan büyük atalarıymış gibi söz ediyorlarsa, Türklerin de atalarıyla övünmek hakları vardır. Diğer taraftan, eser, bilimin on dokuzuncu ve yirminci yüzyılda Türkiye'de durumundan söz etmediği için sonu eksiktir: Sarton, Batı biliminin Türkiye'ye giriş sürecinin çok ilgi çekici olacağı ve incelenmesi gerektiği

⁴³ Dr. Osman Şevki Uludağ tarafından *Tasvir* gazetesinde yayımlanan bir dizi makale, Adıvar'ın *Osmanlı Türklerinde İlim* adlı eserinde yer alan değerlendirmeleri içinde Uludağ'ın kendi yazılarıyla ilgili gördüğü konulara kişisel cevapları niteliğindedir.

⁴⁴ H.Massé, “Abdülhak Adnan. *La Science chez les Turcs Ottomans*,” *Journal Asiatique*, Tome 231, Janvier-Mars 1939, p.148-150.

⁴⁵ G.Sarton, “Abdülhak Adnan – La science chez les Turcs Ottomans. 182 p. Paris Maisonneuve, 1939,” *Isis*, Vol.XXXII, 1940 (Reprint 1987), pp.186-189. Bu tanıtımın Türkçe çevirisi için bkz. A.Adnan-Adıvar, “Salih Zeki ve Asâr-ı Bâkiye,” çev. Y.İşıl Ülman, not. C.Saraç, *Bilim Tarihi*, sayı 11, Eylül 1992, s.3-9 ve C.Saraç, *Salih Zeki Bey Hayatı ve Eserleri*, yay. haz. Y.İşıl Ülman, İstanbul, Kızılelma yay., 2001 içinde s.139-152.

kanaatindedir. Bunun dışında, kitapta adı geçen eser veya yazarlar hakkında sorular yöneltir veya eklemeler yapar, dizindeki bazı düzensizliklere dikkat çeker. Sonuç olarak kitap, gelecekteki araştırmalar için sağlam bir temel oluşturacak 'iyi ve makbul' bir eserdir.

Adıvar, Sarton'un *Isis*'teki eleştirilerini Türkçe baskının sonunda cevaplamaya çalışmıştır.⁴⁶ Tenkitlerden birincisi, yukarıda da ifade edildiği gibi, Adıvar'ın Osmanlı bilimini belli bir tarihte –İznik Medresesi'nin kuruluş tarihi, 1330-1332– ile aniden başlatmış, öncesi hakkında bilgi vermemiş olmasıydı. Adıvar'ın cevabı açıktır: Anadolu Türk Beylikleri dönemi bilimsel faaliyetleriyle ilgili çalışma bulunmadığı ve bu dönemi bizzat araştırarak yazmak için de ömrünün yetmeyeceği düşüncesinde olduğu için bu dönemi ele almamış ve görevi gençlere bırakmıştır. On dokuzuncu ve yirminci yüzyılda bilimin Türkiye'deki durumundan söz etmemesi de, yine bu konuda yeterli çalışma yapılmamış olmasından ve Paris'te bu konuda çalışma yapmanın zorluklarından kaynaklanmıştır. *La Science chez les Turcs Ottomans* ile aynı yıl, Tanzimat'ın yüzüncü yılı münasebetiyle 1939'da yayımlanan kitapta, Tanzimat sonrası Türkiye'de bilimin tarihi, bilim dallarının uzmanları tarafından gözden geçirilmiştir ama bu ancak bir başlangıç olarak kabul edilebilir.

Isis'te yayımlanan tanıtımı İngiltere ve Almanya'da yayımlanan diğerleri izlemiştir. Bugün Yakın Doğu İslam ve Osmanlı tarihi uzmanı olarak dünyaca tanınan, ancak Adıvar'ın kitabının yayımlandığı tarihte Londra'daki School of Oriental Studies'de okutmanlık yapmakta olan Bernard Lewis (doğ.1916), eseri "mükemmel bir küçük kitap" (excellent little book) olarak nitelemiştir.⁴⁷ Eseri, Türk düşüncesinin Ortaçağ geleneğinden çıkıp Avrupa fikirlerine açılış sürecini anlatması bakımında önemli görmektedir. Diğer taraftan Türk kültür tarihinin ihmal edilmiş bir alanını – matematiksel bilimler, doğa bilimleri ve tıp tarihi – incelemekte, birçok önemli kişilik (Piri Reis, Kâtib Çelebi, İbrahim Müteferrika vd.) üzerine monografiler ve hatta Osmanlı sosyal tarihine ait ayrıntılar (tıbbi uygulamalar ve tıp öğrencilerinin alışkanlıkları) içermektedir. Lewis, Adıvar'ın âlimlerin ırk meselesine girmeyip "Osmanlı Türkleri" nitelemesini "akıllıca" bulmuştur.

Almanya'da yayımlanan iki tanıtımdan biri⁴⁸ Berlin'den doğubilimci Richard Hartmann (1881-1965) tarafından yazılmıştır. R. Hartmann, daha ziyade kitabın konusuna, zengin kaynaklarına dikkat çektikten sonra, bazı

⁴⁶ A. Adnan-Adıvar, "Sözü Bitirirken," *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul, Maarif Matbaası, 1943, s.206-7.

⁴⁷ "La Science chez les Turcs Ottomans by Abdulhak Adnan," Reviewed by. B.Lewis. *Bulletin of the School of Oriental Studies, University of London*, Vol.X, No.2 (1940), pp.486-87.

⁴⁸ R.Hartmann, "Adnan, Abdulhak: *La Science chez les Turcs Ottomans*," *Orientalistische Literaturzeitung*, Vol.XLIV, No.9, September 1941, p.367. *Zeitschrift der Deutschen Morgenlaendischen Gesellschaft*'ta yayımlanan tanıtımı temin ettiğimizde ayrıca yayımlayacağız.

gramer ve basım hatalarını işaret etmiş, eseri konu üzerinde son sözü söyleme iddiasında olmayan, konuyu efsanelere sapmadan işleyen, uslubu sayesinde geniş bir okuyucu kitlesinin ilgisini çekecek "sempatik bir kitapçık" olarak nitelendirmiştir.

İstanbul Dönemi (1939-1955)

La Science chez les Turcs Ottomans'ın yayımlanmasından kısa süre sonra, Haziran 1939'da İstanbul'a dönen Adıvar, dönüşünün haftasında İstanbul kütüphanelerinde araştırmalarına başlamıştır.⁴⁹ Amacı, *La Science chez les Turcs Ottomans* adlı eserini yazarken değerlendirme imkânı bulamadığı yazma eserleri incelemek ve genişleterek yayımlamayı düşündüğü Türkçe baskı için malzeme toplamaktır.

Bu arada, İstanbul'a gelmeden önce Sarton'a gönderdiği yazısı [12] *Isis*'te yayımlanır. Bu yazıda, Süheyl Ünver'in Ayasofya kütüphanesinde bulduğu ve A.Gölpınarlı'nın tercümesi yayımladığı⁵⁰ resimli anatomi kitabı *Tansukname-i-İlhani der Ulum-u-Fünun-i-Hatai*'yi (14. yüzyıl başı) tanıtmaktadır.

Molla Lütüfi projesi (1940)

Adıvar'ın, İstanbul'daki çalışmalarına dayalı olarak yayımlanan ilk bilim tarihi çalışması, Arapça metni İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi profesörlerinden Şerefettin Yaltkaya tarafından 1938'de yayımlanan Molla Lütüfi'nin⁵¹ *Ta'zif ül-mezbah* (Sunağın iki kat büyütülmesi) adlı eseriyle ilgilidir.⁵² Adıvar, İstanbul'daki Fransız Enstitüsü ve Fransa Milli Kütüphanesi

⁴⁹ 12 Haziran 1939 tarihinde G.Sarton'a yazdığı mektup. bMS Am 1803, Houghton Library, Harvard University.

⁵⁰ *Tansukname-i İlhani der Fünun u Ulum-ı Hatai Mukaddimesi*. Çev. A.Gölpınarlı. İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü No.14. İstanbul, Milli Mecmua Basımevi, 1939, 72 s. ve 22 resim.

⁵¹ Molla Lütüfi, Fatih Sultan Mehmet ve II. Beyazıt dönemi alim ve matematikçilerindir. Ansiklopedik bilgisi ile tanınan Molla Lütüfi, aynı zamanda, Fatih Sultan Mehmed'in kütüphanecisidir. Bu göreve Ali Kuşçu'nun tavsiyesi ile getirilmiştir. II. Beyazıt dönemi medrese âlimleri arasındaki kıskançlık sebebiyle sapkınlık ve dinsizlik ile suçlanıp öldürüldüğü için Lütüfi'l-maktul (katledilmiş) adıyla da tanınmıştır.

⁵² Risale, "Delos Problemi" olarak bilinen ve 'sunağın hacmini iki katına çıkarma' problemi veya 'bir kübün hacminin iki katına çıkarma' problemini ele almaktadır. Bu matematiksel problemin 'Delos Problemi' olarak adlandırılması, Delos adasında başgösteren veba salgınıyla yakından ilgilidir. Yunanlı tarihçi Plutark'ın (MS 45-120) verdiği bilgilere göre, adada başgösteren veba salgını durdurmak isteyen halk, Tanrı Apollon'un bilgesine başvurmuş ve bilge de veba salgını yok etmek için, mevcut sunağın iki katı büyüklüğünde yeni bir sunağın inşa edilmesi gerektiğini bildirmiştir. Sunak, küb şeklinde olduğundan, mesele kübün iki katı hacmindeki yeni bir kübün hacmini hesaplamaya veya geometrik konstrüksiyonunu yapmaya dönüşmektedir. Ada halkı Platon'a başvurur ve Platon problemi çözer. Bu yüzden söz konusu problem Platon'un adıyla da alınır. Lütüfi tapınağın "Prophète David" tarafından yaptırıldığını ve vebanın tapınağın içinde çıktığını bildirir. Bunun üzerine "Prophète d'Israel'e başvurulmuş ve Tanrı da sunak iki katına çıkarılırsa vebanın söneceğini bildirmiştir. Eserde matematiksel çözüm ile ruhsal tedavi biraradadır.

araştırmacılarından Henry Corbin ile birlikte risalenin Fransızca çevirisini yapmış; Molla Lütü'nin biyografisini içeren, eseri tanıtan ve bilim tarihi bakımından değerlendiren 33 sayfalık bir giriş yazısı hazırlamıştır. Giriş, Fransızca çeviri ve Arapça metin, hepsi birarada, Paris'te 1940'ta yayımlanmıştır [11]. Giriş yazısı, Yunan ve İslam matematik tarihi konusundaki araştırmalara dayalı olarak hazırlanan bir araştırma makalesi niteliğindedir.

Adıvar ve Corbin, risalenin yazılış düzenini ve içeriğini incelemiş, kaynaklarını tartışmışlardır. Molla Lütü'nin kaynakları arasında on üçüncü yüzyıl İslam coğrafyacısı Kazvini'nin eseri⁵³ bulunmuş olmalıdır. Zira hem Molla Lütü'de hem de Kazvini'de Delos'tan ve Tanrı Apollon'un bilgesinden söz yoktur. Buna karşılık İsrail'in peygamberinden bahsedilmektedir. Ancak çözüm için yine Platon'a başvurulmuştur. Molla Lütü'nin tapınağın için bir org bulunduğunu bildirmesine dayanarak, Adıvar ve Corbin, Molla Lütü'nin eserinde Bizans kaynaklarının bulunabileceğini sürmüşlerdir.

Osmanlı Türklerinde İlim (1943)

Adıvar, İstanbul'a döndükten dört yıl sonra, *Osmanlı Türklerinde İlim* [13] adlı eseri yayına hazırdır. 1943 yılı başında, *La Science chez les Turcs Ottomans* adlı eserinin Türkçe çevirisinin Maarif Vekilliği hesabına bastırılmasının uygun görüldüğünü bildiren Maarif Vekili Hasan Ali Yücel imzalı bir mektup kendisine ulaşır.⁵⁴ Ağustos 1943'te satışa çıkan kitap hakkında ilk tanıtım Fuat Köprülü'den gelmiştir ve Adıvar'ın çalışması için alabileceği en büyük övgülerden biri olmuştur.⁵⁵

Türkçe baskı, Fransızca baskının tercümesinden ibaret değildir. Adıvar, yeni baskıya İstanbul kütüphanelerinde incelediği yazma eserler ve yazarları hakkında yeni bilgiler eklemiş, 174 sayfalık küçük boy Fransızca baskı, 225 sayfalık orta boy esere dönüşmüştür. Ancak, ikinci baskının önsözü okunduğunda, Adıvar'ın Osmanlı bilimi hakkındaki kanaatinin değişmemiş olduğu görülür.⁵⁶

Bu eseri okuyanlar, Osmanlı Türkiye'sinde müsbet ilimlerin XIX. Asra kadar ancak "arap ve fars dillerindeki ilim" in eksik ve bazen da yanlış bir devamından ibaret olup, ne muhteva ne de metod itibarıyla, "yunan mu'cizesi"nin şarka intikali ile aldığı şekilden ayrı bir şekil almadığını ve mamafih bu ilimlerin,

⁵³ Al-Kazvini'nin sunak meselesini içeren bir eseri olduğunu Adıvar'a Kahire Fuad I Üniversitesi profesörlerinden Paul Kraus bildirmiştir. Abdülhak Adnan, *La Science chez les Turcs Ottomans*, s.45.

⁵⁴ 29.1.1943 tarihli bu mektup (İst.Üniv. İstanbul Tıp Fak. Deontoloji Anabilim Dalı arşivi).

⁵⁵ Şeref Etiker, "Adnan Adıvar için övgü ve eleştiri," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, c.VII, sayı 2, 2006, s.111-117.

⁵⁶ Abdülhak Adnan-Adıvar, "Söze başlamadan," *Osmanlı Türklerinde İlim*, s.IX.

garptan fikir ve metod olarak, yeniliğe doğru yürüdüğü nâdir safhalar olmuş ise, onların ehemmiyetle belirtildiğini görecektir.

Adıvar'ın bu açıklaması, diğer bir ifadeyle kitabında Türklerin bilime katkılarını yüceltmemesi, kitabın Türklerin aleyhinde ve Türklerin başarılarını diğer ırklara mal eden bir belge olarak değerlendirilmesine sebep olmuştur. Bu ve benzeri görüşler, "Harbin o şüpheli havası içinde türeyen mahiyeti meçhul ırkçılığa" bağlanmıştır.⁵⁷

Zaman zaman fikir hayatımıza musallat olan bu fanatik düşünce, Adnan Adıvar'ın *Osmanlı Türklerinde İlim* kitabını da itham ediyor ve üstad-ı mefahirimizi başka ırklara mal etmekle suçlandırıyordu. Bir muharrir, bu masum ve namuslu kitabı Türklük aleyhine yazılmış bir hüccet olarak itham etmişti. O zaman bu zata ben *Vatan* gazetesinde bir cevap yazmıştım....

Bazı kimseler, birinci sayfayı bile görmeden hüküm vererek Adıvar'ın "eski Türk kültür hayatının bir dalı üzerine keskin ve müspet bir düşünce ile bakışını, sığ bir milliyetçilik telakkisine göre hayli yadırgamışlardır."⁵⁸ Ancak, aşağıda görülebileceği gibi, olumlu görüşler de ifade edilmiştir.⁵⁹

Osmanlı Türklerinde İlim Tarihi, mübalağa ve tefahüre aslâ sapsapmadan, aşağılık hissini hiç de duymadan hâdiselere zamanın kıymetlerini izâfe edip vâkıaların tesbit ve mukayesesi ile vücut bulmuş, tamamen objektif bir eserdir. Hakiki bir ilim adamının bu zaviyeden görüp düşüncü ile bize sunduğu eser, milletini küçümseyenleri de, hiçbir hakikate ulaşmadan kuru böbürlenmelerle şişenleri de memnun etmemiş olabilir. Adnan Adıvar bu iki kutbun ikisine de lakayttır, çünkü o, yakın tanıdığı ve çok sevdiği Tefik Fikret'in "Hak bellediği yolunda" yalnız yürümüştür.

Eser, gelişmemiş taraflarımızı bize göstermesi ve bizi bize tanıtmayı bakımından da önemli ve değerli bulunmuştur.⁶⁰

Kendini her şey sanan, hiçbir şey değildir. İnkişaf etmemiş taraflarımız nelerdir? Bunları müspet bir şekilde bilmezsek, yön duygumuzu kaybetmiş oluruz. Bizi, bize tanıtacak ve inandıracak olan müspet ilimden başka hiçbir şey değildir.... *Osmanlı Türklerinde İlim*'de insanı derin derin düşündürecek daha bir yığın vesika ve hüküm var. Çok soğukkanlı, çelik keskinliği ile yazılmış bazı cümleler karşısında, bir nevi korku ve dehşet hissi içinde kaldığımı itiraf etmeliyim. Fakat ne olursa olsun hakikat hiçbir şeye değişilmez. Bu kitabı, bir defa mütalea olunup bir kenara konacak herhangi bir tetkik eseri saymıyor, bilakis masamızın üzerinde bulundurup, memleket meseleleri üzerinde düşünürken doğruyu görmek için, sık sık müracaat edilmesi gereken bir rehber kıymetinde buluyorum.

⁵⁷ Cahid Tanyol, "Adnan Adıvar'ın düşünce ve kanaatleri," *Doktor Abdülhak Adnan Adıvar*, s.194.

⁵⁸ Mehmet Kaplan, "*Tarih Boyunca İlim ve Din*," *İstanbul*, c.I, sayı 11, 1 Mayıs 1944, s.9.

⁵⁹ Kâzım İsmail Gürkan, "Adnan Adıvar," *Doktor Abdülhak Adnan Adıvar*, s.143.

⁶⁰ Mehmet Kaplan, "*Osmanlı Türklerinde İlim*," *İstanbul*, c.I, sayı 6, 15 Şubat 1944, s.6, 15.

1926'da Deutsche Morgenlaendischen Gesellschaft (DGM)'in İstanbul şubesini kurmak için Türkiye'ye gelen ve 1935-49 arasında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde Doğu dilleri hocası yapan Alman doğubilimci Hellmut Ritter'e (1892-1971)⁶¹ göre Adıvar, "Sarton'un hiçbir zaman dolduramayacağı bir boşluğu fevkalade güzel bir tarzda doldurmuştur." Arap ve Fars milletleri, bu eser ile kıyaslanabilecek bir eser yazmamışlardır. Ritter, kitabın birer nüshasını hocası C.Brockelman'a, *Orientalische Literatur Zeitung*'a (OLZ) ve *Zeitschrift der Deutsche Morgenlaendische Gesellschaft*'a (ZDMG) göndermek istediğini bildirmektedir.⁶²

Osmanlı Türklerinde İlim, yayınından dört yıl sonra 1947 yılında Harvard Üniversitesi'nden Richard N. Frye tarafından *Isis*'te tanıtılmıştır.⁶³ R.N.Frye'e göre kitabın önemi, Osmanlı bilimini araştıranlara yayımlanmamış kaynakları veren gerçek bir rehber, bir elkitabı olmasıdır. Frye, Osmanlı bilim tarihinin sorunlarını tartışmanın uzmanlığı dışında olduğunu bildirerek, Adıvar'ın "Türklerin Batı bilimini izlemekte geri kaldıkları" şeklindeki yorumlarını değerlendirmez, Türkçe (ikinci) basıma eklediği yeni bilgileri sıralamakla yetinir: Fransızca (ilk) basımda yer almayan yazma eserlerin başlıklarını, kütüphane adları ve yer numaraları yanında Brockelmann'da bulunup bulunmadıklarını da belirtmiştir. Tanıtımı öyle hazırlamıştır ki, Fransızca baskıyı ve İngilizce tanıtım yazısını birlikte okuyanlar, yazma eserler hakkında Türkçe basımda verilen bilgilerin büyük kısmına ulaşmış olmaktadır. Diğer taraftan, tanıtma yazısı, , on dördüncü yüzyıldan on dokuzuncu yüzyıla kadar, Osmanlı biliminin gelişim çizgisini genel hatlarıyla okuyucu için özetlemektedir. Frye, Adıvar'ın yazımını "açık ve direkt, örnek alınacak bir model!" olarak nitelendirmektedir.

⁶¹ Thomas Lier, "Hellmut Ritter in Istanbul 1926-1969," *Die Welt des Islams*, New Ser. Vol.38, issue 3, The Early Twentieth Century and its Impact on Oriental and Turkish Studies (Nov.1998), pp.334-385.

⁶² H.Ritter'in A. Adıvar'ın Ankara'daki adresine (Ayet Sayar evinde, 40 Bayındır Sok. Yenişehir) yazdığı 25.7.1943 tarihli mektup. (İst.Üniv. İstanbul Tıp Fak. Deontoloji Anabilim Dalı arşivi).

⁶³ Richard N.Frye, "A.Adnan Adıvar: *Osmanlı Türklerinde İlim* (Science among the Ottoman Turks)," *Isis*, Vol.XXXVIII, No.1/2 (Nov., 1947), pp.121-125. Richard Nelson Frye (doğ.1920) İran ve Orta Asya araştırmaları uzmanıdır. 1948-1990 yılları arasında Harvard Üniversitesi'nde profesörlük yapmış, bu üniversitede Orta Doğu Araştırmaları Merkezi'ni ve Amerika'da ilk İran araştırmaları programını kurmuştur

DEUTSCHE MORGENLÄNDISCHE GESELLSCHAFT
ZWEIGSTELLE ISTANBUL / BEBEK, İNŞİRAH S. 34
Prof. Dr. H. RITTER Telefon : 36. 80

25.7.43

Pek muhterem Adnan Bey,

Dün talebelerimden birisi yeni çıkan eserinizi bana getirdi. Her ne kadar daha leikiyle içine delamadımsa da, ilk intiba çok lehindedir. Sarton'un hiç bir zaman dolduramayacağı bir boşluğu fevkalade güzel bir tarzda doldurmuşsunuz. Yalnız zatı alinizi değil, aynı zamanda da Türkleri tebrik etmek lâzımdır, çünkü diğer şark milletleri, ne arab ne acem, buna mm mukayese edilecek bir esere malik değiller, hemde aralarında sizin gibi hım hem gerb, hem şark ilmini ve usulünü enler bir muşteli' 'elâ l-ufqeyn ve fâris el-meydâneyn mevcud olduğunu çok şüpheli görüyorum. Kessera llşu emşâleküm vemette'anâ bidevâmi ifşâstiküm! Kitabınızın bir nüshasını yeniden yazmakta olduğu GAL'inde istifade etmesi için hocama Brockelmann'a göndermek istiyorum. Hem de Kâneti mm eserinin mahasinini neğri için - ve in kâmm ş-şemsü ~~mustağniyeten~~ mustağniyeten an il-işâretü ilâyha - bir iki nüshasını OLZ , ZDMG gibi bazı mecmualara berayitakdir göndermek arzusunda bulunuyorum. Brockelmann her halde çok sevinecek ve istifade edecek, ve eğer aynı zamanda kendisine, bu kadar özlediğiği Mir ALI Şir meselesinin halli müjdesini ~~mm~~ verebilecek olursam, sevincin ~~mm~~ haddü nihayeti olmyacağından eminim. (Daktiloluğumun noksenini affetmenizi rica ve) hürmetlerimin arzını kabul buyurmanızı istirham ederim.

H. Ritter

Bu tanıtımın daha önce Aydın Sayılı tarafından yapılması beklenirdi. Sayılı bunu yapmamış, ya da eleştirisi *Isis* dergisinin editörü tarafından yayımlanmaya uygun bulunmamıştır. Sayılı, 1948'de yayımlanan *Hayatta En Hakiki Mürşit İlimdir* başlıklı kitabında da Adnan Adıvar'ın eserlerine hiç değinmeyecektir.⁶⁴Eser, genel olarak Türk

⁶⁴ A.Sayılı, *Hayatta En Hakiki Mürşit İlimdir*, 1.bs., Ankara, Milli Eğitim Basımevi, 1948, "Eğitim Enstitüsü yay., 5"; 2.bs., Ankara, Gündoğan yay., 1989, 3., 4., bs., Ankara Kültür Bakanlığı yay. 1990, 2001.

tarihine ve kültürüne meraklı okuyucuya hitap etmiş olmalıdır: Zira kitabın yayımlandığı tarihte, Türkiye’de bilim tarihi konusunda çalışanların sayısı çok sınırlı ve bilim tarihi araştırmaları henüz kurumsallaşmamış idi.⁶⁵ İlk kürsü, Ankara’da, A.Sayı tarafından 1952’de kurulacaktı. Adıvar’ın araştırmalarının, G.Sarton geleneğini izleyen kürsünün çalışma programının şekillenmesinde – en azından kuruluş yıllarında – herhangi bir etkisinin olduğu söylenemez. Eser, 1984 sonunda İstanbul Üniversitesi’nde kurulan Bilim Tarihi Anabilim dalının verdiği bilim tarihi lisans derslerinde yardımcı ders kitabı olarak kullanıldı. Ancak, konusundaki ilk ilmi teşebbüs olduğu belirtilse de, içerik ve bakış açısı bakımından eleştirildi: “Kitapta bilgi eksiklikleri ve hatalar bulunduğu gibi, o nesil Türk aydınlarının Osmanlı tarihi karşısındaki öfkeli yaklaşımlarının tesiriyle, Osmanlı bilimine bu bakışlarını yansıtmaya talihsizliğini taşıdığı” ifade edildi.⁶⁶ Burada, Adıvar’ın araştırmalarını kurumsal destekten yoksun, yalnız başına ve kendi merak ve gayretiyle yürüttüğünü unutmamak gerekir. Etrafında, ona araştırmalarında yardımcı olacak öğrenciler veya bir araştırma ekibi yoktur. Bu husus onun eserini daha da değerli kılmaktadır. Diğer taraftan, Adıvar’ın Osmanlı biliminin yetersizliğini ortaya koymak gibi bir hedefle araştırmalarına başlamadığını belirtmek gerekir. Adnan Adıvar’ın dünya görüşü özünde gelenekçidir; Osmanlı kültüründen hiç kopmadığı söylenebilir. Avrupa kütüphanelerindeki sınırlı araştırmalarının sonucunda elde ettiği verileri, aynı dönemlerde Avrupa’daki gelişen bilimin tarihiyle karşılaştırarak kişisel değerlendirmesini ortaya koymuştur. İstanbul kütüphanelerindeki çalışmalarıyla, kitabını geliştirmiş ise de, olumsuz değerlendirmesini değiştirmemiştir. Ayrıca Adıvar, Osmanlı’da bilimsel eserlerin, bilim adamlarının bulunmadığını söylemez – aksine ulaşabildiği her eseri kitabına almıştır – ancak bu eserlerin içerdiği bilgilerin, İslam’dan miras alınan birikime yeni, orijinal bilgi katıp katmadığını ve Osmanlı Türklerinin Avrupa’daki yeni bilimsel bilgiyi – teknik bilgi hariç – ne ölçüde izlediğini, aktardığını tartışmaya açmıştır. Adıvar’ın eserinden yaklaşık 60 yıl sonra, Osmanlı döneminde üretilmiş (telif, tercüme, muhtasar/özet, şerh/açıklama vd.) bilim eserlerinin katalogları yayımlanmıştır.⁶⁷ Bu kataloglardaki eser sayısı, Adıvar’ın o günkü imkânlarıyla kütüphanelerde şahsen çalışarak belirlediği eserlerden sayıca daha fazla olmakla birlikte, Adıvar’ın başlattığı tartışma bugün de sonuçlanmış değildir.

⁶⁵ Feza Günergün, “İ.Ü. Bilim Tarihi’nin Kurumsallaşması: Araştırmalar ve Eğitimi Programları (1984-2004),” *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi: Türk Bilim Tarihi*, c.II, sayı 4, İstanbul 2004, s.545-580.

⁶⁶ E. İhsanoğlu, “Osmanlı bilim tarihi konusundaki araştırmalar hakkında bazı notlar,” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, İstanbul, İst. Üniv. Edebiyat Fak. Yay. 1995, s.50.

⁶⁷ IRCICA’nın (İstanbul) “Osmanlı İlim Tarihi Literatürü Serisi” içinde 1997’den itibaren astronomi, matematik, coğrafya, ve tabii ve tatbiki bilim dalları için yayımlanan bio-bibliyografyalar.

Tarih Boyunca İlim ve Din (1944)

Adıvar’ın İstanbul’da yayımlanan bir diğer önemli eseri *Tarih Boyunca İlim ve Din*’dir [14]. Eser *Osmanlı Türklerinde İlim*’den sonra yayımlanmış olmasına rağmen, Halide Edip, onun Adıvar’ın ilk eseri olduğunu kaydetmesi,⁶⁸ büyük olasılıkla, Adıvar’ın yazmayı planladığı ve üzerinde çalışmaya başladığı ilk bilim tarihi projesi olmasından kaynaklanmıştır.

Adıvar’ın Londra’da yaşadığı günlerde, elektrik, optik ve moleküler fizik konusundaki araştırmaları yanında bilim ile dini uzlaştırma konusundaki konferans ve kitaplarıyla da tanınan Nobel ödüllü Robert A. Millikan’ın (1868-1953) *Evolution in Science and Religion* (1927) adlı kitabını ‘İlim ve Din’de Tekamül’ başlığı ile Türkçe’ye çevirdiğine daha önce işaret etmiştik. Adıvar’ın “O tercümeyle bir mukaddime yazmaya kalkışınca iş uzayıp ayrıca iki cilt eser meydana gelmişti” ifadesi,⁶⁹ Millikan’ın eserinin *Tarih Boyunca İlim ve Din*’in telifine götüren temel eserlerden biri olduğunu düşündürmektedir. Bu eser, ayrıca, *Tarih Boyunca İlim ve Din*’in önsözünde ilk anılan üç eser arasındadır.⁷⁰

Adıvar’ın din-bilim ilişkisini incelemeye yönelmesi, on dokuzuncu yüzyılın başında geliştirilen kuantum ve görelilik teorilerinin içerdiği rastlantı ve olasılık unsurlarının, 1925 ve 1926 yıllarında İngiltere ve Amerika’da, bilimin doğa yasalarını açıklamadaki başarısını tartışmaya açmasıyla olmuştur. İlahiyatçılar ve hatta bazı fizikçi ve biyologlar, bu yeni teorilerin ışığında bilimin gücünü sarsıldığını ifade etmişler, böylece, doğa olaylarını açıklamada din ile bilimi uzlaştıran yeni bir görüş doğmuştur. Bu görüş, bilimin üstünlüğünü savunan bilim adamlarının tepkisini çekmiş, yeni tartışmalar yaratmıştır. Bu yeni akım ve tartışmalar Adıvar’ın ilgisini çekmiş, kendi deyişiyle “kafasına çarpan bu rüzgâr” ona “ilim ve din münasebetlerinin hikâyesi”ni yazma hevesini vermiştir. Başlangıçta yirminci yüzyılın ilk otuz senesindeki din-bilim ilişkisini irdelemeye karar vermiş ise de sonradan Yunan öncesi devirlere, bilim-din ilişkisinin doğuşuna kadar geri gitmiştir.⁷¹

Kitap, Museviliğin, Hıristiyanlığın ve İslamiyet’in bilim ile olan ilişkisini incelemek üzere de, esas itibarıyla bir bilim tarihi kitabıdır ve bilimin tarihsel gelişimi içinde din-bilim ilişkisine de yer vermiştir. Din-bilim arasındaki anlaşmazlıkları, çekişmeleri açıklarken, olayları olduğu gibi nakletmiş, kendi

⁶⁸ “Neden acaba ilk eseri “ilim ve din”dir? sorusunu sorar Halide Edip. Bkz. “Dr.Abdülhak Adnan-Adıvar’ın Portresi,” *Doktor Abdülhak Adnan Adıvar*, s.34.

⁶⁹ Abdülhak Adnan-Adıvar, “İlmi vakıflar” (Şubat 1946), *Dur, Düşün*, s.93.

⁷⁰ Diğer iki eser, yayım tarihi sırasına göre A.S. Eddington’un (1882-1944) *The Nature of the Physical World* (Cambridge 1929) ve A.N.Whitehead’in (1861-1947) *Science an the Modern World* (Cambridge 1930) başlıklı eserleridir. Abdülhak Adnan-Adıvar, *Tarih Boyunca İlim ve Din*, c.I, s.VII.

⁷¹ Abdülhak Adnan-Adıvar, *Tarih Boyunca İlim ve Din*, c.I, s.X.

görüş ve yorumunu eklememiştir. Bununla birlikte, kitabın son satırları, insanlığı karanlıktan aydınlığa bilimin çıkaracağı yönündeki kuvvetli inancını yansıtır.

Kitabın çıkış noktası 1920'lerdeki bilimde sarsıntı tartışmaları olsa da, Felsefeci Dr. Ziya Somar'ın (1906-1978) ifadesiyle⁷²

Bütün Garp ilim kültürünü, felsefe ve din düşüncesiyle beraber, bir bütün halinde ve canlı bir panorama şeklinde gözümüzden geçirecek bir tarih yapmak istedi. Burada ne ilimle dinlerin birbirlerine nasıl çelme taktıklarını göstermeği, ne de, ilimlerin dinlere nasıl yan çizdiklerini dramatik bir hikâye üslubıyla anlatmayı düşündü. Belki de bir Felsefe Tarihi kanevası içinde bir İlim Tarihi olacaktı. Fakat felsefe kelimesinin (metafizik) geleneğine karşı haklı kuşkusu olan her müsbet ilim kafalı insan gibi, Doktor Adnan Adıvar da kitabını baştan başa işleyen felsefi düşünüşün hâkim tesirine rağmen, buna bir ilmi felsefe tarihi şekli vermedi (*Tarih Boyunca İlim ve Din*) adını uygun buldu.

Kitabın kaynakçası, Adıvar'ın, başta bilim tarihi, felsefe, felsefe tarihi, dinler tarihi olmak üzere değişik konularda Fransızca, İngilizce, Almanca ve Türkçe yazılmış 150'ye yakın eseri incelediğini göstermektedir. Bunlar arasında, A.Einstein, M.Planck, L. de Broglie gibi fizikçilerin; J.Draper, H.Bergson, E. Boutroux gibi din-bilim ilişkisini ele alan yazarların; G. Sarton, A.Mieli, A.Rey, R.Ball, J.Needham, C.Singer gibi bilim tarihçilerinin; B. Russell, W. Heisenberg gibi filozofların eserleri yanında IX. Uluslararası Felsefe Tarihi Kongresi (Paris 1937) bildirimleri ve *Isis* dergisi gibi yayınlar bulunmaktadır. Adıvar, Türk yazarlardan Ahmed Mithat, Akil Muhtar Özden, Fuad Köprülü, Hüsnü Hamid Sayman, Kâtib Çelebi, Mehmed Mansur, Mehmed Refik Fenmen, Salih Zeki, Şerefeddin Yaltkaya, Vasfi Yener'in eserlerini, Türk Tarih Kurumu'nun İbn Sina kitabını ve Üniversite Konferansları (1935-42) adlı diziyi incelemiştir.

Adıvar, yüz elliye yakın kaynağı inceleyip, yeni bir düzen içinde yazdığı metni "kompilasyon (toplama)" olarak nitelendirmekten çekinmemiştir. Bilim-din ilişkisi konusunda bir eser tercüme etmek yerine derleme yapmak, çok sayıda esere başvurmasını gerektireceğinden onun için daha öğretici olacak ve herkesin anlayabileceği dilde bir metin ortaya çıkarabilecektir. Eseri avamileştirme (vulgarisation) şeklinde yazmak için çok uğraştığını ancak bilimsel ve felsefi kavramları, onların manasını bozmadan basit, herkesin anlayabileceği şekilde ifade etmenin güçlüğünden bunda tam başarılı olamadığını itiraf eder.

Eserin derleme olduğunu öğrendiklerinde, yalnızca "orijinal eser ve senteze önem veren bazı münevverlerin dudak bükeceklerini" tahmin

⁷² Ziya Somar, "Doktor Adnan Adıvar," *Doktor Abdülhak Adnan Adıvar*, s.179-180.

etmektedir. Ölmez eserlerin tercümesinin gereğini vurgulamakla birlikte, "orijinal eserlerin doğmasını bekleyecek veya körün bellediği deynek gibi her yerde tercümeyle koşacak yerde iyi kompilasyonlar yapmanın hem yazar hem de okuyucu için daha faydalı" olduğuna inanmaktadır.

Yayınını takiben gazetelerde yer alan yazılar,⁷³ Batı kültürü içinde yetişmiş yazarlar tarafından eserin yüceltildiğini gösterir. İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi profesörlerinden Dr. Akil Muhtar Özden (1877-1949), eseri "ciddî kitap koleksiyonumuzu zenginleştiren" bir eser olarak niteler ve çok kişi tarafından okunmasının gerektiğini vurgular. Bilim adamlarının geçmişteki başarılarını sergileyen Adıvar'ın bu kitabı, Türkleri bilimsel araştırmalara sevk ederek, Türkiye'de ilmi zihniyetin oluşmasında etkili olabilecektir. Özden, kitabın "ilim tarihi" eseri olarak önemine de dikkat çekmiştir.⁷⁴

Edebiyatçı Vâlâ Nureddin'e (1901-1967) göre, geniş tabakalara hitap etmesini bilen bir münevver olan Dr. Adıvar, şahsiyetinden beklenen ciddiyet içinde bilimin "din ile kâh bağdaşarak, kâh çatışarak beraber yürümesini" herkesin anlayacağı şekilde kaleme almıştır. Vâ-Nû'nun kitaptan yaptığı alıntılar "sırf bizden olanı herkesinkinden üstün görme isteğinden" kaynaklanmıştır ki bu da, o günkü neslin hissettiği dayanılmaz bir arzudur. Alıntılarının birisi felsefe – din ilişkisi hakkındaki görüşleri sebebiyle Farabi'nin İslâm ilâhiyatçıları, mutasavvıfları tarafından hücumu uğradığını, diğeri ise, İskenderiye Kütüphanesi'nin Hıristiyanlar tarafından yakıldığını açıklamaktadır⁷⁵

Edebiyat Fakültesi'nin Türk Dili ve Edebiyatı kürsüsünün genç doçentlerinden Mehmet Kaplan'a (1915-1986) göre⁷⁶ *Tarih Boyunca İlim ve Din*, skolastik zihniyet ile ilmi zihniyetin çok değişik zaman ve mekanlarda cereyan eden mücadelesidir. Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*'de "dar bir alanda teşrih ve mahkûm ettiği skolastik zihniyeti" bu sefer dünya kültür tarihinde bütün genişliği ile ortaya koymuştur. Her iki eserinde de gerçeğe ancak doğayı inceleyerek varılacağı fikri hâkimdir. Kaplan'a göre, "Adnan Adıvar'ın eserini anlamağa bile çalışmadan hiddetlenen zihniyet onun kitabında yıkmak istediği skolastik zihniyetin son kalıntılarından başka bir şey değildir. Adnan Adıvar'ın eserleri gençlik için rehber, Türk kültürünün gelişmesi için

⁷³ Gazete tanıtma yazılarından kitabın ilk cildinin Nisan 1944'te ikinci cildinin Temmuz 1944'te yayımlandığı anlaşılmaktadır.

⁷⁴ Akil Muhtar Özden, "Bir kitab hakkında düşünceler, *Tarih Boyunca İlim ve Din*," *Cumhuriyet*, Sayı 7081, 2 Mayıs 1944 (İst.Üniv. İstanbul Tıp Fak. Deontoloji Anabilim Dalı arşivi) [M.Tevfikoğlu, *Akil Muhtar Özden*, Ankara, Türk Kültürünün Araştırma Enst. Yay., 1996 içinde s.175-178.]

⁷⁵ Vâ-Nû [Vâlâ Nureddin] "*Tarih Boyunca İlim ve Din*" *Akşam*, 25 Nisan 1944 (İst.Üniv. İstanbul Tıp Fak. Deontoloji Anabilim Dalı arşivi).

⁷⁶ Mehmet Kaplan, "*Tarih Boyunca İlim ve Din*," *İstanbul*, sayı 11, 1 Mayıs 1944, s.9.

önemlidir.” Bir edebiyatçı olarak *Osmanlı Türklerinde İlim*'in uslubunu monoton ve neşesiz bulan Kaplan, *Tarih Boyunca İlim ve Din*'de Adıvar'ın ifade kıvraklığını ve canlılığı yakaladığını, konunun her satırda genişlediğini, fikrin derinleştiğini, başkalaştığını, renk ve ışık kazandığını, kitabın zevkle okunduğunu yazmıştır.

Rıza Tevfik de, kitabı özellikle üniversite gençliğine tavsiye etmektedir. Kitap, Osmanlı Türkiyesi'nin ilim tarihinde benzeri yazılmamış bir eserdir. Rıza Tevfik ilk yazısında,⁷⁷ Adıvar'ın Eski Yunan filozofları hakkındaki değerlendirmelerinin doğruluğunu vurdular. İkinci yazısında⁷⁸ ise, kitabın İslam'da din-bilim ilişkisini konu alan bölümlerini değerlendirir. Rıza Tevfik'in “dinin ilmi mübaheselere mütehâkkimane müdahalesi” olarak nitelendirdiği skolastik felsefeyi, Adıvar'ın çok iyi ve kolay anlaşılır tarzda açıklamıştır. Rıza Tevfik, ilim ve dinin ayrı tutulmasını yoksa aralarındaki ‘husumet’in sürececeğini savunan İbn Rüşd ve ayrıca Fârâbi ve İbn el-Heysem hakkında Adıvar'ın verdiği bilgileri beğenir. Rıza Tevfik, bu değerlendirmeleri yaptığı yıllarda 75 yaşındadır ve Adıvar'ın kitabı hakkında yazarken, öğrencisinin başarılı ödevini değerlendiren bir hoca gibidir.

Ankara Üniversitesi DTCF sosyoloji doçenti Niyazi Berkes'e (1908-1988) göre kitap, ilimin gelişimini din-bilim ilişkisi bakımından ele aldığı için alelâde bir ilim tarihinden daha üstün bir eserdir. *Osmanlı Türkleri'nde İlim* adlı eserin ‘bütün meziyetlerini’ taşımaktadır. Adıvar, Fransız Devrimi sonrasında bilimin yükselişi karşısında dinin teolojik temellerinin yıkılması ve dine dayalı geleneksel toplum düzeninin bozulması üzerine “cemiyeti bu modern ilim denen şeye dayanan materyalistlerin eline kaptırmak” istemeyen çevrelerin I. Dünya Savaşı sonrasında bilimin yeniden yapılanma ihtiyacı karşısında başlattığı “irtica hareketleri”ni derin bir anlayış ile anlatmaktadır. Bu bakımdan üstün bir eserdir. Bununla birlikte Berkes'in eleştirileri vardır: Psikoloji, sosyoloji ve sosyal antropoloji ihmal edilmiş, bilim-din ilişkisi sosyolojik bir çerçeve içinde ele alınmayıp, A. Smith, Malthus Ricardo ve K.Marx gibi yazarların eserleri “ciddi bir alakaya hedef olmamıştır.”⁷⁹

Ahmet Emin Yalman'a göre⁸⁰ “ilim ile din arasındaki mücadelenin hikâyesini böyle bir üslupla anlatan kitabın eşine en ileri memleketlerin

⁷⁷ Rıza Tevfik, “*Tarih Boyunca İlim ve Din*,” *Akşam*, 3 Haziran 1944, s.2, 4 (İst.Üniv. İstanbul Tıp Fak. Deontoloji Anabilim Dalı arşivi).

⁷⁸ Rıza Tevfik, “*Tarih Boyunca İlim ve Din – Dr. Adnan Adıvar'ın eseri*” *Akşam*, 24 Haziran 1944, s.5, 6 (İst.Üniv. İstanbul Tıp Fak. Deontoloji Anabilim Dalı arşivi).

⁷⁹ Niyazi Berkes, “*Tarih Boyunca İlim ve Din*,” *Tan*, 2 Ağustos 1844 (İst.Üniv. İstanbul Tıp Fakültesi Deontoloji Anabilim Dalı arşivi).

⁸⁰ A.E.Y [Ahmet Emin Yalman], “*Tarih Boyunca İlim ve Din*,” *Vatan*, 12 Temmuz 1944. İst.Üniv. İstanbul Tıp Fak. Deontoloji Anabilim Dalı arşivi).

edebiyatında da nadir tesadüf edilir.” Yalman, ikinci cildin içeriğini özetlerken, Avrupa ve Amerika'da dinin evrim teorisine karşı çıkışına işaret etmiş ve Türkiye'den de “dinin garp tıbbını hoş görmediğine” dair örnekler vermiştir: Ahmet Mithat Efendi'nin maymunlar hakkında yazı yazmasının yasaklanması, bu yasak II. Meşrutiyet'e kadar devam ettiği için tıp fakültesinde evrim kuramından (tekamül nazariyesi) bahsedilmemesi, II.Meşrutiyet'ten sonra evrim kuramından bahseden ilk tıbbi eserde bu kuramın şiddetle reddedilmesi, II.Meşrutiyet'te bile dış doldurulmasının şer'an caiz olduğuna dair fetva verilmemesi ve ilk fetvanın 1924'te BMM hükümetinin Şeriye Vekili Musa Kâzım Efendi tarafından imzalanması.

Isis'teki tanıtım, Princeton Üniversitesi Doğu Araştırmaları (Oriental Studies) profesörü Lewis W. Thomas tarafından yapılmıştır.⁸¹ Eleştirmene göre *Tarih Boyunca İlim ve Din*, Adıvar'ın o güne kadar yazdığı eserler içinde konusu ve potansiyeliyle en önemlisidir. Adıvar'ın kitabının orijinal bir eser olmadığını açıklaması, başarısının büyüklüğünü etkilememektedir. Eser, Batı düşüncesi yanında İslam düşüncesinin gelişimini açıklıkla, yoğunluk ve tarafsızlıkla, sağduyu ve düzen içinde sergilemektedir. Her durumda gerçekler açıklanmış, uzlaşmazlıklardan uzak durulmuştur. Önemsiz konular ayıklayarak konunun esasını incelenmiştir. Dünya düşünce tarihi hakkında Türk okuyucusunun eline şaşırtıcı derecede eksiksiz bir başvuru eser, bir rehber sunulmuştur. İslam dillerinde yazılmış bir benzeri olmadığı gibi, diğer dillerde de benzerleri az sayıdadır. Türk okuru burada yalnızca akıl ile karşı karşıyadır. Eserin dili konusuna gelince, Osmanlı Türkçesinin gereksiz karmaşıklığı ve aşırı “saflaştırılmış” yeni Türkçe'nin gayretkeşlikleri bulunmamakta, yazarın olgun ve hoşgörülü kişiliğini yansıtmaktadır. Thomas'a göre, Adnan Adıvar'ın ve özellikle bu kitabının potansiyel etkisinin değeri biçilemez ve ülkesinin gençlerinin, onun kendilerine cömertçe sunduğu fırsatları iyi kullanması ümit edilir.

Tarih Boyunca İlim ve Din hakkında tanıtım yazarlardan birisi de Fevzi Lütfi Karaosmanoğlu (1900-1978)'dur. Adıvarları Türkiye'den ayılmadan önce, TCF içinde tanıyan Karaosmanoğlu, çeşitli dergilerde yayımlanan yazıları sebebiyle 1925'te Şark İstiklal Mahkemesinde yargılanıp tutuklanmış, suçsuz görülerek serbest kaldıktan sonra gazeteciliği bırakmış, uzun yıllar ziraat ile uğraşmış, ancak 1940'lı yıllarda CHP yönetimini eleştiren yazılar yazmış ve 1946'da Demokrat Parti'ye katılmıştır.⁸² Adıvar'ın eseri, Karaosmanoğlu'nun

⁸¹ Lewis V.Thomas, “Abdulhak Adnan-Adıvar: *Tarih Boyunca İlim ve Din* (Science and Religion in the Course of History),” *Isis*, Vol.XL, No.3 (Aug., 1949), pp.285-286. L.V.Thomas'ın (1914-1965) *Elementary Turkish* adlı dilbilgisi kitabı, uzun yıllar Princeton Üniversitesi'nde Türkçe öğretiminde kullanılmıştır.

⁸² Lütfi Düzdemir, *Fevzi Lütfi Karaosmanoğlu*, Celal Bayar Üniv., Sosyal Bilimler Enst. Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans tezi, 1996. Özeti için bkz. http://www.bayar.edu.tr/~sosyal/tezler.htm#_Toc48728486

ifadesiyle onun “ilimin geniş havası ve âlemi” içine çekmiş, yazısında Adnan Adıvar'ın iç dünyasına ağırlık vermiştir. Ona göre Adıvar, bu kitabıyla bilimi heyecan verici kılan kişidir.⁸³ *Tanin* gazetesinde yayımlanan bir yazı ise, eserin ilim tarihi yönüne ilgi göstermekten ziyade, kitapta *İslam Mecmuası* kaynak gösterilerek Peygamber Hz.Muhammed'in Arap değil insan olduğu ve İslam'da kadın-erkek eşitliği bulunduğu şeklindeki bilgilere eleştiriler getirmektedir.⁸⁴

Tanıtım yazıları, konferanslar, makaleler

Adıvar, İstanbul'a döndükten sonra, 1946 yılında DP listesinden müstakil milletvekili olarak Meclis'e girinceye kadar, araştırma ve yayınlara daha çok zaman ayırma imkânı bulmuştur. Kitaplarını baskıya hazırlamanın ve *İslam Ansiklopedisi*'ndeki çalışmalarının yanı sıra, bilim tarihiyle ilgili eserler için tanıtımlar yazmıştır. Bunlardan birisi, *Akademi Hareketleri* adlı dergide yayımlanmıştır [17]: Kahire'de 1941 yılında yayımlanan ve Ortaçağ sonrası Arap matematiğini ele alan Arapça bir kitap hakkında G. Sarton'un *İsis*'te yayınladığı eleştiriyi aktarır ve Salih Zeki'nin *Asâr-ı Bâkiye*'si gibi değerli eserleri uluslararası dergilerde tanıtmanın önemine değinir. G. Sarton'un *Introduction to the History of Science* adlı eserinin üçüncü cildi için *Oriens*'te bir tanıtım yayımlar [20].

Adıvar, İstanbul'da bilim tarihi konferansları da verir.⁸⁵ Yüksek Mühendis Mektebi'nde (1945'ten sonra İstanbul Teknik Üniversitesi) 1940'te ve 1945'te matematik tarihi konusunda iki konferans vermiştir. İlk konferansta [21], “Şark”taki (Abbasi dönemi, Meraga ekolü ve İspanya) matematik çalışmalarını, “Arap ilmi”nin Avrupa'ya geçişini, Semerkand ekolünü ve Osman dönemi bilimini örnekler vererek anlatmıştır. Konuşmasında *İslam Ansiklopedisi*'nde yayımlanan maddelere (el-Harezmi, el-Biruni, Ali Kuşçu), Şerefeddin Yalıtıkaya, Fatin Gökmen gibi yazarların çalışmalarına atıfta bulunur. Osmanlı Türklerinin Batı'daki bilimi geriden izledikleri fikri, “garp ilmine doğru ilk kıpırdanmaların” Mühendishane-i Bahri-i Hümayun ile başladığı görüşü hakimdir.

Mart 1945'de verdiği “Rakamların tarihi” başlıklı ikinci konferansta [16] Mısır, Yunan, Roma, Hint (Arap) rakamlarını ve bunların Avrupa'da yaygın kullanımından sonra ortaya çıkan orijinleri üzerindeki anlaşmazlıkları Avrupalı

⁸³ Fevzi Lütfi Karaosmanoğlu, “İlmi müheyyiç kılan adam,” *Vatan*, 18 Temmuz 1944 (İst.Üniv. İstanbul Tıp Fak. Deontoloji Anabilim Dalı arşivi).

⁸⁴ H.Kılıçoğlu, “*Tarih Boyunca İlim ve Din...*,” *Tanin*, 14 Ekim 1947, s.5,7 (İst.Üniv. İstanbul Tıp Fak. Deontoloji Anabilim Dalı arşivi).

⁸⁵ Adıvar, İstanbul'da çeşitli konularda konferanslar vermiştir. Yayımlanmamış olanları belirlemek her zaman mümkün olmamaktadır. Eminönü Halkevi'nde verdiği bir konferans hakkında bilgi için bkz. Feza Günergun, “Türk bilim tarihinin gelişimine tanıklık: Adnan Adıvar – George Sarton mektuplaşması,” s.100.

ve Amerikalı matematik tarihçilerinin eserlerini kaynak kullanarak nakletmiş ve bunları tek bir medeniyete mal etmenin imkânsızlığını ortaya koymuştur. Konferansı dinlemiş olan Tıbbiye'den öğrencisi T. Remzi Kazancıgil, Adıvar'ın rakamların tarihini, felsefesine de girerek anlattığını nakletmektedir:⁸⁶

Bir gün Teknik Üniversitenin konferans salonunda, hocamı tekrar dinlerken hafızam beni eski bir hayal âlemine, geri senelere götürdü. Bu güzel konferansta Dr. A. Adıvar rakamların tarihinden bahsetti. Aynı ton aynı dolgun ses, mevzuu anlatıyor, projeksiyondaki yanlışlıkları titizlikle tashih ediyor, gayet sistemli bir üslûbla, rakamların tarihini o kadar güzel bir (sentez) içinde söylüyordu ki kendimi topladım. Eski Emrâz-ı Umumiye hocası, fikir hayatının yeni tekamül merhalesinde, kuru rakamlar değil, bunların tabiat felsefesini tecrübe ve akıl üstüne kuran (canlı semboller) olduğunu gösteriyordu. Yeni tabiat felsefesi, yeni mantık rakamların sembolizmine dayanır. Bunları anlatışındaki olgunluğa hayran kaldım. 1926'dan 1939'a kadar vatan dışında geçen “in'izal” (nefsini azletmek) senelerinde kültür ve felsefedeki çalışmalarını sezdim.

Princeton Üniversitesi'nin kuruluşunun 200.yılı münasebetiyle 1947 yılında düzenlenen ‘Near Eastern Culture an Society’ sempozyumuna, Batı ve İslam düşüncesinin Türkiye'deki etkileşimini konu alan bir konuşma ile katılmıştır. Konuşma metni 1947 ve 1951'de ayrı ayrı Amerika'da yayımlanmıştır [18, 24]. Amerika ziyaretinin izlenimlerini Eminönü Halkevi'nde verdiği bir konferansa konu olmuştur.⁸⁷

İstanbul'un fethinin 500. yılında Bizans eğitim kurumları üzerine incelemeler

Adıvar, ömrünün son yıllarına yaklaşırken Bizans'ta yüksek öğretimi ve İstanbul'un fethi sırasında Bizans'ta bilimin durumu inceleyen iki makale [27, 29] yayımlamıştır. Onu Bizans dönemi bilimini incelemeye iten sebeplerden birisi, kendi ifadesine göre, on sekizinci yüzyılda Avrupalı yazarların Bizans tarihine, bilim ve kültürüne olan ilgisizliği ve olumsuz görüşleridir. Benzer bir ilgisizliğin, “Türk ilmine yakışmayacağını” düşünmüştür. Diğer taraftan, Rus doğu bilimcilerinden A.Kimsky'nin, Osmanlı Türk Edebiyatı'nın, Osmanlıların asırlardan beri toprakları üzerinde yaşamış olduğu Bizans'ın edebiyatından etkilenmediği, Yunan felsefesini halifeler devrinde Arapça'ya yapılan tercüme üzerinden aldıkları yolundaki tespiti de Adıvar'ı düşünmeye sevk etmiştir.⁸⁸

⁸⁶ Tevfik Remzi Kazancıgil, “Emraz-ı Umumiye Muallimi Dr. Abdülhak Adan Bey,” s.154-55.

⁸⁷ A.Adıvar'ın Princeton ziyareti ve Amerika izlenimlerini anlattığı konferans hakkında daha fazla bilgi için bkz. Feza Günergun, “Türk bilim tarihinin gelişimine tanıklık: Adnan Adıvar – George Sarton mektuplaşması,” s.97-100.

⁸⁸ A.Adnan-Adıvar, “Bizans'da Yüksek Mektepler,” *Tarih Dergisi* (İst. Üniv. Edebiyat Fak.), c.V, sayı 8, Eylül 1953, s.2-3.

Adıvar'ın Bizans'a ve Türk İstanbul'a olan ilgisi daha eskilere gider. 1945'teki bir gazete yazısında, "Kaç bin ciltlik bir Bizans-İstanbul kütüphanesi kurulmuştur? Bizans Rumcasını çatır çatır söküp anlayacak şimdiye kadar kaç genç yetiştirdik? Eski veyahut Türk İstanbul için yapılmış bir araştırma ile hangi âlimimiz Avrupa ilim âleminde meşhur oldu?" sorularını sormuştur. Aynı yazıda, İstanbul'un sanatını ve tarihini Eskiçağlardan beri inceleyecek bir "İstanbul Enstitüsü"nü kurmayı İstanbul Üniversitesi'nin henüz düşünmemiş olmasını eleştirmekte, bir an evvel böyle bir enstitünün kurulmasını, Bizans Rumcası öğretilmenin yanı sıra Türk İstanbul'un tarihi hakkında incelemeler yapıp yayımlamasını önermektedir: "Eğer bugün işe başlasak, belki sekiz sene sonra ilim adamlarını da bir İstanbul tarihi kongresine çağırarak bir iki keşif, yahut orijinal neticeli bir iki araştırma gösterirsek Avrupalının bizden çok iyi bildiği asma köprü, yer altı şimendiferi yolundan daha kıymetli olan ilim yolundan Garbın zihnine girmiş oluruz."⁸⁹

Yukarıdaki görüş ve düşünceler içinde, Adıvar, İstanbul'un fethinin 500. yılında Bizans'ın eğitim tarihini incelemeye karar vermiştir. Kaynakları arasında, E.Gibbon, K.Krumbacher, F.Fuchs, L.Bréhier, Ch. Diehl, G. Sarton'un eserleri bulunmaktadır. Adıvar, Bizans İmparatorluğu'nun değişik dönemlerinde bilime farklı ilgi gösterildiğini açıklayan uzun bir giriş ile başladığı çalışmasını, yalnızca İstanbul'daki eğitim kurumlarının tarihi ile sınırlı tutmuştur. Makalesinde vurgulamak istediği tespitlerden biri, Bizans öğretim kurumlarında din bilimleri diğer bilimlerden tamamen ayrılmış olduğu ve bu ayırımın bizde, medreselerin dışında bir üniversite kurulmasıyla Tanzimat'tan sonra görüldüğüdür. Bizans'ta hür ve serbest tedrisatta bulunan üniversite, bilime saygı gösteren patrikhane okulları ve "kara cehl ve taasuba batmış manastır mektepleridir ki" bu mektepler ile üniversite arasında Ortaçağ bulunca ilim ile din tartışması devam etmiştir. Bizanslı âlim ve düşünürler, bilime orijinal katkı yapmayı, Yunan'dan gelen bilim ve felsefeyi yüksek okullar sayesinde muhafaza ederek Batı'ya nakletmişlerdir.

Adıvar, "Fatih Türk İstanbul'un şark ve garp ilmini tekrar kurmaya başladığı zaman Bizans ilminden miras olarak ne bulmuştu?" sorusunu sorarak araştırmasını genişletmiştir. Burada, Fatih'in âlimleri himaye ettiği gibi, Yunanca eserleri kütüphanesine aldığı ve böylelikle Doğu'da bir "Rönesans kıpırtısı" yaratmak istediğini açıklamaktadır. Adıvar'ın yalnızca eski Yunan eserlerinin incelenmesiyle Rönesans'ın oluşacağı fikri tartışmaya açıktır. Adıvar bu çalışmasını, 1953 yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde verdiği konferansta "İstanbul'un fethi sırasında Bizans ve Türk kültür vaziyeti" başlığı ile sunmuştur [29]. Aynı çalışmayı, aynı yıl, McGill Üniversitesi'nin (Kanada) İstanbul'un fethinin 500. yılı münasebetiyle düzenlediği ancak

⁸⁹ Abdülhak Adnan-Adıvar, "İstanbul," *Bilgi Cumhuriyeti Haberleri*, İstanbul 1945, s.193-95.

Adıvar'ın sağlık sebepleriyle katılmadığı toplantıya göndermiştir. Metin, toplantı çerçevesinde düzenlenen "1453-1853" sergisinin açılışında davetlilere okunmuş, dağıtılmış ve yayımlanmıştır [30]. Bu makale, New York'taki Orta Doğu Araştırmaları Merkezi'nde (New York) okutulmuştur.⁹⁰

İslam Ansiklopedisi projesi içinde bilim tarihi

Adnan Adıvar'ın Türkiye'ye dönmesinden yaklaşık bir ay önce, Maarif Vekili Hasan Ali Yücel, İstanbul Üniversitesi Rektörü'ne yazdığı 9 Mayıs 1939 tarihli mektup ile, E.J.Brill yayınevi tarafından 1913-1938 yılları arasında Leiden'de yayımlanmış olan *Encyclopaedia of Islam*'ın Türkçe'ye tercüme edilmesi için Edebiyat Fakültesi'nde bir komisyon kurulmasını istemiştir. Bunun üzerine 18 Mayıs 1939'da bir komisyon toplanmış ve hazırladığı rapor, Maarif Vekaleti tarafından kabul edilmiştir.⁹¹ Adıvar, İstanbul'a gelince *İslam Ansiklopedisi* projesine dahil olmuş ve ilk cüz, 1940 yılında yayımlanmıştır. Maarif Vekaleti Adıvar'ı 5 Aralık 1941 tarihli yazısıyla tercüme projesinin "muraahhas müdürlüğü"ne atanmış ise de, Adıvar, bilimsel projelere başkanlık edecek kişilerin, arkadaşlarının seçimi ile bu göreve getirilmelerini uygun bulduğunu ve arkadaşları kabul ettiği takdirde kendisinin bu görevi üstleneceğini bildirmiştir. Bunun üzerine oylama yapılmış ve Adıvar, İslam Ansiklopedisi Redaksiyon Heyeti tarafından oybirliği ile projenin yürütücülüğüne seçilmiştir.⁹² A. Adıvar, on beş yıl (1939-1954) boyunca görevini titizlik, özveri ve hatta anonim olarak yürütmüştür.⁹³ Yoğun tercüme çalışmalarını bizzat denetlemiş, bütün yazarların katkısını belirtmiş ve ilk cilde yazdığı Mukaddime'ye imzasını koymamıştır. İstanbul Fransız Arkeoloji Enstitüsü müdürü Albert Gabriel (1883-1972), *İslam Ansiklopedisi* hakkındaki

⁹⁰ Bu toplantıya katılması elzem görülen iki bilim adamı vardır: A.Adıvar ve tarihçi Arnold J.Toybee (1889-1975). Ancak Adıvar, sağlık sorunları sebepleriyle katılamamıştır. Howard A. Reed, "Abdülhak Adnan'ın Ehemmiyetinin Daimî Manâsı," *Doktor Abdülhak Adnan Adıvar*, s.166-67.

⁹¹ Maarif Vekaleti'nin hazırlık komisyonu kurulması için İstanbul Üniversitesi'ne yazdığı yazı 9 Mayıs 1939 tarihlidir. [Adnan Adıvar], "Mukaddime," *İslam Ansiklopedisi*, c.I, İstanbul Millî Eğitim Basımevi, 1950, s.XVIII.

⁹² İslam Ansiklopedisi Redaksiyon Heyeti'nin 10 Aralık 1941 tarihli toplantısında tutulan 'Zabıtname' (İst.Üniv. İstanbul Tıp Fak. Deontoloji Anabilim Dalı arşivi). Redaksiyon Heyeti (11 kişi) Dr. Adnan, Avni Başman, Reşit Rahmeti Arat, Şerefeddin Yaltkaya, Sabri Esat Siyavuşgil, Besim Darkot, Mükrimin Halil Yınanç, Zeki Velidi Togan, Cavit Baysun, Ahmet Ateş, Tayyib Gökbilgin'den oluşmaktaydı.

⁹³ Adıvar, milletvekili olduğu 1946-50 yılları arasında Ansiklopedi'ye daha az vakit ayırdığından redaksiyon hakkını almamıştır. 1950-54 arasında tekrar muntazam olarak çalışmalara katılmış ve 1954 yılında, dönemin Maarif Vekilini ikna ederek, mali güçlüklerin halledilmesini ve ölümünden sonra Ansiklopedi'nin geleceğini temin için dört kişilik bir Redaksiyon Heyeti tarafından yönetilmesini hükümete kabul ettirmiştir. Ahmet Ateş, "Dr.Abdülhak Adnan Adıvar," *Doktor Abdülhak Adnan Adıvar*, s.101; Adnan Bey, hiçbir maddi ve manevi menfati olmadığı halde, eserin, tercüme, telif, her makalesi ile kendi eseri imiş gibi ilgilenmiş ve 1946-1950 yılları arasında İstanbul Milletvekili sıfatı ile Ankara'da geçirdiği günler ile hayatının son birkaç ayı müstesna, tahriri masası başından ayrılmamıştır. A. Ateş, "Dr.A.Adnan Adıvar," *Oriens*, Vol.VIII, No.1, 1955, p.3*.

1947 tarihli bir yazısında, 'faziletli büyük adam' olarak nitelediği Adıvar'ın *Ansiklopedi*'nin başarısındaki önemli rolüne dikkat çekmiştir.⁹⁴

Başlangıçta Leiden baskısının tercümesi hedeflenmiş ise de, Adıvar'ın girişimleriyle yerli ve yabancı bilim adamları yeni maddeler yazmış,⁹⁵ eski maddelere yeni bilgiler eklenmiş ve böylece, *Encyclopaedia of Islam*'dan farklı bir *İslam Ansiklopedisi* ortaya çıkmıştır.⁹⁶ Adıvar'ın ifadesiyle, Türk dünyasına ait maddelerin Leiden baskısında eksik ve hatalı olması, "eseri Türkçe'ye çevirirken elden geldiğince tamamlama" anlayışının benimsenmesini gerekli kılmıştır.⁹⁷

L.V.Thomas'a göre, bu tamamlama, Osmanlı dünyasıyla ilgili maddeler hariç pek önemli ölçüde değildir, ancak Osmanlı dünyası söz konusu olduğunda, *İslam Ansiklopedisi*'nin açıkça yeni bir eserdir.⁹⁸ İlk cüzü 1940 yılında yayımlanan *Ansiklopedi*'ye olumlu, olumsuz eleştiriler getirilmiştir; Adıvar, haklı eleştirileri hoşgörü ve olgunlukla karşıladığı, bunlardan faydalanmış, hata tekrarından kaçınmaya çalıştığı anlaşılmaktadır.⁹⁹

Adıvar'ın yazdığı "Mukaddime" [35], şarkiyat araştırmalarının Avrupa'da doğuşu ve gelişmesi yanında Türkiye'deki Türkiyat araştırmalarının ve ansiklopedi yayımcılığının geçmişini özetlediği gibi, *İslam Ansiklopedisi*'nin yayın çalışmaları hakkında bilgi vermektedir. Mukaddime, İngilizce olarak da 1953'te yayımlanmış [25] ve yine Orta Doğu Araştırmaları Merkezi'nde (New York) okutulmuştur.¹⁰⁰

⁹⁴ Albert Gabriel, "La traduction turque de l'Encyclopédie de l'Islam (İslam Ansiklopedisi)," *Journal Asiatique*, Tome 236, 1948, p.115-122. A. Gabriel bu yazıda, övgü ile söz ettiği *Ansiklopedi*'nin altı yıldır kalitesinden ödün vermeden yayımlandığını, makalelerin önemli bir kısmının yeniden ele alındığını, eski ve yeni jenerasyona mensup bilim adamlarının ortak ürünü olduğunu, eski değerlere saygılı, yeni değerlere açık bir tutumun hemen fark edildiğini belirttikten sonra, bazı makalelerin aşırı ayrıntı içerdiğine dikkat çekmiştir. Selçuk ve Osmanlı döneminde önemli bir rolü olmayan Boğazköy maddesinin *Ansiklopedi*'ye alınmasının Hititler ve Türklerin menşeiyle ilgili teorilerin benimsediği anlamına gelip gelmediğini de sormaktadır. A.Gabriel'in *İslam Ansiklopedisi* hakkındaki bir başka yazısı için *İstanbul dergisinin* 1 Şubat 1941 tarihli ekine bakılabilir.

⁹⁵ Adıvar, çeşitli maddeleri uzmanlarına tevzi etmiştir. Bunlardan biri A.Cour'dan yazmasını istediği Arap coğrafyacı "Bekri" (öl.1904) maddesidir. Bu husus maddenin sonunda belirtilmiştir. *İslam Ansiklopedisi*, c.II, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1960, s.458-459.

⁹⁶ Orhan F.Köprülü, "Dr.Adnan Adıvar ve *İslam Ansiklopedisi*," *Türk Kültürü*, Yıl VIII, Eylül 1970, s.786-790. A.Adıvar'ın *İslam Ansiklopedisi*'ndeki çalışmaları için ayrıca bkz.Reşit Rahmeti Arat, Doktor Adnan Adıvar, *Oriens*, Vol.VIII, No.1, 1955, pp.1*-4*; Ahmed Ateş, "Doktor Abdülhak Adnan Adıvar," *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, sayı 1, 1955, s.87-107.

⁹⁷ [A.Adnan Adıvar], "Mukaddime," *İslam Ansiklopedisi*, c.I, İstanbul, M.E.B., 1950, s.XVII.

⁹⁸ Lewis V.Thomas, "Abdülhak Adnan-Adıvar: *Tarih Boyunca İlim ve Din* (Science and Religion in the Course of History)," *Isis*, Vol.XL, No.3 (Aug., 1949), pp.285-286.

⁹⁹ Eleştiriler için bkz. Orhan Köprülü, "Dr.Adnan Adıvar ve *İslam Ansiklopedisi*," s.788-789.

¹⁰⁰ Howard A. Reed, a.g.m., s.167.

Adıvar'ın yazdığı maddelerin [36-45] bir kısmı Ortaçağ İslam dünyasında, diğerleri on beşinci yüzyıl ve sonrasında Osmanlı topraklarında yaşamış astronom (Ali Kuşçu), matematikçi (Harezmi) ve hekimler (Davud el-Antaki, Ebulkasım Zahravi) yanında Fârâbi, İbn Bâce, İbn Haldun, Kınalızâde Ali, İbrahim Hakkı Paşa gibi filozof, tarihçi ve devlet adamlarının biyografilerinden oluşur. Adıvar, bunların dışında Astroloji, İbn Meymun, İbn el-Heyssem, İbn Tufeyl maddelerine notlar eklemiştir. Adıvar niçin bu şahsiyetler hakkında yazmayı tercih etmiştir? Seçimini hangi kriterlere dayanarak yapmıştır? Bu sorulara cevap vermek kolay değilse de, maddelerdeki ifadeler bazı ipuçları vermektedir.

Adıvar'ın *İslam Ansiklopedisi*'ne yazdığı ilk makale, Maverâünnehir'de doğan, Uluğ Bey'in Semerkand'da kurduğu rasathanenin müdürlüğünü yapan ve Fatih'in daveti üzerine İstanbul'a gelen Ali Kuşçu'nun (öl.1474) biyografisidir [36]. Adıvar, Ali Kuşçu'nun eserlerini tanıtırken, daha önce yapılan yanlışları düzeltmeye dikkat eder: Kuşçu'nun Fatih'e takdim ettiği Batlamyus astronomisi konusundaki *el-Fethiye* (Ar) adlı eser, *Risale fi'l-Heve*'nin ilaveli tercümesi olup, *Şakayık-ı Numaniye*, *Tac el-Tevarih* ve onlardan nakleden Salih Zeki'nin yazdığı gibi farklı bir eser değildir. Salih Zeki, Kuşçu'nun Zic-i Uluğ Bey'e yazdığı Farsça şerhin tek nüshasının "der-dest" olduğunu yazmıştır ama bu eserin İstanbul kütüphanelerinde iki nüshası bulunmaktadır. Adıvar ayrıca, Ali Kuşçu'nun kendisini astrolojiye bağlılıktan kurtaramadığı şeklindeki iddiasına karşı çıkmıştır. Ali Kuşçu maddesi, Adıvar'ın ölümünden sonra *The Encyclopaedia of Islam*'da yayımlanmıştır [33].

Dokuzuncu yüzyılda Bağdat'ta yaşamış matematikçi, astronom, coğrafyacı "Hârizmi" maddesinde [40] de Salih Zeki'ye atıf vardır. Adıvar, Hârizmi'nin meşhur eseri *Al-cabr va'l-mukabala* hakkında Salih Zeki'nin "o kadar heyecanlı gözükmediğini, umuma mahsus bir eser olduğunu" söylediğini yazar. Ayrıca Salih Zeki, Hârizmi'nin hesab-ı Hindî'ye dair, Arapça bibliyografyalarda yer almayan ve olan nüshası henüz bulunmamış olan eserini "Kitab al-muhtasar fi'l-hesab al-hindi" olarak isimlendirdiğini ancak bu ismi nereden aldığını belirtmediğine dikkat çeker. Logaritma'nın Hârizmi tarafından bulunduğu şeklindeki dönemin iddialarına ve bu iddianın ödüllendirilmiş olmasına karşı çıkar.¹⁰¹

¹⁰¹ Memleketimizde dil ve tarih iniklâbı adı altında vücuda getirilen hareketler esnasında logaritma kelimesinin Hârizmi'nin isminden gelen *algorisme* kelimesi yerine *logarithme* kelimesinin bu büyük riyaziyecinin isminden geldiği etimoloji kaidelerine tamamen muhalif bir şekilde ve indî bir surette iddia edilmiş ve bu yanlış mukaddimeye istinaden *logarithme*'in de Hârizmi tarafından keşfedildiği neticesi çıkarılarak, mahz-ı hatâ olan bu iddialar mükâfata da mazhar olmuştur. Abdülhak Adnan-Adıvar, "Hârizmi," *İslam Ansiklopedisi*, c.V/1, İstanbul, M.E.B., 1964, s.258-262.

Adıvar, kendisi hekim olduğu için, Zahravî [38] ve al-Antakî'nin [37] biyografilerini bizzat yazmak istemiş olabilir. Endülüs'te yaşamış olan Ebulkasım Zahravi (öl.1013) Ortaçağ İslam dünyasının en meşhur hekim ve cerrahı, *al-Tasrif* adlı tıp ansiklopedisinin yazarıdır. Eserinin cerrahlıkla ilgili bölümünün, on beşinci yüzyılda Amasya'da hekimlik yapmış olan Sabuncuoğlu Şerefeddin (1385-1468/70) tarafından bazı ilavelerle –Adıvar'a göre ufak tefek– Türkçe'ye çevrilmiş olması, *al-Tasrif*'in İstanbul kütüphanelerinde üç nüshasının bulunması, Adıvar'ın ilgi sebeplerinden biri olabilir. Bir diğer önemli sebep de Leiden baskısında Zahravi maddesinin bulunmamasıdır.¹⁰²

On altıncı yüzyılda Şam ve Mısır'da yaşamış, Osmanlı-Arap tabib Davud el-Antakî'nin biyografisini yazmayı, başarılı bir hekim oluşu ve eseri *Tezkere-i Davud*'un Türkiye'de ve Arap ülkelerinde şöhret bulduğu için mi seçmiştir? Yoksa al-Antakî'nin İstanbul'da veyahut Anadolu'nun büyük şehirlerinde çalışmadığı için Türk-Osmanlı tezkereleri ve ulema tercüme-i hâllerinde sözü edilmemesi, yoksa “felsefi ve fikri noktadan serbest düşünceli” olması mı tercih sebebi olmuştur? Adıvar'ın İbn Bâcce'yi seçme sebebi “Kendisinin serbest fikirli olmak ve tabii ilimlere düşkün olup, bilhassa Aristo felsefesi ile ve bu felsefenin şârihi Fârâbi'nin eserleri ile uğraşarak, ilahiyatı bir tarafa bırakmış olmakla itham” edildiği” ve ona “dinsiz sıfatının izafe olduğu” için midir? İbrahim Hakkı Paşa'nın (1863-1918) hürriyet ve meşrutiyeti iyi anlaması, Tanzimat ricalinden sonra yeniliğe ve gelişmeye taraftar “serbest düşünceli olarak” makam-ı sadareti işgal eden ilk zât olması, Adıvar'ın Paşa'nın biyografisini yazmasında etken midir? Keza, Kınalızade Ali Efendi, “şiddet, zulüm ve işkenceye muarız” bir kişidir. İbn Haldun'a gelince, “dinin ictimai rolünü tamamen kabul ettiği gibi devlette liberal bir politika'nın ve hürriyet aşkı yanında nizam muhabbetinin taraftarı” ve “serbest düşünce ve akliyecilik ile şöhret almış” olması Adıvar'ın tercihini etkilemiş midir?

Aristo şârihi “muallim-i sâni” Fârâbi'ye olan ilgisinin sebebi, “pek az talebesi tarafından, sufi ve mukaddes bir insan gibi, akıl ve hikmette müşahha bir misali olarak büyük bir hürmete nail olmuş ise de, asıl Müslüman ulemanın Fârâbi'ye pek iyi ve dini bütün (orthodoxe) bir âlim nazarı ile bakmış” olması mıdır? Fârâbi siyaset ve ahlak felsefesinde dine yüksek ve terbiyebi bir ehemmiyet verirse de, dini her vakit saf akıl ile kazanılan bilgilerin altında tutmuştur. Fârâbi'nin daha dervişane ve iyimser bir görüşle din ile felsefe arasını bulmaya çalışan bir hareket tarzı vardı. “İşrâkiyyun” (işrâkiler) maddesini Adıvar'ın yazmak istemesi de acaba hakikate ulaşmak için akıl yolunun yeterli olmadığını, hakikate bir tür manevi sezgicilik ile ulaşabileceğini savunan bu düşünce akımının kurucusu Şihabettin

¹⁰² Abdülhak Adnan Adıvar, “İlmin Sarp Yolunda,” *Dur, Düşün*, s.73-75. Adıvar bu yazısında Zahravi maddesini yazarken karşılaştığı güçlükleri de anlatır.

Sühreverdi'nin (1115-1191) Sünni çevrelerce idam edilmesinden mi kaynaklanmıştır? Yoksa Molla Lütfi projesinde işbirliği yaptığı Henri Corbin'in Sührevedi hakkında İstanbul'da bir kitap yayımlanmış olması mı Adıvar'ı bu maddeyi yazmaya yöneltmiştir?

İbn Sina ve el-kimya

Adıvar'ın son makalelerinden biri, Paris yıllarında ilgi duyduğu ve tartıştığı bir konudur: İbn Sina'nın simyaya olan ilgisi [31]. Fransız kimya tarihçisi Hélène Metzger'in (1889-1944), 1937 yılında Centre de Synthèse'de elkimya (simya) kelimesinin kökeni üzerine bir bildiri sunmuştur. Metzger, konuşmasından önce Adnan Bey'e bildirisinin metnini göstermiş ve İbn Sina'nın bu “esrarlı, mistik, doğaüstü” bilime katkıda bulunduğunu bildirmiş ve fikrinde ısrarcı olmuştur. Adıvar, Metzger'e İbn Sina'nın simyaya inananlar arasında bulunmadığını ve hatta simyagerler aleyhinde bir risale yazdığını bildirmiştir. Alman bilim tarihçisi J. Ruska (1867-1949) da, *Isis*'te (c.XXI, no.60) yayımlanan makalesinde,¹⁰³ İbn Sina'nın simyanın mümkün olduğu yönünde herhangi bir ifadesinin bulunmadığını ve Risaletü'l-iksir adlı eserin İbn Sina'ya ait olmadığını bildirmiştir.

H. Metzger ile tartışmasından 15 sene sonra Adıvar'ın *İslam Ansiklopedisi* yayın kurulundaki mesai arkadaşı Prof. Ahmet Ateş, “İbn Sina'nın transmütasyona inanıp inanmadığı konusu”nu ele alması, Adıvar'ı bu konu üzerinde yeniden düşünmeye ve yazmaya sevk etmiştir. Adıvar, Ateş'in İbn Sina'nın doğumunun 100. yıldönümü vesilesiyle 1952'de Bağdat'ta düzenlenen sempozyuma sunduğu ve *İlahiyat Fakültesi Dergisi*'nde yayımlanan makalesinde ileri sürdüğü fikirleri aktarmış ve kendi değerlendirmesini ortaya koymuştur. Adıvar'a göre, İbn Sina beşeri bilginin hiçbir konusunu ihmal etmeyen bir âlimdir ve Ortaçağ'da büyük ilgi çeken bu konuda da fikrini söylemiş olması mümkündür. Ancak, İbn Sina'nın simyaya tamamen inandığını söylemek de yanlış olacaktır. Diğer taraftan İbn Sina, transmütasyon konusunda tam bir tarif vermemiş, bu işlemi kategorik olarak da reddetmemiştir. Adıvar'ın deyimiyle bizi “tereddüt içinde” (perplexe) bırakmaktadır.¹⁰⁴ Bunca sorunlarla ilgilenmesine karşın İbn Sina maddesini Adıvar kendi yazmayacak, bu madde Hilmi Ziya Ülken'in imzasıyla yayımlanacaktır.

¹⁰³ J.Ruska, “Die Alchemie des Avicennas,” *Isis*, Vol.XXI (1934), pp.14-51. Bu görüşün bir eleştirisi için bkz. A.Ateş, “İbn Sina, Risâlat al-İksir,” *Türkiyat Mecmuası*, c.X (s.27-54) ayırbaşım, İstanbul Osman Yalçın Matbaası, 1953.

¹⁰⁴ İbn Sina'nın transmütasyon konusundaki görüşleri, Ahmet Ateş'ten ve Adıvar'ın yazısından yaklaşık 30 yıl sonra yeniden ele alınmıştır. Bkz. E. İhsanoğlu “İbn Sina ve el-Kimya hakkındaki görüşleri ile ilgili yeni bir değerlendirme,” *Uluslararası İbn Sina Sempozyumu Bildirileri (17-20 Ağustos 1983, Ankara)*, Ankara Milli Kütüphane 1984, s.105-116. Burada, İbn-i Sina'nın gençlik ve olgunluk yıllarında transmütasyon olayına farklı baktığı açıklanmış ise de A.Adıvar'ın yayınlarından ve görüşlerinden bahis yoktur.

Gazete yazılarında bilim tarihi

Adıvar, gazete yazılarında,¹⁰⁵ bilim tarihi konularını doğrudan ele almamış, bilim tarihine fazla yer vermemiştir. Buna rağmen, bugün Türk bilim tarihini araştıranlar, onun yazıları içinde, Avrupa bilim dünyasından izlenimleri yanında, Türk bilim ve eğitim hayatıyla ilgili ipuçlarını yakalayabilir, ayrıntıları ve değerlendirmelerini okuyabilirler. *Bilgi Cumhuriyetinden Haberler* adlı eserinde [15], Ahmet Mithat'ın Sorbonne'un Collège de France'ın etrafını adım adım dolaştığı halde içine girmeye lüzum görmemesini eleştirmesini, gündelik gazetelerde –Prof. Salih Murad'ın [Uzdilek, 1891-1967] bir zamanlar çıkan güzel yazıları dışında– bilimlere dair yazılara yer verilmediğini, İstanbul'a konferans vermeye gelen önemli bilim adamlarından basında söz edilmediğini, Prof. Wizinger'in *Maddenin Yapısı* adı eserini Muvaffak Seyhan Türkçeye çevirdiğini ve Prof. Arndt'ın bir takriziyle yayımlandığını, İstanbul'da Alman ve Türk hocalar tarafından kurulan Fizik ve Tabii İlimler Sosyetesinin Tıp Fakültesi'nin fizyoloji dershanesinde toplandığını, akademik hürriyet konusundaki görüşlerini (Uluğ Bey'in Kadızade-i Rumi'yi azli), İstanbul'da otomobilin yaygınlaşmasını, Hasanoğlan Köy Enstitüsü'ne bir ziyareti, Münif Paşa hakkındaki düşüncelerini, üniversitelerin görevini, İstanbul Üniversitesi'ne 1993 reformunda çağrılan felsefe profesörü Reichenbach ile Paris'te yaptığı görüşmeyi, Darülfünun konferans salonunda yapılan toplantıların tarihini okumak mümkündür.

1946-1950 yılları arasında yayımladığı gazete yazılarından bir seçki olan *Dur Düşün*'de [22] yine Türkiye'de bilim ve kültür hayatıyla ilgili anıları bulmak mümkündür. Anılardan bir tanesi 1910 yılına aittir. Maarif Nazırı Emrullah Efendi'nin odasında, Adıvar'ın ifadesiyle 'büyük âlim Salih Zeki Bey', Adıvar'ın fizik hocası Gelenbevi Sait Bey, edebiyatçı Halit Ziya Uşaklıgil, Darülfünun Müdürü Zühtü Bey ve Adıvar, "Sait Bey'in muziplik olsun diye zorla nazıra ısmarlattığı kahveleri içerken" "üniversite mefhumu ve muhtariyet ve tedris hürriyeti" konusundaki yapılan sohbeti aktarır.¹⁰⁶ Keza, Dr. Akil Muhtar Özden'in vefatından sonra yazdığı nekroloji, onun emekliye sevk edilmesini örnek göstererek Türkiye'deki ve Batı ülkelerinde bilim adamlarının "emekliliği" üzerine fikirlerini içerir.¹⁰⁷

Adıvar, bilimdeki önemli olayların veya bilim adamlarının ölüm yıldönümlerinin bilimsel etkinliklerle kutlanmasına özel önem vermiştir.

¹⁰⁵ Bu yazılar içinden seçtiklerini 1945, 1950 ve 1954'te yayımladığı üç kitap (*Bilgi Cumhuriyeti Haberleri*, *Dur, Düşün ve Hakikat Peşinde Emeklemeler*) içinde toplamıştır [15, 22, 28]. A.Adıvar'ın bu kitaplarından R.Demir tarafından seçilmiş makaleleri, *Denemeler: Bilimin Sarp Yolunda Çüretkâr Adımlar* başlığı altında Mayıs 2003'te Ankara'da yeniden yayımlanmıştır.

¹⁰⁶ Abdülhak Adnan Adıvar, "Üniversite tarihinden bir yaprak" (Şubat 1946), *Dur, Düşün*, s.105-107.

¹⁰⁷ Abdülhak Adnan Adıvar, "Akil Muhtar" (14 Mart 1949), *Dur, Düşün*, s.226-228.

Avrupa'daki bu geleneğin Türkiye'de de yerleşmesi gerektiğini savunur. Hattâ, kaçırılan yıldönümleri için hayıflanır. Adıvar, Kâtib Çelebi ve *Cihannüma* anma programını 1946'da düşünmeye başlamıştır.¹⁰⁸

Onun 1648 senesinde yazmağa başladığı ve iki defa Lâtinceye ve sonra da Fransızcaya, Almancaya tercüme edilmiş olan *Cihannüma* adlı eserinin (ki iki sene sonra 300üncü yıldönümünü [1948] anmağı, bu vesile ile müellifin ismini yeni Edebiyat Fakültesi'nin bir dershanesine vermeği ve eğer mümkün olursa bir de büstünü üniversite çamlığına dikmeği unutmamamızı dilerim)... Hele eserin yazılmağa başladığı tarihin 300üncü yıldönümünde şark ve garp âlimlerinin önünde bu eserin ilmî bir neşri konulursa sadece boş bir ihtifal değil, dolgun ve olgun bir jübile yapılmış olur [Adıvar'ın dipnotu: "Bu fikir geçen gün Eminönü Halkevi'nde Descartes tercümesinin ellinci senesi anılırken, dünya çapında büyük dâhi Descartes ile Türkiye çapında büyük âlim Kâtib Çelebi arasında uzaktan uzağa bir benzetme neticesinde birdenbire kafamda doğdu. Orada Descartes'ın hayatını, ilmi felsefesini Türkçeye tercümesini nefes almadan dinleyen gençlere söyledim. Ertesi gün bir gazete fkracısının... o güzel toplantı ile eğlenmek istediğini gördüğüm için dugün bu satırları yazarken tereddüd ettim. İlmîni bir tarafa bırakalım, uysal olmanın karakterile beni pek sarmış olan Kâtib Çelebi'nin mizah vesilesi olmasını hiç istemem.

Kâtib Çelebi 1948'de yine Adıvar'ın gündemindedir. 26 Eylül 1948'de G.Sarton'a yazdığı mektupta, Çelebi'nin ölümünün 300. yılında bir anma töreni düzenlenmesine çalıştığını bildirir.¹⁰⁹ Aynı günlerde yazdığı bir gazete yazısına da Kâtib Çelebi'yi taşımıştır.¹¹⁰

Velhasıl, Kâtib Çelebi böyle yalnız bir eserinin bastırılmasını değil, bence bu memlekette modern ilme ilk başlayan âlim olmak itibarile, İstanbul ve Ankara Üniversitelerinin yeşil parkları ortasına heykeli dikilmesini hakketmiş bir zattır. Halbuki bugün onun taşı kırık, etrafı perişan kabri Zeyrek'te bulvar kenarında belki yarın kaybolmak tehlikesine maruz bir haldedir. Altında yatanın kalbi gibi taşı da kırık mezarı başında bu 300üncü seneyi yâd ve Çelebinin ruhunu şâdetmek için toplanmak veyahut bir ilim müessesesi tarafından bu vesile ile bir toplantı tertib edilmek unutulur korkusile bu satırları olsun *Cumhuriyet*'in sütunlarına tevdi etmeği düşündüm.

1952 yılında Kâtib Çelebi'ye yeni bir mezar yaptırılmış ve Adnan Adıvar tarafından bir de kitabe yazılmıştır.¹¹¹ Mezarın arkasındaki duvar üzerinde

¹⁰⁸ Abdülhak Adnan Adıvar, "İlim yolunda ışıklar" (26 Nisan 1946), *Dur, Düşün*, s.146-148.

¹⁰⁹ Feza Günergün, "Türk bilim tarihinin gelişimine tanıklık: Adnan Adıvar – George Sarton mektuplaşması," s.103.

¹¹⁰ Abdülhak Adnan-Adıvar, "Garbe açılan ilk pencere: Kâtib Çelebi" (Sonbahar 1948), *Dur, Düşün*, s.220-222.

¹¹¹ Orhan Şaik Gökyay, "Kâtib Çelebi," *İslâm Ansiklopedisi*, c.VI, İstanbul, M.E.B., 1967, s.433. O.Ş.Gökyay, mezarın 1953 yılında yaptırıldığını kaydetmiş ise de mezar üzerindeki tarih 1952'dir.

bulunan ve aşağıya aktardığımız kitabe metni ¹¹² Adıvar'ın Kâtip Çelebi'ye olan hayranlığı yanında onun yazılarında sık rastladığımız ifadeleri de içermektedir:

Kâtip Çelebi – Hacı Halife

Ortaçağlardaki ilim inkilâbını müsbet ilimler ve hür fikirler yoluyla

Türkiye'ye ilk tanıtan cihanşûmul bir şöhrete sâhib

Kâtip Çelebi Mustafa bin Abdullahın ruhu için fatiha

Doğumu 1017 Hicri – Vefatı 1067

Kabrin yeniden tanzim ve ihya tarihi 1952 efrenci

Sonuç

Adnan Adıvar'ın bilim tarihi araştırmaları, yalnızca bir medeniyet, bir dönem, bir bilim dalı ile sınırlı olmamıştır. Osmanlı Türklerinin matematiksel bilimler, doğa bilimleri ve tıp konusunda yazdıkları eserler üzerinde araştırmaları başlatmış olması ve ortaya konan çalışmayı aynı dönem Avrupa bilimiyle karşılaştırmalı olarak sunması, Türk bilim tarihi araştırmalarında bir yeniliktir. *Osmanlı Türklerinde İlim*, günümüzde de başvuru eseri olma özelliğini korumaktadır. Adıvar, yaklaşık yirmi yıl boyunca, eski çağlardan yirminci yüzyıla bilim–din ilişkini üzerinde araştırma yaparak bu konudaki ilk Türkçe eseri hazırlamıştır. Ortaçağ İslam bilimini incelemiş, biyografik çalışmalar yayımlamıştır. Avrupa bilim tarihi konusunda geniş bir literatürü incelemiştir. Bu konudaki bilgisini *Tarih Boyunca İlim ve Din*'de bulmaktayız. Bizans dönemi İstanbul'unun bilim ve eğitim hayatını öğrenmek için ileri yaşında yeni konulara girmekten kaçınmamıştır. Araştırmacı kimliğini hayatının sonuna kadar korumuş olan Adıvar'ın çalışmalarında bilim tarihi ile doğubilim araştırmalarını her zaman iç içe olmuştur.

Bilim tarihi araştırmalarına Avrupa'da başlaması, özellikle Paris'teki bilim tarihi etkinliklerine katılmasını mümkün kıldığı gibi, Adıvar'a yabancı bilim adamı, doğubilimci ve bilim tarihçileriyle tanışma, tartışma ve işbirliği yapma fırsatını da yaratmıştır. Geniş siyasal ve kültürel birikimi, bu çevrelere girmesini kolaylaştırmıştır. Kendi çalışmalarını yurtdışında yayımladığı gibi, Türkiye'de yapılan çalışmalarını yabancı dergilerde tanıtmıştır.

Yayınlarnı değişik şekillerde (kitap, makale, gazete yazısı vb.) yapmış olması, Adıvar'ın hem akademisyenlere hem de daha geniş bir okur çevresine hitap etmesini sağlamıştır. Türk okurunun yirminci yüzyılın ortasında 'ilim tarihi' terimine ve konularına yakınlaşmasında Adıvar'ın katkısı olduğunu düşünüyoruz. Salih Zeki ile Adnan Adıvar, farklı ortamlarda, dönemlerde ve

¹¹² Mezar ve kitabe bugün Atatürk Bulvarı üzerinde, Saraçhane ile Unkapanı arasında bulunan İstanbul Manifaturacılar Çarşısı'nın (İMÇ) 3.Blok'unun girişindedir. O.Bayrak'ın *İstanbul'da Gömülü Meşhur Adamlar (1453-1978)*, Türkiye Anıtlar Derneği İstanbul Şubesi Yayını No.5, [İstanbul] 1979, s.152.

şartlarda yaşamış, farklı konularda üretmiş olsalar da, çalışmalarını karşılaştırıldığında şu gözlem yapılabilir. Salih Zeki'nin eseri, Batı matematikçilerinin Doğu'dan (özellikle Ortaçağ İslam) aldığı bilgileri ortaya koyma hedefiyle, çoğunlukla matematik okumalarının anlayabileceği teknik bir eserdir ve bu özelliği ile az sayıda okuyucuya ulaşmış gibi görünmektedir. Adıvar'ın eseri ise, Türklerin yakın dönemdeki (Osmanlı) bilim eserlerini incelemektedir. Hem Türklerin bilim tarihine dikkatleri çekmekte, hem de onların İslam ve Batı bilimi ile olan ilişkilerinin düzeyini eleştirmektedir. Eser, farklı çevreler tarafından farklı tepki alan değerlendirilmeler içerdiği – tartışma yarattığı– ve teknik bilgi gerektirmediği için rahat okunan bir eser olduğu için, tarihe merak duyan okurların 'ilim tarihi'ne ilgisini çekmeyi kısmen başarmıştır. Dikkat çekici olan, iki bilim tarihçisi sorularını farklı dönemlere yöneltmiş olsalar da, sorgulamalarının bilimin Doğu – Batı medeniyetleri arasındaki hareketi çerçevesinde geliştiğini söyleyebiliriz.

Dr. A.Adıvar, bilim tarihi araştırmalarına 50 yaşına yaklaşırken başlamış ve 73 yaşında ölene kadar aralıksız sürdürmüştür. Bilim tarihi onun olgunluk yıllarının tutkusudur. 'İlmin sarp yolu' olarak tanımladığı araştırma, her zaman kolay değildir. Zahravi'nin biyografisini hazırlarken "o sarp ve karanlık yolda yürümek için ele alınacak bir meşale değil bir kör kandil bile" bulamadığını yazmıştır. Makalemizi, onun Türkiye'deki ve Avrupa'daki araştırma imkânlarını kıyaslamalı olarak anlattığı bir yazısının¹¹³ son paragrafıyla bitirmek istiyoruz:

İşte memleketimizde, bu şartlar içinde, esasen sarp olan ilim yolundaki taş ve dikenlerin ayıklanmadığını gördükçe bizde orijinal araştırmalar yapmanın ne kadar güç olduğunu kalbim ezilerek yeniden bir daha anlıyorum. Bu yolları temizleyecek "eller kurumasın".

* * *

Açıklama: Bu makalenin yazım süreci sırasında fikir ve bilgi alışverişinde bulunduğum, yapıcı eleştirilerinden faydalandığım Dr. Şeref Etker'e katkıları için teşekkür ederim. A.Adıvar'ın eserleri hakkında gazetelerde yayımlanan tanıtım yazılarının bir kısmını, *Osmanlı Türklerinde İlim*'in basımı ve A.Adıvar'ın *İslam Ansiklopedisi*'ndeki göreviyle ilgili zabıtnameyi ve H.Ritter'in mektubunu İstanbul Üniversitesi İstanbul Tıp Fakültesi Deontoloji Anabilim Dalı arşivinden temin ettim. Bu arşivden yararlanırken yardımlarını gördüğüm Prof.Dr. Nuran Yıldırım'a; École des Langues Orientales'deki (Paris) araştırmalarım sırasında yardımcı olan kütüphane müdiresi Mme Marielle Kalus'e; JSTOR'dan tarama yaparak Adıvar'ın *İsis*'teki yazılarına ve eserleriyle ilgili yurtdışı tanıtımlara ulaşmamı sağlayan Bilgi Üniversitesi Matematik Bölümü'nden İnanç Akdenizci Demirtaş'a (MSc) teşekkür ederim.

¹¹³ Abdülhak Adnan Adıvar, "İlmin sarp yolu," *Dur, Düşün*, s.73-75.

EK

Abdülhak Adnan-Adıvar'ın bilim tarihi kitapları, makaleleri, çevirileri, ansiklopedi maddeleri¹¹⁴**1929 öncesi**

[0] Robert A. Millikan, "İlim ve Dinde Tekâmül" çev. Adnan Adıvar. Yazarın *Evolution in Science and Religion* (New Haven, Yale University Press, 1927, 95 s.) adlı eserinin çevirisidir. Yayımlanmamıştır.

1933

[1] Dr. A. Adnan (review), "Salih Zeki. *Athar-ı Baqiya*, a history of Arabic mathematics. Two volumes, İstanbul 1911," *Isis*, vol XIX, nr.3, 1933, pp.506-515. (Türkçe çevirisi için bkz. "Salih Zeki ve Asâr-ı Bâkiye," *Bilim Tarihi* (Aylık Dergi), Sayı 11, Eylül 1992, s.3-9. çev. Yeşim Işıl-Ülman; Celal Saraç'ın 12 adet notuyla ve C.Saraç, *Salih Zeki Bey Hayatı ve Eserleri*, yay.haz. Y.Işıl Ülman, İstanbul, Kızılelma yay., 2001 içinde s.139-152).

1935

[2] Abd-ul-hak Adnan, Hilmi Ziya Ülken'in *Türk Tefekkür Tarihi I-II* (İstanbul, 1932-33) kitabının tanıtımı. *Archeion*, Vol.XVII, 1935, p. 288.

[3] A. Adnan Adıvar, "Ten Years of Republic in Turkey," *Political Quarterly*, 6 (1935), p.240-252.

1936

[4] Bertrand Russel, *Felsefe Meseleleri*. İngilizce'den Türkçe'ye çeviren Dr. Adnan, İstanbul, Yeni Kitapçı, 1936, 235 s.; 2.bs., mütercimi Abdülhak Adnan Adıvar. Remzi Kitabevi İstanbul 1944, 201 s.; 3.bs. Remzi Kitabevi İstanbul 1963, 220 s.

¹¹⁴ Bu listeye, Adıvar'ın gazete yazıları, bilim tarihine yakın konulardan söz etseler bile dahil edilmemiştir. A.Adıvar'ın yayın listesi daha önce değişik yazarlar tarafından yayımlanmıştır. Bunlar içinde incelediklerimiz şunlardır: Ahmet Ateş, "Adnan Adıvar'ın Eserleri," *Doktor Abdülhak Adnan Adıvar* (Eşi Halide Edib Adıvar tarafından). İstanbul, Ahmet Halit Yaşaroğlu Kitapçılık ve Kâğıtçılık T.L.Ş., 1956, s.233-237; A.Kazancıgil & V.Solok, *Türk Bilim Tarihi Bibliyografyası (1850-1981)*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi yay., 1981, s.4-5. Bu iki yayın dışında *İslam Ansiklopedisi*, *Index Islamicus* taranmış ve kütüphanelerde (Ankara Milli Kütüphane, İstanbul Üniversitesi Merkez, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Boğaziçi Üniversitesi, İFEA, ISAM, İTÜ, Ecole des Langues Orientales kütüphanelerinde) çalışılmıştır. Listede eksikliklerin ileride yapılacak yeni araştırmalar ile tamamlanacağına inanıyoruz. Adıvar'ın çok boyutlu bilim tarihi çalışmalarını her yönüyle ve ayrıntısıyla bir makalenin sınırları içinde ele almak mümkün olmamıştır. Yeni yayınların getireceği yeni katkılar doğrultusunda "Bilim tarihçisi Adnan Adıvar"ı daha iyi tanıyacağımıza şüphe yoktur. Ayrıca, son yıllarda, A. Adıvar'ın yaşamını konu alan bir çalışma için bkz. Turhan Ada, *Hayatı ve Kişiliği ile Adnan Adıvar*. Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü basılmamış doktora tezi. Ankara 2004, 570 s.

1936-1937

[5] "Shayh Gamal al-Din Afgani," *The Musulman* (Calcutta), Special Eid issue 1936, No.6, 1937. (Adnan Adıvar'ın Cemaleddin Afgani'nin ırkı hakkındaki notu)

1937

[6] Abd-ul-hak Adnan, *İbn Sina, şahsiyeti ve eserleri hakkında tetkikler* (İstanbul 1937) adlı eserin tanıtımı. *Archeion*, Vol.XIX (1937), Fasc.4, p.411-414.

[7] Abd-ul-hak Adnan, "La Science chez les Turcs Ottomans du commencement jusqu'à la fin du moyen-âge," *Archeion*, Vol.XIX (1937), Fasc.4, p.347-365.

1938

[8] Abd-ul-hak Adnan, "La Science chez les Turcs Ottomans du commencement des temps modernes jusqu'aux premières années du XVIIe siècle," *Archeion*, Vol.XXI (1938), Fasc.1-2, p. 35-61.

1939

[9] Abdülhak Adnan. *La Science chez les Turcs Ottomans*. Librairie Orientale et Américaine, G.-P. Maisonneuve, Paris 1939, 161 +13 s.

G. Sarton'un bu eser hakkındaki 1 Mayıs 1939 tarihli değerlendirmesi için bkz. *Isis*, vol.XXXII, 1940, p.186-189.

1940

[10] Abdülhak Adnan, *Faust: Tahlil Tecrübesi - Hulasa*. Muallim Ahmet Halit Kitabevi, İstanbul 1940, 156 s. (*Tarih Boyunca İlim ve Din*'in iç kapağında "*Faust - Tahlil Tecrübesi*, İstanbul 1939" kaydı bulunmaktadır).

[11] Molla Lutfi'l-Maqtul, *La Duplication de l'Autel (Platon et le Problème de Délos)* Texte arabe publié par Serefeddin Yaltkaya, Traduction française et introduction par Abdülhak Adnan et Henry Corbin [1903-1978], Paris, E. De Boccard 1940. 1-61-23 p. (Etudes orientales publiées par l'Institut français d'archéologie de Stamboul. VI.

[12] Abdülhak Adnan, "Sur le Tansukname-i-İlhani der Ulum-u-Funun-i-Khatai," *Isis*, vol 32, 1940, s.44-47.

1943

[13] Abdülhak Adnan-Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, 2.bs. İstanbul Maarif Vekaleti 1943; 3.bs. Remzi Kitabevi, İstanbul 1970, 220 s.; geliştirilmiş 4.bs. (A. Kazancıgil ve S. Tekeli'nin katkılarıyla) Remzi Kitabevi, İstanbul 1982, 243 s.; 5. bs. Remzi Kitabevi, İstanbul 1991, 243 s.; 6. bs. Remzi Kitabevi, 2000, 243 s.

1944

[14] Abdülhak Adnan-Adıvar, *Tarih Boyunca İlim ve Din*. 2 cilt (c.I: İbtidadan XIX. asra kadar, c.II: XIX. ve XX. Asırlar). Remzi Kitabevi, İstanbul Kenan Matbaası 1944, 360 + 286 s.; Hayrullah Örs tarafından yeniden gözden geçirilmiş 2.bs. Remzi Kitabevi, İstanbul 1969, 623 s.; Esat Mermi Erendor tarafından gözden geçirilmiş 3.bs., *Bilim ve Din (İlim ve Din)*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1980, 487 s.; 4. bs. *Bilim ve Din*, Remzi

Kitabevi, İstanbul 1987, 487 s.; 5.bs. *Tarih Boyunca İlim ve Din (Bilim ve Din alt başlığı ile)* Remzi Kitabevi, İstanbul 1994, 487 s.; 6.bs. *Tarih Boyunca İlim ve Din*. Remzi Kitabevi, İstanbul 2000, 487 s.

1945

[15] Abdülhak Adnan-Adıvar, *Bilgi Cumhuriyeti Haberleri*. Tasvir Neşriyatı, Ebuuzziya Matbaası, İstanbul 1945, 262 s.

[16] Abdülhak Adnan-Adıvar, “Rakamların Tarihi”, *İstanbul Teknik Üniversitesi Dergisi*, c.III; sayı 1, 1945, s. 35-43.

1946

[17] A. Adnan-Adıvar, “Bir Türkçe, bir Arapça ilim tarihi,” *Akademi Fikir Hareketleri*, c.1, sayı 4, 15 Haziran 1946, s.1-2.

1947

[18] Abdülhak Adnan Adıvar, “Islamic and Western Thought in Turkey,” *The Middle East Journal* (The Middle East Institute, Washington), vol.I, Nr.3, July1947, s.270-280.

[19] Abdülhak Adnan Adıvar, *Fârâbi 870-950*. İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü Yay. No.12. İstanbul, Milli Eğitim Basımevi 1947, 56 s. *İslam Ansiklopedisi*, c.IV, MEB, İstanbul, s.451-469'den ayırbaskı)

1949

[20] Abdülhak Adnan-Adıvar, “George Sarton: *Introduction to the History of Science* vol.III”, *Oriens*, c.II, 1949, s.155-157.

[21] Abdülhak Adnan-Adıvar, “İlim tarihi içinde şark matematiğine bir bakış,” *İstanbul Teknik Üniversitesi Dergisi*, c.7, sayı 1-2, 1949, s.1-9.

1950

[22] Abdülhak Adnan-Adıvar, *Dur Düşün*. Ahmed Halid Kitabevi, İstanbul 1950. 240 s.

1951

[23] A. Adnan-Adıvar, “Tarih ve Biyografya” *Tarih Dergisi* (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi), c.II, sayı 3-4, 1950-51, s.1-6.

[24] Abdülhak Adnan-Adıvar, “The Interaction of Islamic and Western Thought in Turkey,” in *Near Eastern Culture and Society: A symposium on the Meeting of East and West*. Ed. T.Cuyler Young, Princeton Oriental Studies, 15. Princeton, New Jersey, Princeton University Press 1951 (2nd ed. 1966), p.119-129. Türkçe çevirisi için bkz. “Türkiye’de İslami ve Batılı Fikirlerin Etkileşimi” başlığı ile *Türk Yurdu* (Ankara), c.10, sayı 39/385, 1990, s.35-39.

1953

[25] Abdülhak Adnan-Adıvar, “A Turkish Account of Orientalism, a translation of the Introduction to the Turkish Edition of the Encyclopaedia of Islam,” *Muslim World*. October 1953, s.260-282.

[26] A. Adnan-Adıvar, “Tarih Anlayışı,” *Fuad Köprülü Armağanı*’ndan ayrı basım. Osman Yalçın Matbaası, İstanbul 1953, s.1-3.

[27] A. Adnan-Adıvar, “Bizans’da Yüksek Mektepler,” *Tarih Dergisi* (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi), c.V, sayı 8, Eylül 1953, s.1-54. Ayırbasım Osman Yalçın Matbaası İstanbul 1953, 54 s.

1954

[28] Abdülhak Adnan Adıvar, *Hakikat Peşinde Emeklemeler*. Doğan Kardeş Basımevi, İstanbul 1954. 24x17, 296 s.

[29] A. Adnan-Adıvar, “İstanbul’un fethi sırasında Bizans ve Türk kültür vaziyeti,” *Tarih Dergisi* (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi), c.VI, sayı 9, Mart 1954, s.1-14. (Ayırbaskı, İstanbul Osman Yalçın Matbaası 1954).

1955

[30] A. Adnan Adıvar, “The cultural situation of Byzantines and Turks at the time of the conquest of Constantinople, 1453,” *The Muslim World*, vol. 45 (1955), p.61-71.

[31] A. Adnan Adıvar, “İbn Sina et l’alchimie,” *Professor Muhammed Shafi Presentation Volume. Armağan-ı ilmi*. Ed. Abdullah, S.M., Lahore 1955, p.1-3. Reprint in *Natural Sciences in Islam*, Vol.60, Chemistry and Alchemy Texts and Studies VI. Collected and reprinted by F.Sezgin et al., Institute for the History of Arabic-Islamic Science at the Johann Wolfgang Goethe University, Frankfurt am Main 2001, p. 347-349.

[32] A. Adnan-Adıvar, “Tarih Anlayışı,” *Yeni Ufuklar*, sayı 21(37), Haziran 1955, s.1-3.

1960

[33] A. Adnan Adıvar, “Ali b. Muhammad al-Kushdji,” *The Encyclopaedia of Islam*, New Edition, Vol.1, E.J.Brill, Leiden 1960, p.393.

Ansiklopedi maddeleri:

[34] Adnan Adıvar, *Encyclopaedia Britannica*’nın “Turkey” maddesinin ‘History, The Ottoman Sultanate’ alt başlığının Mohammed I (1413-1421)’den Treaty of Lausanne’ın sonuna kadar Geoffrey L.Lewis ile beraber; ‘The Republic’ alt başlığının başından Foreign Affairs’in ortasına kadar Albert Howe Lybyer ve Arthur Cecil Edwards ile birlikte yazmıştır. Adıvar’ın bu katkısı 1929 baskıda (14. baskı) yayımlanmış ise de, biz 1959 baskısını incelediğimiz için o baskının künyesini verebiliyoruz: *Encyclopaedia Britannica*, Vol.22, London-Chicago-Toronto 1959, s.590-611.

İslam Ansiklopedisi'nde (Maarif Vekâleti) yayımlanan maddeler:

- [35] [Abdülhak Adnan Adıvar] “Mukaddime,” *İslam Ansiklopedisi*, c.I, Maarif Vekâleti, İstanbul 1940, s.I-XXI.
- [36] Abdülhak Adnan, “Ali Kuşçu,” (öl.1474), *İslam Ansiklopedisi*, c.I, s.321-323.
- [37] Abdülhak Adnan, “Antaki,” (1541-1599), *İslam Ansiklopedisi*, c.I, s.454-456.
- [38] Abdülhak Adnan, “Ebulkasım Zehrâvî,” (öl.1013), *İslam Ansiklopedisi*, c.IV, s.87-90.
- [39] Abdülhak Adnan, “Fârâbî,” (870-959), *İslam Ansiklopedisi*, c.IV, s.451-469.
- [40] Abdülhak Adnan-Adıvar, “Hârîzmi,” *İslam Ansiklopedisi*, c.V/1, s.258-262.
- [41] Abdülhak Adnan-Adıvar, “İbn Bâcce,” (öl. 1138), *İslam Ansiklopedisi*, c.V/2, s.704-707.
- [42] Abdülhak Adnan-Adıvar, “İbn Haldun,” (öl.1132-1406), *İslam Ansiklopedisi*, c.V/2, s.738-743.
- [43] Abdülhak Adnan-Adıvar, “İbrahim Hakkı Paşa,” (1863-1918), *İslam Ansiklopedisi*, c.V/2, s.892-894.
- [44] Abdülhak Adnan-Adıvar, “İşrâkiyûn,” (öl.1191), *İslam Ansiklopedisi*, c.V/2, s.1230-1232.
- [45] Abdülhak Adnan-Adıvar, “Kınalızade Ali Efendi,” (1510-1572), *İslam Ansiklopedisi*, c.VI, s.709-711.

Katkıda bulunduğu makaleler:

- [46] C.A. Nallino, “Astroloji,” *İslam Ansiklopedisi*, c.I, s.682 – 686 (Adnan Adıvar'ın ilave notu bulunmaktadır).
- [47] E. Mittwoch, “İbn Meymun,” (1135-1204), *İslam Ansiklopedisi*, c.V/2, s.772, 774. “Bu makale A. Adnan-Adıvar tarafından ikmal edilmiştir” notu ile.
- [48] [?] “İbn Tufeyl,” (öl.1186), *İslam Ansiklopedisi*, c.V/2, s.829-831. “Bu makale A. Adnan-Adıvar tarafından ikmal edilmiştir” notu ile.
- [49] H. Suter, “İbnülheym,” (965-1039), *İslam Ansiklopedisi*, c.V/2, s.859-861. “Bu makale A. Adnan-Adıvar tarafından ikmal edilmiştir” notu ile.

Adnan Adıvar's works in history of science:**Prior to the *La Science chez les Turcs Ottomans* and thereafter**

Feza Günergun

A well known figure of the 20th century Turkish politics and intellectual life, Dr. Abdülhak Adnan Adıvar (1882-1955) was also a pioneer in the Turkish historiography of science. He researched in a field hitherto disregarded: the history of science in Turkey under the reign of the Ottomans. His major work *Osmanlı Türklerinde İlim* (1943), first published in French in 1939, surveys and evaluates science in Turkey from the 13th up to 19th centuries.

A. Adnan Adıvar, became interested in intellectual history after he left Turkey in 1926. In a way, political circumstances which prevented him to return, led him to research in history of science during his exile years (1926-1939) in Europe. In London, he studied the interaction between science and religion, inspired by the conferences of R.A.Millikan, A.N.Whitehead, and A.S.Eddington published in late 1920s. His interest in the issue was probably associated with his view of reconciling religion with modernization, i.e. Islamic and Western thought in Turkey.

A.Adıvar settled in Paris in 1929. While carrying on his readings on science and religion, he became acquainted with historians of science associated with Académie Internationale d'Histoire des Sciences and the Centre International de Sythèse. He started to correspond with G.Sarton and collaborated with Aldo Mieli, and it is during his stay in Paris that he undertook to work on Turkish history of science. He published his early articles on the issue in *Archeion*. His first book *La science chez les Turcs Ottomans* came out in Paris 1939, the year he returned to Istanbul. The Turkish enlarged edition entitled *Osmanlı Türklerinde İlim* (1943) was qualified by ‘modernists’ as an ‘impartial work’, but criticized by ‘traditionalists’ who considered it as a “document against the Turks and that it appropriates Turkish achievements to other races.”

In his Istanbul years (1939-1955), A. Adnan Adıvar continued to publish on history of science. His study on the science-religion interaction saw the press in two volumes in 1944 (*Tarih Boyunca İlim ve Din*). Despite his involvement in politics again in 1946, he chaired the editorial work of the Turkish edition of the E.J.Brill's (Leiden) *Encyclopaedia of Islam*, and wrote biographical articles for it. Adıvar was also popular with his writings in daily Istanbul newspapers. He not only contributed to the study of Turkish history of science but to introduce the Turkish studies on history of science to international community.

Key words: Abdülhak Adnan Adıvar, Turkish historiography of science, Ottoman science, *Encyclopaedia of Islam*, science and religion; **Anahtar kelimeler:** Abdülhak Adnan Adıvar, Türk bilim tarihi yazıcılığı, Osmanlı bilimi, *İslam Ansiklopedisi*, bilim ve din.

HEKİM KİMLİĞİ İLE ABDÜLHAK ADNAN ADIVAR VE TIP TARİHİ VE DEONTOLOJİ MÜDERRİSLİĞİ

Nuran Yıldırım*

Osmanlı Devleti'nin yıkılış ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş sürecinin yakın tanıklarından olan Dr. Adnan Adıvar'ın yaşamı siyaset, tıp, kültür ve bilim tarihi ile örtüşür ve hepsinde de önemli hizmetleri vardır.

Siyasetle iç içe geçen tıp öğrenciliğini takiben, hekimlik ve siyasi çalışmaları bir arada yürüten Dr. Adnan Bey, 1920'den itibaren, 1926 yılında Avrupa'ya gidene kadar, hemen hemen sadece siyasi faaliyetlerde bulundu. Büyük Millet Meclisi Hükümeti İstanbul Temsilciliği'nin ardından Mustafa Kemal Paşa'nın başında bulunduğu Halk Fırkası'na karşı 1924 yılında kurulan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın başkan yardımcılığına seçildi. Gergin siyaset ortamına eşinin rahatsızlığı da eklenince 30 Ocak 1926'da mebusluktan istifa edip eşinin tedavisi için Avrupa'ya gitti. Bu sırada adı, İzmir suikastine karıştırıldı. Gıyabında İstiklâl Mahkemesi'nde yargılanıp suçsuzluğu kanıtlanmasına rağmen, hem politikadan hem de çok sevdiği ülkesinden ayrılarak kendisini gurbete mahkum etti. Siyasetten tamamen koptuğu bu süreçte, yaşamını kültür ve bilime adadı. Genç bir öğrencinin azmi ve heyecanı Paris'te Sorbonne'a ve Collège de France'a devam ederek ilmini, irfanını arttırdı. Bu birikimini 1935'ten itibaren kitaplara dökmeye başladı. 1939'da Türkiye'ye döndüğünde, felsefe ve sosyolojiyi ana hatlarıyla, bilim tarihini hakkıyla, doğu-batı ilim mukayeselerini itina ile öğrenmiş ve sindirmişti.

Tevfik Fikret, "Hak bellediğin bir yola yalnız gideceksin" mısraımı sanki Adnan Adıvar için yazmıştı.¹ Adnan Adıvar son derece nazik ve kibar tavırlıydı. Fakat bu tavrı, doğru bulmadığı herhangi bir şeyi ilgilinin yüzüne karşı

* Prof.,Dr., İstanbul Üniversitesi, İstanbul Tıp Fakültesi Deontoloji ve Tıp Tarihi Anabilim Dalı. e-posta: nurany@gmail.com

¹ Ünlü Şair Tevfik Fikret (1867-1915) Adnan Adıvar'ın dostuydu. Tevfik Fikret 1911'de Trablusgarb'ın işgalini haber aldığı anda, Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'ne giderek Dr. Adnan'a endişelerini anlatmış, sonra dertleşmek ve bir şeyler düşünmek üzere beraberce Abdullah Cevdet'in İctihad Matbaasına gitmişlerdi. A. Adıvar, "Acı bir günde iki mütefekkir arasında" [11 Temmuz 1953], *Hakikat Peşinde Emeklemeler*. Doğan Kardeş Yayınları, İstanbul 1954, s.92-93; "Bir müze, bir köprü," *Dur, Düşün*, İstanbul, Ahmet Halit Kitabevi, 1950, s.56-59. Tevfik Fikret'in evi, Adıvar'ın teklifi üzerine, İstanbul Valisi Dr. Lutfi Kırdar (1887-1961) tarafından Âşiyân Müzesi'ne dönüştürülmüştü. Bkz. Ahmet Ateş, "Dr. Abdülhak Adnan Adıvar," *İstanbul Enstitüsü Dergisi I*. İstanbul Matbaası, İstanbul 1955'ten ayrı baskı, s.92,97; "19 Mayıs Tevfik Fikret'in ölüm günü idi", *Bilgi*, c. IX, Sayı 101-102 (Ağustos-Eylül 1955), s.10; Vâ-Nû, "Adnan-Adıvar Üstadımızın Arkasından," *Cumhuriyet*, 2 Temmuz 1955.

söylemesine ya da bir yazısında dile getirmesine mani değildi. Siyasetteki konumunda iniş çıkışlara neden olmasına rağmen düşündüklerini bazen kinayeli veya iğneli, kimi zaman yumuşak, kimi zaman sert veya şakayla karışık söylemekten asla vazgeçmedi.²

Yaşamı boyunca vatan sevgisi ve vatana hizmet aşkı nedeniyle politika ile ilim arasında gidip geldi. Bazen biri bazen öbürü galip geliyordu. *Faust Tahlil Tecrübesi-Hulâsa* (İstanbul, 1940) adlı eserini yazarken; "Hayatta en acıdığım şey politikaya verdiğim senelerdir. Geride kalan zamanımı ilme çalışmak için çok az buluyorum" dediyse de 1946 seçimlerinde Demokrat Parti'den 8. Dönem Müstakil İstanbul Milletvekili olarak Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne girdi. 1950'de siyasetten çekildi. Bir yazısında, Dr. George Sarton (1884-1956) ile George Duhamel'in (1884-1966), politikaya giren ilim adamının mesleğinden hayır umulmayacağı, çünkü idarenin yaratıcı yeteneği kurduğu yolundaki görüşlerini naklettikten sonra; "Ben bu sözlerin doğruluğunu bizzat nefsimde tecrübe ettim. Faal idare ve siyaset âlemine her girişimde, bu sözlerin nasıl üryan [yalın] bir hakikat olduğunu bir defa daha tecrübe ettim" sözleriyle mesleği olan hekimliği yapamamaktan duyduğu pişmanlığı dile getirmişti. Adıvar, çocukluk arkadaşı Neş'et Ömer'in (İrdelp, 1882-1948) kalbinde bir anomali saptadığında, Neş'et Ömer, "Adnan doktorlukta kalmış olsaydı hepimizi gölgede bırakırdı" demişti.

Tıp öğrenciliğinden 1926 yılına kadar siyasal kimliği ile öne çıkan Dr. Adnan Adıvar, 1909-1926 yılları arasında siyasal kimliğine paralel olarak hekim kimliği ile de aktif ve etkin görevlerde bulunmuştur. Bu süreçte 11 yıl Tıp Fakültesi'nde önce muallim muavini [doçent] sonra muallim [profesör] kadrolarında ders vermiş, iki yıl fakültenin İdare Müdürlüğünü üstlenmiş, 15 yıl Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Kâtib-i Umumiliği yapmış, iki yıl önce vekâleten sonra asaleten Sıhhiye Müdür-i Umumiliğinde bulunmuş ve 10 ay kadar da Sıhhiye Vekili olarak hizmet etmiştir. Sağlığı yerinde olmamasına rağmen aynı anda iki bazen daha fazla görevin sorumluluğunu üstlenmiş olması, güven veren kişiliği ve çalışkanlığı yanında vatan sevgisinin göstergesidir.

Bu çalışmada, ulaşılabildiğimiz bilgiler ışığında, Dr. Adnan Adıvar'ın hekim kimliği ile yaptığı hizmetler yanında İstanbul Darülfünunu Tıp Fakültesi'ndeki kariyerine değinecek ve Tıp Tarihi ve Deontoloji müderrisliği ile ilgili yeni belgeleri tartışmaya açacağız. Dr. Adnan Adıvar'ın çok yönlü ve değişken yaşamında aydınlanmamış noktalar olduğu kanısındayız. Bu nedenle Adnan Adıvar'ın hekim kimliğini izlemeye devam edeceğiz.

² Vâ-Nû, "Adnan-Adıvar üstadımızın arkasından," *Cumhuriyet*, 2 Temmuz 1955.

Tıbbiyeli Abdülhak Adnan, 1899-1905

Üsküdarî Aziz Mahmud Hüdai Efendi'ye uzanan köklü bir aileye mensup olan Abdülhak Adnan, babasının kadı olarak görev yaptığı Gelibolu'da 1882'de doğdu. İlkokul diplomasını, Kırımlı Hoca'nın İstanbul Sofular'daki mahalle mektebinden aldı. Bir sene Aksaray'daki Medrese-i Edebiye adlı özel okula devam etti. Burada Fransızca öğrenmeye başlayan Abdülhak Adnan daha sonra Şehzadebaşı'ndaki Numune-i Terakki Mektebi'ni [ortaokul]³ bitirdikten sonra Dersaadet İdadisi'nde [Vefa Lisesi] okurken siyasete merak sarmış ve ailesinin de onayıyla Mekteb-i Mülkiye-i Şahane'ye [Siyasal Bilimler Okulu] gitmeye karar vermişti. Fakat hem Medrese-i Edebiye'den hem de Numune-i Terakki Mektebi'nden sınıf arkadaşı Neş'et Ömer'in⁴ etkisiyle 1899 yılında Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'ye [Sivil Tıp Okulu] kaydoldu. Kendini derslerine vermiş çalışkan bir öğrenciydi. Bu özelliği nedeniyle hocalarından Süleyman Numan Paşa (1868-1925) ile Celal Muhtar'ın (Özden, 1865-1947) gözdesi olmuştu. Diğer taraftan önce *Tarik* daha sonra *İkdam* gazetelerinde hem ajanslardan tercüme yapıp hem de yazı yazarak gazeteciliğe de adım atmıştı. İlk yazısı "Edebiyata Heves" başlığıyla 11 Şubat 1900 günlü *Tarik*'te yayımlandı. Gazete yazılarını son nefesine kadar *Cumhuriyet*'te sürdürdü.⁵

Tıbbiye'de aldığı eğitimden tatmin olmayan Abdülhak Adnan, II. Abdülhamit rejimine karşı örgütlenmiş olan İttihat ve Terakki Cemiyeti mensuplarıyla ilişkisinin de etkisiyle henüz 2.sınıfta olduğu 1902 senesinde, daha iyi bir tıp eğitimi alma beklentisi yanında dünyayı tanıma ve hürriyeti yaşama arzusuyla Trablusgarp üzerinden İtalya'ya oradan da Berlin'e gitti. Almanca öğrendikten sonra bir süre Prof. Dr. Friedrich Kraus'un (1858-1936) direktörü olduğu Berlin'deki Charité Hastanesinin II.Dahiliye Kliniğinde [II.Medizinschen Klinik] çalışıp İstanbul'a döndü. Abdülhak Adnan'ın yanında çalıştığı Dr. Friedrich Kraus, iç hastalıkları alanının öncülerinden biriydi ve patolog olarak da ünü vardı.⁶

İstanbul'a dönünce bir arkadaşında misafir olarak kalırken Avrupa'ya kaçtığı, "fesat erbabına" yani İttihatçılara karıştığı gerekçesiyle aranmakta olduğunu öğrenince hemen teslim oldu. Fena bir hali görülmediğinden serbest

³ A. Adnan-Adıvar, "İlk mekteplerim," *Cumhuriyet*, 16 Nisan 1955.

⁴ İki arkadaşın yolları Neşet Ömer'in Mekteb-i İdadi-i Tıbbi'ye (Askeri Tıp Lisesi) devam etmesiyle ayrılmıştı. Bkz. A. Adnan Adıvar, "Bir büyük hekim: Neşet Ömer," *Akşam*, 1 Ağustos 1948.

⁵ "Kültürün en doğru yolu" başlıklı son makalesi vefatının ertesi günü 2 Temmuz 1955'te, *Cumhuriyet* gazetesinde yayımlandı.

⁶ Friedrich Kraus (Mediziner):

http://de.wikipedia.org/wiki/Friedrich_Kraus_%28Mediziner%29.
Erişim tarihi, 5 Aralık 2006.

bırakıldı.⁷ Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'ye dönerek 1 Eylül 1905 tarihinde doktor diplomasını aldı.

Almanya'da iç hastalıkları ihtisası, 1905-1909

Mezun olmuştu ama mesleğinde ilerlemek için ihtisas yapma arzusuyla bu kez Paris'e kaçtı orada bir süre kaldıktan sonra Zürih'e geçti. Resmi kağıtları yoktu. Üniversiteye devam etmesi tanınmış bir sosyalistin resmi işlemleri yaptırması ile mümkün olmuştu.⁸ Bir yıllık eğitimin ardından sertifikasını alarak tekrar Berlin'e gidip henüz öğrenciyken bir süre yanında çalıştığı Prof. Dr. Friedrich Kraus'un kliniğinde bu kez ihtisasa başladı. Bu arada 23 Temmuz 1908'de II. Meşrutiyet ilân edilmiş, Kasım 1908'de yapılan seçimleri ezici bir çoğunlukla İttihat ve Terakki Fırkası kazanmıştı. Dr. Adnan bu coşkulu ortamda İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin çağrısı üzerine ihtisasını yarım bırakıp İstanbul'a geldi.⁹ Tıp Fakültesi birleşme sancıları içindeydi. Kendisine iç hastalıkları kliniğinde muallim muavini kadrosu verilmesine rağmen Almanya'ya dönüp Berlin'deki Rixdorf (Neukölln) Hastanesi'nde Profesör Georg Johann Jürgens'in (1870-1966) yanında yarım kalan ihtisasını tamamladı.¹⁰

Tıp Fakültesi Seririyat-ı Dahiliyesinde, 1909-1914

II. Meşrutiyet'in ardından Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane [Askeri Tıp Okulu] ile Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'nin [Sivil Tıp Okulu] birleştirilip yenilenmesi gündeme geldi. Birleşme, kadroların azaltılması yani bir çok hocanın açığa çıkması demektir. Anlaşmazlıklar yeni kadronun oluşmasını engellediğinden Cemil Paşa (Topuzlu, 1866-1958), Ziya Nuri Paşa (Birgi, 1872-1936), Asaf Derviş Paşa (1868-1928) ile Süleyman Numan Paşa (1868-1925), beklenen ıslahatın Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'de gerçekleştirilebileceğini düşünüp Maarif Nazırını da ikna ettiler. Ekim 1908'de yeni kadro belirlendi, 14 Kasım 1908'de okul resmen Maarif Nezaretine bağlandı. Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'nin Cemiyet-i Muallimini [Profesörler Kurulu] ilk toplantısını 18 Kasım 1908 Çarşamba günü yaptı. Bu toplantıda yeni kadro hazırlandı, okulun adı Darülfünun'un bir şubesi olarak "Tıp Fakültesi" oldu, Cemil Paşa da Tıp Fakültesi Riyasetine [Dekanlığında] seçildi. Ayrıca eğitimin 21 Kasım 1908 Cumartesi günü başlaması kararlaştırıldı. Cemiyet-i Muallimin, 6 Aralık 1908

⁷ Ahmed Ateş, "Dr. Abdülhak Adnan Adıvar," *İstanbul Enstitüsü Dergisi I*. İstanbul Matbaası, İstanbul 1955'ten ayrı baskı, s.91.

⁸ Halide Edib Adıvar, "Dr. Abdülhak Adnan-Adıvar'ın Portresi," *Doktor Abdülhak Adnan Adıvar*. Nurgök Matbaası, İstanbul 1956, s.13-14.

⁹ Halide Edib Adıvar, a.g.m., s.16.

¹⁰ Adnan Adıvar, "İlim, Tıp ve Felsefe," *Hakikat Peşinde Emeklemeler*, İstanbul, Doğan Kardeş Yay. A.Ş., 1954, s.255-257.

günlü oturumunda Askeri Tıp Okulu ile birleşme kararı alarak bunu Maarif-i Umumiye Nezareti'ne bildirdi. 14 Eylül 1909'dan itibaren Askeri Tıp Okulu'nun bütçesi Maarif-i Umumiye Nezareti'ne nakledilince iki okul resmen birleşmiş oldu.¹¹

Dr. Adnan Bey Tıp Fakültesi'ndeki kariyerine nasıl başladı? Bu soruyu yanıtlayabilmek için önce elimizdeki kaynaklara bir göz atalım:

Tıp Fakültesi Cemiyet-i Muallimini'nin, 19 Kasım 1908 [6 Teşrinisani 1324] ve 23 Kasım 1908 [10 Teşrinisani 1324] günlü oturumlarında belirlediği heyet-i talimiye [eğitim kadrosu] listesinde Adnan Bey, Feyzi Paşa'nın (Feyzullah İzmidi, 1845-1923) muavini olarak yer almaktadır.¹²

24 Ocak 1909 [11 Kanunusani 1324] tarihli oturum tutanağında yer alan, "Maarif-i Umumiye Nezareti'nden Tıp Fakültesi'ne tahsis kılınan meblağ üzerine tanzim kılınan maaşât defteri"nde Dr. Adnan Bey 750 kuruş maaşla muallim muavini [doçent] kadrosunda kayıtlıdır.¹³ 31 Ocak 1909 [18 Kânunusani 1324] oturumunun 2. maddesinde; yeni eğitim kadrosunun ve fakülte bütçesinin Maarif-i Umumiye Nezareti'ne bildirilmesinin üzerinden iki buçuk aya yakın bir zaman geçmiş olmasına rağmen ne tensikat ne de bütçe hakkında bir karar verilmediğinden fakülte ve hastane idarelerinde bir keşmekeş yaşandığı dile getirilmiştir.¹⁴

29 Haziran 1909 [16 Haziran 1325] oturumunun 2. maddesinden Adnan Bey'in istifa ettiğini ve kendisine, "Sabık Darülfünun-ı Osmani Tıp Fakültesi Seririyat-ı Dahiliye Muallim Muavini" unvanını kullanma izni verildiğini öğreniyoruz.¹⁵

Maarif-i Umumiye Nezareti'nden gelen ve 5 Eylül 1909 [23 Ağustos 1325] günlü oturumda okunan kadro defterinde ve maaş listesinde Adnan Bey'in adı yoktur.¹⁶

¹¹ *Darülfünun-ı Osmani Tıp Fakültesi Cemiyet-i Muallimin'in Mukarrerat ve Zabıt Defteri*. Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Deontoloji ve Tıp Tarihi AD. Kitaplığı, No.549, s.1, 9, 98. Sonraki dipnotlarda "Zabıt Defteri".

¹² Tıp Fakültesi Heyet-i Talimiye başlığı altında yer alan Seririyat-ı Dahiliye kadrosu şöyledir: Muallim-i evvel Feyzi Paşa, muavini Adnan Bey; Muallim-i sani Rıza Nuri Bey, muavini Galip Ata [Ataç] Bey. Bkz. *Zabıt Defteri*, s.4, 15.

¹³ Burada Seririyat-ı Dahiliye başlığı altında üç kişi yer almaktadır: Seririyat-ı Dahiliye Muallimi Feyzi Paşa (1.750 Krş), Muallim Muavini Adnan Bey (750 Krş) ve Muallim Muavini Galip Ata [Ataç] Bey (750 Krş). Bkz. *Zabıt Defteri*. s.47-48.

¹⁴ *Zabıt Defteri*, s.32.

¹⁵ *Zabıt Defteri*. s.95'te kayıtlı tutanağın 2.maddesi aynen şöyledir: "Seririyat-ı Dahiliye muallim muavini iken istifa eden Dr. Adnan Bey'in istifasının kabulüyle beraber kendisinin 'Sabık Darülfünun-ı Osmani Tıp Fakültesi Seririyat-ı Dahiliye Muallim Muavini' unvanını taşımasına müsaade edilmesine"

¹⁶ *Zabıt Defteri*, s.100-101, 125.

1 Teşrinievvel [Ekim] 1909 tarihli *Tanin* gazetesi, Dr. Adnan Bey'i Tıp Fakültesi iç hastalıkları kliniğinde, 4.000 kuruş maaşlı "Hastane Etibbası" kadrosunda gösteriyor.¹⁷

Dahiliye Nezareti'nin 14 Kasım 1909 tarihinde Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye'ye gönderdiği yazıda, Dr. Adnan'ın daha önce muallim muavini kadrosunda çalışmasının kararlaştırıldığı, bunun kendisine de tebliğ edildiği, fakat hizmeti terk edip gitmesi üzerine kontratının fesh edildiği ve yeni düzenlemede kadro harici bırakıldığı ifade edildikten sonra, hem mağduriyetinin önlenmesi hem de memleketin ehliyetli bir kişinin hizmetinden mahrum kalmaması için, Dr. Adnan Bey'e uygun bir görev bulunması istenmişti.¹⁸

Bu kaynaklardan çıkardığımız sonuç şudur; Dr. Adnan Bey, Meşrutiyet'in ilanı üzerine ihtisasını yarım bırakarak İstanbul'a gelmiş ve 31 Ocak-29 Haziran 1909 arasındaki bir tarihte, henüz ihtisasını tamamlamamış olduğu halde İttihat ve Terakki Fırkası'na yakınlığı nedeniyle, iç hastalıkları kliniğine muallim muavini [doçent] olarak atanmıştır. 29 Haziran 1909'dan birkaç gün önce bu görevinden istifa ederek Almanya'ya gitmiş ve muhtemelen bitirmek üzere olduğu ihtisasını tamamlayarak, 1909 sonbaharında İstanbul'a dönmüştür. 5 Eylül 1909'da Tıp Fakültesi kadrosunda yer almamaktadır. *Tanin* gazetesi 1 Ekim 1909 günü yayımladığı listede Dr. Adnan Bey'i iç hastalıkları kliniğinde, 4.000 kuruş maaşlı "Hastane Etibbası" kadrosunda göstermektedir. Ancak Dahiliye Nezareti'nin 14 Kasım 1909 tarihli yazısından kendisine uygun bir kadro arandığı anlaşılmaktadır. Birkaç ay süren bürokratik işlemler sonunda Dr. Adnan Bey, 14 Şubat 1910'da, "Mebâdi-i Seririyat-ı Dahiliye" [İç Hastalıkları Kliniğine Giriş: Muayene ve Teşhis Usulleri] dersini okutmak üzere muallim muavini kadrosuna atanmıştır. Aynı zamanda seririyat-ı dahiliye şefiydi.¹⁹ Bu atamadan hemen sonra 2 Ağustos-7 Ağustos 1910 tarihlerinde Paris'te toplanacak olan Hıfzısıhha-i Mekâtib [Okul Hiyeni] Kongresine davet edilen Maarif-i Umumiye Nezareti, bu kongreye gönderilmek üzere Dr. Adnan Bey'i seçti ve nezarete ait diğer hususlar hakkında bilgi edinmek üzere Şubat 1910'da Paris'e gönderdi.²⁰

Tıp Fakültesi eğitime başladığında muallim muavinliğine talip bazı adaylar bu görev için yeterli görülmediğinden 'Şef dö klinik' ve 'Şef dö laboratuvar' kadrolarına atanmışlardı. Bir süre sonra hocalar, şefliğin geçici bir

¹⁷ Hüsrev Hatemi & Zuhal Özyayın, "1909 Tıp Fakültesi Reformu ve Yansımaları," *V. Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildirileri*. Ed. E. Kahya, S.Şar, A. Ataç, N. Y. Oğuz, B. Arda. Ankara 1998, s.193-197.

¹⁸ BOA. DH. MUİ. 34-1/38, 2 ZA. 1327 [14 Kasım 1909]. Çeviri yazısı için bkz. Belge 1.

¹⁹ Dr. Adnan Bey'in görevlerini içeren liste. İ.Ü. İstanbul Tıp Fakültesi Deontoloji ve Tıp Tarihi Anabilim Dalı arşivi (Bundan sonra 'Tıp Tarihi Arşivi' kısaltmasıyla verilecektir), Adnan Adıvar dosyası.

²⁰ BOA. DH. MUİ. 67/16, 9 S 1328 [19 Şubat 1910].

görev olduğunu istemedikleri şefleri işten çıkarabileceklerini ileri sürmeye başlayınca şeflerle hocaların arası açıldı. Bunun üzerine klinik şefleri, muallim muavinliğine ait tüm görevleri yaptıkları gerekçesiyle unvanlarının değiştirilmesini istediler. Balkan Savaşı bozgununun ardından şefler, savaş boyunca bazı hocaların yetersiz kaldığını iddia edince konu yeniden alevlendi. 1914 yılı başında 14 şef görevlerinden istifa etti. Tevfik Salim Paşa, şeflerden sadece üçünün muallim muavini düzeyinde olduğu kanısındaydı ki bunlardan biri de Dr. Adnan'dı. Fakat, Dr. Adnan o sırada muallim muavini olmasına rağmen bu hareketin başını çekiyordu. Şefler istifa ettiğinde Hindistan'daydı, döner dönmez istifasını verip arkadaşlarının safında yer aldı.²¹ Bir süre sonra fakültede yapılan düzenlemede şeflerden bazıları görevlerine döndülerse de Dr. Adnan 13 Ağustos 1914'te Emraz-ı Umumiye [Genel Patoloji] muallim muavinliğine geçti.²²

Tıp Fakültesi Heyet-i İdare Müdürü, 1910-1912

Yeni kurulan Tıp Fakültesi muallimlerinin bir kısmı İttihat ve Terakki Fırkası'na bağlıydılar. Rumeli yakasından gelen hocalar ulaşım zorluğunu ileri sürerek fakültenin Haydarpaşa'dan taşınmasını istiyordu. Onları destekleyen öğrenciler, fakültenin taşınması yolunda nümayişler yapıyorlar, taşınmayı istemeyen hocalara cephe alıyorlardı.²³ Fakülte kurulurken Avrupa'daki tıp fakültelerinde olduğu gibi idari işleri yürütmek üzere bir "İdare Müdürlüğü" ihdas edilmişti.²⁴ Fakülte Müdürlüğüne atanan Dr. Mustafa Bey, görevine devam etmediği için Maarif Nezareti tarafından uyarılmıştı.²⁵ Daha sonra bu kadroya, 1910 yılında İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne yakınlığı ile tanınan Dr. Adnan tayin edildi.²⁶ Bu kritik bir görevdi zira o sıralarda okul, hem taşınma meselesi hem de öğrenciler arasında yükselen aşırı milliyetçilik akımı nedeniyle çok karıştı. Üstelik İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne bağlılığı ile tanınan Dr. Adnan'ın tayini hükümetin okul yönetimine tahakkümü endişesini de yaratmıştı. Oysa Dr. Adnan öğrencilerin haklarını korurken hocalara saygılı davranarak hürriyetçi bir politika izleyip endişeleri boşa çıkardı. Yönetimde titiz

²¹ Ekrem Kadri Unat, "Osmanlı Devletinde Tıp Cemiyetleri", *Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetleri*.Yay. Haz. Ekmeleddin İhsanoğlu, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1987, s.101; Nil Sarı, "Tevfik Salim Paşa'nın Anılarına Göre Tıp Fakültesinde 'Şefler Hadisesi' (1909-1914)," *V. Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildirileri*. Ed. E. Kahya, S. Şar, A. Ataç, N. Y. Oğuz, B. Arda. Ankara 1998, s.243-262.

²² Tıp Tarihi Arşivi, Adnan Adıvar dosyası.

²³ Cemil (Paşa) Topuzlu, *80 Yıllık Hatıralarım*. [4.bs] yay. haz. Cemalettin Topuzlu, Topuzlu yayınları İstanbul 2002, s.102-103.

²⁴ *Zabıt Defteri*, s.1.

²⁵ "Şuûn-ı Tıbbiye", *Tababet-i Hazıra*, Sene.2, No. 13 (14 Eylül 1910), s.207.

²⁶ *Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye*. 1326 Sene-i maliyesi, 65. Sene. İstanbul 1326[1910], s.327.

bir disiplini, saygı ile bağdaştırdığı için, o tarihte henüz genç bir hekim olmasına karşın yadırganmadığı gibi sevildi de.²⁷

Cemil Paşa'nın reisliği sırasında Haydarpaşa'daki fakülte girişinde bulunan merdivenlerin başında bir defter ile bir hademe durur hocalar geldiklerinde önce defteri imza ederlerdi. Dr. Adnan o defteri kaldırmakla işe başlamış ve hocaların devamında bir aksaklık olmadığını görmekten memnuniyet duymuştu.²⁸

Bir yandan da muallim muavini olarak "Mebâdi-i Seririyat-ı Dahiliye" dersini veriyor ve öğrencilerine, Almanya'da gördüğü laboratuvar araştırmalarına dayanan çalışma tarzını aşılama özen gösteriyordu. Bu sırada fakülteye yeni bir röntgen makinesi getirtilmişti. Dr. Adnan makine hakkında ilk açıklamayı yapmış ve uygulama için öğrencilerden birinin makineye girmesini istemişti. Tereddüt eden öğrenciler arasından, ileride Türkiye'nin ilk radyologları arasına girecek olan Şükrü Nuri (İçsezen, 1884-1968), soyunup makineye girmiş, Dr. Adnan da bu yeni makine ile ilk radyoskopiyi yapıp öğrencilere göstermişti.²⁹

Müdürlüğünün ilk yılında Hilâl-i Ahmer umumi kâtipliğini de üstlenmişti. Hilâl-i Ahmer'in Trablusgarb'a göndereceği bir sağlık heyetini organize ederken fakültenin cerrahi asistanı Dr. Nihat Sezai (Güran) ile kadın-doğum asistanı Dr. Fikret'in (Onuralp) bu heyette yer almasını sağlamıştı.³⁰

İlginç belki de tıp eğitim tarihimizde tek olan bir uygulaması da, Hipokrat'ın hekim yetiştirmek üzere, kabul ettiği öğrencilerine eğitime başlamadan yemin ettirmesinden esinlenerek, fakülteye yeni kayıt olan öğrencileri konferans salonuna toplayıp onlara seçtikleri hekimlik mesleğinin şan ve şerefini korumak için yemin ettirmesiydi. Bu tören öğrencileri oldukça etkilemişti.³¹

Dr. Adnan, müdürlük görevi sırasında Maarif Nazırı Emrullah Efendi'nin girişimiyle gündeme gelen "Darülfünun Islahı Kanun Layihası" hazırlık çalışmaları komisyonunda; Emrullah Efendi (1858-1914), Salih Zeki Bey (1864-1921), Said Gelenbevi Bey (Darülfünun Müdürü), Halit Ziya Bey

²⁷ Kazım İsmail Gürkan, "Adnan Adıvar," *Vatan*, 4 Temmuz 1955; Halide Edib Adıvar, a.g.m., s.20.

²⁸ A. Adnan-Adıvar, "Üniversitede imza", *Akşam*, 31 Ocak 1951.

²⁹ Dr. Radyolog Şükrü Nuri İçsezen'in, Prof. Dr. A. Süheyl Ünver'e gönderdiği 6 Şubat 1956 tarihli mektup. Tıp Tarihi Arşivi, Röntgen dosyaları.

³⁰ Nihat Sezai Güran, "Trablus Harbinde Kızılâyın Yardımları," *Dirim*, Tom XXX, Sayı 1-2 (Ocak-Şubat), s.39-41.

³¹ A. Adnan-Adıvar, "Raporlar bahsi," *Cumhuriyet*, 23 Aralık 1950.

(Uşaklıgil,1866-1945, Edebiyat Fakültesi Müdürü) ve Zühtü Bey (Tedrisat-ı Âli Müdürü) ile birlikte çalıştı. Fakat bu tasarı politik nedenlerle yasalaşamadı.³²

Süleyman Numan Paşa, Dr. Adnan'ın Tıbbiye Müdürlüğünü şöyle değerlendirmişti:

Hürriyetin bekası için elzem olan şey, bilhassa ilim müesseselerinde, insanlar arasındaki münasebetlerin normal olmasıdır. Dr. Adnan bu vazifede müstesna bir kabiliyet gösterdi. Hocaların hiç birini rencide etmedi; talebinin haklarını da mutlak bir adalet hissi ile korudu.³³

21 Nisan 1912 tarihinde kabul edilerek yürürlüğe giren İstanbul Darülfünunu Talimatı³⁴ ile Tıp Fakültesi'nin dersleri düzenlendikten sonra, başarıyla yürütmekte olmasına rağmen, mizacına uygun bulmadığından müdürlükten istifa etti, ama derslerine devam ediyordu.

Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'ndeki faaliyetleri, 1911-1926

Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin [Kızılay Derneği], kurulma, yerleşme ve kökleşme döneminde Dr. Adnan'ın büyük payı vardır. Esat Paşa (Işık, 1856-1936), Besim Ömer Paşa, Akil Muhtar (Özden, 1877-1949) ve Celal Muhtar (Özden), Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'ni yeniden kurarlarken genç birine ihtiyaç duyduklarında akıllarına ilk gelen Dr. Adnan oldu. 1911'de başlayan kuruluş çalışmalarına katılan Dr. Adnan Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin 26 Nisan 1912 günü toplanan ilk kongresinde Merkez-i Umumi ve İdare Heyeti'ne seçilen beş yeni üyeden biriydi.³⁵

İtalyanların Trablusgarb'ı işgal ettikleri gün (16 Eylül 1911), Dr. Adnan Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nde ve hemen Hilâl-i Ahmer'in savaşta nasıl faaliyet göstereceğini düşünmüştü.³⁶ Aynı yıl Hilâl-i Ahmer Merkez Heyeti tarafından harp mevkiindeki Hilâl-i Ahmer faaliyetlerini teftiş etmek ve gerekli kolaylıkları göstermek üzere "Murahhas-ı Umumi" unvanıyla şiddetli çarpışmaların cereyan ettiği, İtalyan işgali altındaki Trablusgarb'a gönderildi.³⁷

³² Abdülhak Adnan Adıvar, "Üniversite tarihinden bir yaprak," *Dur Düşün*, Ahmed Halid Kitabevi, İstanbul 1950, s.106-107.

³³ Halide Edib Adıvar, a.g.m., s.20.

³⁴ "Ulûm-ı Tıbbiye Şubesi", *Maarif-i Umumiye Nezareti İstanbul Darülfünunu Talimat*. İstanbul Matbaa-ı Âmire 1329 [1913], s.2-4.

³⁵ Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin kuruluş aşamaları için bkz. Zuhâl Özyayın, "Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Salnamesi'ne göre Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyetinin kuruluşu," *Tıp Tarihi Araştırmaları* 4. Ed. N. Sarı & H. Hatemi. İstanbul 1990, s.70-89.

³⁶ Adnan Adıvar, "Acı bir günde iki mütefekkir arasında" [11 Temmuz 1953], *Hakikat Peşinde Emeklemeler*. Doğan Kardeş Yayınları, İstanbul 1954, s.92-93.

³⁷ Besim Ömer, *Hanımefendilere Hilâl-i Ahmer'e Dair Konferans*. İstanbul Ahmed İhsan Şürekâsı Matbaacılık Osmanî Şirketi, 1330, s.32.

Bir süre Aziziye karargâhında çalışan Dr. Adnan faaliyetleri beğendiğini belirten bir rapor vermişti.³⁸

Osmanlı Devleti'nin Trablusgarp Savaşı ile uğraşmasını fırsat bilen Karadağ 8 Ekim 1912'de savaş ilan etti. Bunu diğer Balkan Devletleri izledi. Hazırlıksız yakalanan Osmanlı ordusu ağır bir yenilgiyle geri çekilirken askerler arasında başlayan kolera İstanbul'u da sardı. Trablusgarp'tan dönen Dr. Adnan, Tıbbiye Müdürü sıfatıyla Haydarpaşa'daki fakülte binasında yaralılar ve koleralılar için açılan hastanenin yönetimini de üstlendi.³⁹

Balkan ve I. Dünya Savaşlarında "Hilâl-i Ahmer Kâtib-i Umumisi" idi. Aynı zamanda Binbaşı rütbesiyle Sahra Sıhhiye Müfettiş-i Umumi Muavini olarak, askeri sıhhiye ile Hilâl-i Ahmer Cemiyeti arasındaki işbirliğinin kurulup sürdürülmesini üstlendi.⁴⁰ Balkan Savaşı sırasında Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin yaralıları için İstanbul'da açtığı hastaneleri anlatan M. Cartois, yardımları için Besim Ömer Paşa ile Dr. Adnan'a teşekkür eder.⁴¹

Hilâl-i Ahmer Kâtib-i Umumisi Dr. Adnan, Tıp Fakültesine gönderdiği, 10 Eylül 1332 [23 Eylül 1916], 14 Eylül 1332 [27 Eylül 1916] tarihli ve Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti, Merkez-i Umumisi İstatistik Şubesi antetli yazılarla, o tarihte lağvedilmiş olan Hilâl-i Ahmer Tıp Fakültesi Hastanesinin, hasta, memur miktarıyla günlük sarfiyat istatistiklerini istemişti. 19 Teşrinisani 1332 [2 Aralık 1916] tarihli yazısıyla da, Hilâl-i Ahmer Beyoğlu Hastanesinde çalıştığı için okula devam edemeyen bir Dişçi Mektebi öğrencisinin bu yılın sınavlarına kabul edilmesini rica etmişti. 28 Teşrinisani 1332 [11 Aralık 1916] tarihli diğer bir yazısıyla ise Hilâl-i Ahmer Tıp Fakültesi Hastanesinde [Haydarpaşa'daki bina], yaralıların tedavisi ile uğraşan 46 kişinin kırmızı şeritli harp madalyasıyla taltif edildiklerini bildirerek sahiplerine verilmek üzere madalyalar ile beratlarını Tıp Fakültesi Reisine göndermişti.⁴² Bu madalyalardan biri Başhemşire Hatice (Çaker) Hanım'a aitti.⁴³

I. Dünya Savaşı sırasında Alman ve Avusturya Hükümetleri üstün hizmetleri nedeniyle Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nden 19 kişiye madalya ve nişanlar verdi. Kâtib-i Umumi Dr. Adnan Bey de 3. rütbeden Alman Salib-i

³⁸ Seçil Karal Akgün-Murat Uluğtekin, *Hilâl-i Ahmer'den Kızılay'a*. [c. I] Beyda Basımevi, Ankara 2000, s.91.

³⁹ Halide Edib Adıvar, a.g.m., s.92-93.

⁴⁰ Besim Ömer, a.g.e., s.72'den sonraki resim altı. ; Seçil Karal Akgün & Murat Uluğtekin, a.g.e., s.189.

⁴¹ M. Cartois, "Lettre de Constantinople," *La Press Médicale*, No.98, 27 Novembre 1912, s.1257-1258.

⁴² Bu belgeler, Tıp Tarihi Arşivi'ndedir.

⁴³ Celil Ender, *Kızılay Onur Sembolleri (Madalyalar, Madalyonlar, Bröveler, Rozetler)*. Barok Matbaacılık ve Yayıncılık İstanbul 2001, s.70-72.

Ahmer [Kızıllaç] madalyası ile 2. rütbeden Avusturya Salib-i Ahmer nişanına lâyük görüldü.⁴⁴

Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin I. Dünya Savaşı boyunca örgütlenmesi, gelirin bağışlarla artırılması, gıda ve sağlık malzemelerinin sağlanıp depolanması gerekiyordu. Aralarında Dr. Adnan'ın da bulunduğu, kurumu siyasete alet etmeyen idealist yöneticilerin katkısıyla yürütülen planlı bir çalışma sayesinde bunların üstesinden gelindi. Bu arada İstanbul'daki Hilâl-i Ahmer merkezi savaş boyunca aydınların uğrak yeri olmuştu. Burada bir araya gelen yurtseverler ülke sorunlarını tartışıyorlardı.⁴⁵ Halide Edib'e göre,

Oraya sırf vazifesinden dolayı değil, sırf o canlı ve sıcak muhitte bulunmak için Adnan'ın ziyaretine giden bir hayli münevver insan vardı. Adnan'ın Hilâl-i Ahmer hayatının arkadaşları ve muhiti üzerindeki tesirini edebiyatımızda çok mühim bir mevki olan bir tanıdıktan işittim. Ondan âdeta sihirli bir adamdan bahsedermiş gibi bahseder, hiçbir insanın muhitinde bu kadar kendini sevdirmiş, bu derece tesir yapmış olmadığını söylerdi.⁴⁶

1914 yılının Ramazan ayında Dahiliye Nazırı Talat Beyefendi, Hilâl-i Ahmer Başkâtibi Dr. Adnan'a şifahen, yardım toplamak amacıyla Ramazan Bayramının ilk günü İstanbul'da dağıtılacak Hilâl-i Ahmer çiçeklerinden; Aydın, Hüdavendigar [Bursa], Beyrut, Şam, Halep ve Trabzon valiliklerine gönderilmesini emretmişti. Ayrıca Cemiyet, Ramazan Bayramında yardım toplanmasını da kararlaştırmıştı. Arşiv belgeleri Dr. Adnan'ın başkâtip sıfatıyla bu işi organize ettiğini gösteriyor.⁴⁷

Edirne Valisi Adil Bey, Dahiliye Nezareti'ne çektiği 28 Nisan 1915 tarihli telgrafla; yaralılar için Hilâl-i Ahmer teşkilatı kurulduğunu, uygun evlerin boşaltılarak halktan toplanan 200 yatağın yerleştirilmesiyle bu evlerin hastane haline getirildiğini fakat doktor veya pansumancıya ihtiyaçları olduğunu bildirmiş, yaralıların Gelibolu ve Biga'da kurulacak hastanelere nakli için yardım istemişti. Aynı gün konudan haberdar edilen Dr. Adnan, her türlü yardıma hazır olduklarını ellerindeki 5.000 liranın çok acil ihtiyaçlar için verebileceğini bildirmişti.⁴⁸

Dr. Adnan, "Üsera [Esirler] Şubesi" ile meşgul olurken esirlere ait her mektubu cevaplıyor, her Türk esirinin akıbetiyle ilgileniyordu.⁴⁹ Savaşın sonuna

⁴⁴ BOA. DH. KMS. 43/55, 5 CA. 1335 [27 Şubat 1917].

⁴⁵ Seçil Karal Akgün & Murat Uluğtekin, *a.g.e.*, s.192-193, 247.

⁴⁶ Halide Edib Adıvar, *a.g.m.*, s.21.

⁴⁷ BOA. DH. KMS. 26/26, 7 N. 1332 [30 Temmuz 1914].

⁴⁸ BOA. DH. KMS. 32/8, 4 C. 1334 [8 Nisan 1916].

⁴⁹ Ahmet Emin Yalman, "Bir fazilet kahramanı," *Vatan*, 3 Temmuz 1955.

doğru 1917 yılında, Sıhhiye ve Hilâl-i Ahmer teşkilatını görmek için III. Ordu Sıhhiye Reisi Tefrik Sâlim Bey ile (Sağlam, 1882-1963), Orta ve Doğu Anadolu'da bir inceleme gezisine çıktı.⁵⁰ Aynı yıl Halide Edip Hanım (1884-1964) ile evlendi.

Hilâl-i Ahmer Cemiyeti, I. Dünya Savaşının ilk senesinde Eskişehir'de kurduğu büyük depo ile satın alma merkezinde, Merkez-i Umumi azalarından Dr. İsmail Besim Paşa ile Muhlis Bey'den oluşan bir murahhaslık teşkilatı kurmuştu. Mütarekede Eskişehir boşaltılırken Dr. İsmail Besim Paşa depolarda bulunan malzeme ve eşya ile birlikte Büyük Millet Meclisi'nin toplandığı Ankara'ya gelmişti. O sırada Ankara'da bulunan Merkez-i Umumi azası Dr. Adnan Bey ve daha sonra Dr. Ömer Lütfi (Eti) Bey, Müderris Dr. Esat Paşa'nın katılımıyla kurulan Heyet-i Murahhasa, derhal küçük ölçekte Merkez-i Umumi büroları teşkil ederek Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin sarsılmasına meydan vermemişlerdi.⁵¹

Dr. Adnan Bey, I. Dünya Savaşı boyunca Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin sıhhi ve idari teşkilatının en yetkili kişisiydi. Kâtib-i Umumi sıfatıyla sağlık ve sosyal yardım kurumlarının ve imdat heyetlerinin kurulması, bu heyetlerin çalışma alanları ile esaslarının belirlenmesi ve cemiyet umumi merkezinin çeşitli idare şubelerine ait faaliyetlerin düzenlenmesi ve denetimini layıkıyla yerine getirdi.⁵²

Kurtuluş Savaşı sırasında Ankara'da bir yandan Büyük Millet Meclisi ikinci başkanlığını bir yandan da Hilâl-i Ahmer umumi kâtipliğini yürütüyordu.⁵³ Sıhhiye ve İçtimai Muavenet Vekili olduktan sonra Hilâl-i Ahmer yardım heyetlerini ve diğer faaliyetleri Ankara'dan yönetmeye başladı. Çünkü Büyük Millet Meclisi, bütün kurumların İstanbul ile bağlantılarını kesmesinden yanaydı. Artık uluslararası anlaşmalarla sağlanan ayrıcalıklardan, yurtdışından gelen yardımlar ile bunların dağıtımından Ankara'daki Hilâl-i Ahmer Cemiyeti sorumluydu. İstanbul'dan gelen direktifler dikkate alınmıyordu. Dr. Adnan Bey gibi siyasal ve sosyal görevleri olan entelektüel kişiler daha önce İstanbul'da olduğu gibi Ankara'da da aydınları bir mıknaş gibi çekmiş, cemiyet merkezi adeta bir vatansever ocağına dönüşmüştü.⁵⁴

⁵⁰ Halide Edib Adıvar, *a.g.m.*, s.93-94.

⁵¹ *Türkiye Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Merkez-i Umumisi tarafından 1339 Senesi Hilâl-i Ahmer Meclis-i Umumisine Takdim Edilmiş (1335-1338/1919-1922) Dört Senelik Devreye Ait Rapor*. Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi. 1339 [1923], s.4-5.

⁵² Ahmet Ateş, "Dr. Abdülhak Adnan Adıvar", *Doktor Abdülhak Adnan Adıvar*. s.93.

⁵³ Seçil Karal Akgün & Murat Uluğtekin, *a.g.e.*, s.266.

⁵⁴ *Ibid.*, s.271-273.

Emraz-ı Umumiye Muallimi, 1914-1920

Şeflerle birlikte istifa ettikten sonra, 14 Ağustos 1914 tarihinde, İç Hastalıkları Kliniği'nden "Emraz-ı Umumiye" [Genel Patoloji] muallim muavinliğine geçen Dr. Adnan 1 Eylül 1919'da aynı dersin muallimliğine yükseldi.⁵⁵ Bu yıllarda ayrıca Alman Hastanesi'nde çalışıyor ve bir zamanlar dostu Tevfik Fikret'in müdürü olduğu Mekteb-i Sultanî'nin [Galatasaray Lisesi] hekimliğini yapıyordu. Bir yandan da çocukluk arkadaşı Dr. Hikmet Bey ile Çağaloğlu'nda açtığı muayenehaneye devam ediyordu. Maddi sıkıntılarına rağmen paradan nefret ediyor, özellikle hastalardan para almayı sevmiyordu. Muayene için çağrıldığı iki hastadan para aldığında her defasında bir küçüklük hissettiğini dile getirmişti. Muhtemelen bu his muayenehane doktorluğu yapmasına engel olmuştu.⁵⁶ İsaabetli teşhisleriyle tanınıyordu ve iyi bir hekim olduğu inancı yaygındı. İstanbul'un seçkin aileleri tarafından tercih ediliyordu. Örneğin Vâlâ Nurettin'in aile hekimiydi.⁵⁷ Eşi Halide Edip Hanım ile tanışması da bu yolla olmuştu.⁵⁸

Emraz-ı Umumiye derslerini, Tıp Fakültesi'nin Haydarpaşa'daki ünlü binasının konferans salonunda verirdi. Öğrencileri Emraz-ı Umumiye derslerine yeni bir hava getirdiğini söyler. Bu derslerde hekimliğin temel meselelerinden bahseder, hastalıkların sebepleri, belirtileri, kalıtım, bağışıklık gibi konuları, teknik ayrıntılar içinde boğmadan tecrübe ve olaylara dayanarak anlatırdı.⁵⁹ I. Dünya Savaşı yıllarında Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nde çalışırken Tıp Fakültesi'ndeki derslerini de sürdürüyordu. Mart 1920'de⁶⁰ Milli Mücadeleye katılmak üzere Ankara'ya gidince, 22 Nisan 1920 tarihinde Tıp Fakültesi ile bağlantısı sona erdi.⁶¹ Siyaset galip gelmişti.

Sıhhiye Müdür-i Umumisi, 1917-1919

Meşrutiyet'in ardından Osmanlı Devleti'nin sağlık işleri, 1912 yılında Dahiliye Nezareti'ne bağlı olarak ihdas edilmiş olan Sıhhiye Müdüriyeti-i Umumiyesi'ne verildi.⁶² Dr. Adnan, Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Kâtib-i Umumiliği

⁵⁵ Tıp Tarihi Arşivi, Adnan Adıvar dosyası.

⁵⁶ Halide Edib Adıvar, a.g.m., s.13, 21-22.

⁵⁷ Vâ-Nû, "Dr. Adnan-Adıvar'ın yeni kitabı," *Akşam*, 15 Ocak 1946.

⁵⁸ Bedi N. Şehsuvaroğlu, "Adıvar Olan," *Dünya*, 1 Temmuz 1963.

⁵⁹ Tevfik Remzi Kazancıgil, "Hocamı tekrar dinledim," *Akşam*, 13 Mart 1945; "Emraz-ı Umumiye Muallimi Dr. Abdülhak Adnan Bey," *Doktor Abdülhak Adnan Adıvar*, s.152-159.

⁶⁰ A. Adnan-Adıvar, "Bir tıp dersi dinlerken," *Cumhuriyet*, 24 Mart 1951.

⁶¹ Dr. Adnan Bey'in görevlerini içeren liste. Tıp Tarihi Arşivi, Adnan Adıvar dosyası.

⁶² Bedi N. Şehsuvaroğlu, "Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Tarihçesi ve 1 Ocak 1306 (1890)da Osmanlı İmparatorluğunda çalışan resmî sağlık personeli," *Sağlık Dergisi*, c.XV, Sayı.1, Ocak 1951'den ayrı baskı.

yaparken Sıhhiye Müdür-i Umumisi Esat Bey'in sağlık sorunları nedeniyle istifa etmesi üzerine, 1 Ocak 1917 tarihinde vekâleten onun yerine atandı.⁶³ Sıhhiye Müdür-i Umumiliği'ndeki liyakatı göz önünde tutularak 8 Ekim 1918 tarihli irade ile asaleten atandığı⁶⁴ bu görevinden 27 Mart 1919 tarihinde Hürriyet ve İtilaf Fırkası tarafından azledildi.⁶⁵ Yerine İngilizlerin baskısıyla Dr. Abdullah Cevdet (1869-1932) getirildi.⁶⁶

Bu görevi sırasında, Sıhhiye Müdüriyeti-i Umumiyesi'ndeki Tekaütlük Müdürlüğü'nün Maliye Nezaretine, Adli Tababet Müdürlüğü'nün de Adliye Nezareti'ne bağlanmasını sağladı. Başkumandan Enver Paşa'nın kendisine duyduğu güvene dayanarak silah altına alınmış olan sivil hekimlerin bir kısmını terhis ettirip Sıhhiye Müdüriyeti'nin hekim ihtiyacını karşıladı. 1917'de hekimlerin hijyen meseleleri ile bulaşıcı ve salgın hastalıklarla mücadelede deneyim kazanmalarını kolaylaştırmak için, bakteriyoloji ve hijyen şubeleri içeren bir Hıfzısıhha Müessesesi yapılması için girişimde bulundu. Burada Tıp Fakültesi'nin bakteriyoloji ve hijyen hocaları tarafından okutulması için gereken araç-gereç, dershaneler, laboratuvarlar bulunacağından 18 Kanunusani 1332 [31 Ocak 1917] tarihli yazısıyla Tıp Fakültesi'nden ihtiyaçlarını sormuştu. I. Dünya Savaşı'nda şehit olan hekimlerin yardıma muhtaç ailelerine yardım etmek üzere bir yardım sandığı kurulması gündeme gelmiş, Sahra Sıhhiye Müfettişi-i Umumiliği, ülkenin her tarafındaki hekimlerden toplanacak yardımların ihtiyaç sahibi ailelere dağıtılmasını istemişti. Dr. Adnan, Tıp Fakültesi'ne gönderdiği 7 Şubat 1917 tarihli yazıyla, sivil ve askeri tüm hekimlerin (kuruş üzerinden) maaşlarından %1 kesilerek toplanacak paranın muhtaç ailelere Sıhhiye Müdüriyeti-i Umumiye Muhasebe Müdüriyetince dağıtılacağını bildirmişti.⁶⁷

Almanya'da bulunduğu yıllarda Berlin'de gördüğü, halkı hastalıklara ve kötü alışkanlıklara karşı bilinçlendirme amacı güden sıhhi müzelerin bir eşini İstanbul'da açmak arzusuyla aynı zamanda ressam ve hattat olan Dr. Hikmet Hamdi'yi (1872-1931) Almanya'ya gönderdi. Almanya'daki sıhhi müzelerde teşhir edilmekte olan; verem, frengi, yumuşak karha [yumuşak şankr], belsoğukluğu, sıtma, çiçek gibi bulaşıcı hastalıklardan nasıl korunacağını, ayrıca içki, morfin, kokain bağımlılığının zararlarını anlatan 25 levha ile İstanbul'a dönen Dr. Hikmet Hamdi, bunları Türkçeye çevirip rik'a ile yazdı. Teknisyen Halit Bey'e hastalıkların insanda yaptığı tahribatı gösteren 30 mulaj yaptırdı. Teşrih-i marazi [Patoloji] Müderrisi Dr. Hamdi Suat'ın (Aknar, 1873-1936)

⁶³ BOA. DÜİT. 59/66, 7 RA. 1335 [1 Ocak 1917].

⁶⁴ BOA. DÜİT. 60/20, 1 M. 1337 [8 Ekim 1918]. ; *Ceride-i Tıbbiye-i Askeriye*. Sene 47, No. 21, Teşrinievvel 1334 [Ekim 1918], s.591.

⁶⁵ Tıp Tarihi Arşivi, Adnan Adıvar dosyası.

⁶⁶ Falih Rıfka Atay, *Çankaya. Atatürk Devri Hatıraları*. Sene 1918-1938, İstanbul 1969, C. I, s.53.

⁶⁷ Bu belgeler Tıp Tarihi Arşivindedir.

yardımıyla, hastalıkların patolojisini gösteren 10 maket hazırlandı ve Sıhhi Müze, 23 Temmuz 1918 günü açıldı.⁶⁸

Sıhhiye Müdürü olarak kız öğrencilerin Tıp Fakültesi'ne kabul edilmelerini destekleyerek hekimlik mesleğine girmelerinde önemli bir rol oynadı. O yıllarda İstanbul'da yabancı kadınlar hiçbir sınava girmeden hekimlik yapabiliyordu. Oysa hekim olmak isteyen fakat Tıp Fakültesi'ne kabul edilmeyen İzmirli Suat ile Süeda (Kâğıtçıoğlu), Ecole de Médecine de Genève'de [Cenevre Tıp Okulu], Safiye Ali ise Maarif Nezareti hesabına Würzburg Üniversitesi Tıp Fakültesi'nde okuyorlardı.⁶⁹ Bu durumdan rahatsız olan İstanbul Sıhhiye Müdürü Rasim Ferit (Talay) Bey, 20 Haziran 1917 [1333] tarihinde Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi'ne başvurarak, yurtdışında okuyup doktor diploması alacak kızların döndüklerinde ne yapacaklarını sordu. Sıhhiye Müdür-i Umumisi Dr. Adnan, evrakı derhal işleme koyarak konuyu Dahiliye Nazırı Talat Paşa ile görüştü. Talat Paşa da Sadaret'e başvurarak, savaşta verilen hekim kaybı nedeniyle oluşan hekim açığını kapatmak için kadınlara da tıp tahsili imkânı verilmesini önerdi. Bu öneri Sadaret'e ulaştığında Sadrazam Talat Paşa Rusya'daydı. Vükela Meclisi'ne başkanlık eden Enver Paşa karşı görüşte olduğundan konunun müzakeresi ertelendi. Dr. Adnan ertesi yıl başvuruyu yeniledi. Bu kez Meclis-i Vükela; "Memâlik-i Osmaniye'de kadınların da erkekler gibi tababet ve dişçilik ve eczacılık etmelerinde mahzur görülmediği" kararını verdi.⁷⁰ Bu karar kadınların Tıp Fakültesi'ne girmesi yolunda kazanılan ilk zaferdi.

Cumhuriyet'in ilk Sağlık Bakanı, 1920-1921

Dr. Adnan, Aralık 1919'da yapılan seçimlerde son Osmanlı Meclis-i Mebusanı'na İstanbul Mebusu seçildi.⁷¹ 16 Mart 1920'de İstanbul'un işgalinin ardından 11 Nisan günü Meclis-i Mebusan'ın kapatılması üzerine, Mustafa Kemal hareketine katılmaya karar vererek eşi Halide Edip ile beraber İstanbul'dan gizlice Ankara'ya gitti. 23 Nisan 1920 günü açılan Büyük Millet Meclisi, ilk toplantısında Dr. Adnan ve onun durumundakilerin milletvekilliklerini kabul ve tasdik etti. Bunun üzerine ilk Büyük Millet Meclisi'nde, "İstanbul IV. Kısım Mebusu" olarak göreve başladı.⁷²

⁶⁸ Hikmet Hamdi, *Sıhhi Müze Rehberi*. Ankara Vilayet Matbaası, 1340 [1924]; Ayten Altıntaş, "Sağlık Müzesi," *İstanbul'da Sağlık*, c.2, sayı 6 (Ekim-Kasım Aralık 1997), s.24-25.

⁶⁹ Nuran Yıldırım, "Dünyada ve Türkiye'de ilk kadın hekimler ve kadınların hekim olma mücadelesi," *Toplumsal Tarih*, sayı 147 (Mart 2006), s.50-57.

⁷⁰ Osman Şevki Uludağ, "Türk kadınlarının hekimliği," *III. Türk Tarih Kongresi (Ankara 15-20 Kasım 1943). Kongreye Sunulan Tebliğler*. Ankara 1948, s.447-457.

⁷¹ Bedi N. Şehsuvaroğlu, "Bir ölüm yıldönümü: Adıvar olan", *Dünya*, 1 Temmuz 1962.

⁷² *Türkiye Büyük Millet Meclisi. Bir Tarihçe ile Meclis Aza-yı Kiramının Tasvirlerini Muhtevi Albüm*. Himaye-i Etfal Cemiyeti nam ve hesabına Ankara Yeniğün Matbaası [Tarihsiz].

Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin çıkardığı, 2 Mayıs 1336 [1920] tarih ve 3 numaralı "Büyük Millet Meclisi İcra Vekillerinin Sureti-İntihabına Dair Kanun" ile Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti kuruldu. Dr. Adnan 3 Mayıs 1920'de yapılan ilk icra vekilleri toplantısına Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekili olarak katıldı.⁷³

Adıvar, Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti'nin kuruluşunu yıllar sonra Sağlık Bakanı olan arkadaşı Prof. Dr. Nihat Reşat Belger'e (1881-1961)⁷⁴ şöyle anlatmıştı:

Birinci Büyük Millet Meclisi toplanmadan bir iki gün evvel Ankara'nın Kalaba köyü civarındaki eski Ziraat Mektebi binasının - ki o zaman Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti heyet-i temsiliyesine tahsis edilmişti - geniş salonunda Meclise teklif edilecek devlet daireleri görüşülürken Yusuf Kemal [Tengirşek, 1873-1976] bey arkadaşımız, medenî bir memlekette sıhhiyenin bir vekâlet haline getirilmesi lüzumunu belâgat ve kudretle müdafaa etmiş ve hatta vekâletin ismine bir de Muavenet-i İçtimaiye sözünün ilavesiyle bu işle de vazifelendirilmesini teklif etmişti. Bana da fikrimi lutfen sordular. Ben ise o, hakikaten "haşre alamet olan hengâmede" Muavenet-i İçtimaiye şöyle dursun, sıhhat işlerinin bile yürütülebileceğinde mütereddit idim. Muavenet-i İçtimaiye tâbiri bir söz olarak konulacağı için itiraz bile etmedim. İşte bu suretle kurulan Sıhhiye Vekâleti, bazı arkadaşlarımızın dediği gibi, hiçbir şey yapmamıştır demek reva değildir. Hatta siz de bu reyî tasvip etmemişsiniz. Kadirşinashınızı haleflerim namına takdir ederim. Haleflerim namına diyorum, çünkü şunu kabul ediyorum ki bir senesi başka bir vekâletin işleriyle uğraşarak geçen benim zamanımda arkadaşlarımızın dediği gibi hiçbir şey yapılamamıştır.⁷⁵

Dr. Adnan, 11 Mayıs 1920'de yanına katip olarak aldığı bir küçük sıhhiye memuru [sağlık memuru] ile, Ankara Vilayet konağının bir odasında göreve başladı.⁷⁶ Aynı gün, Kuva-yı Milliye adı altında Kanun-ı Esasi'ye aykırı olarak ahaliden zorla para toplamak ve asker almak suretiyle emniyeti ihlal edenlerin tertipçi ve teşvikçilerinden oldukları iddiasıyla, Mustafa Kemal Efendi, Kara Vasıf Bey, Ali Fuat Paşa, Alfred Rüstem ve eşi Halide Edip Hanım ile birlikte, Dersaadet Birinci İdare-i Örfiye Divan-ı Harbi tarafından gıyaben idam cezasına mahkum edildi.⁷⁷

⁷³ *Ceride-i Resmîye*, Sayı 1, 7 Şubat 1337 [1911], Kanun No.3.

⁷⁴ Prof. Dr. Nihat Reşad'a, "Belger" soyadını Adnan Adıvar bulmuştu. Bkz. Nihat Reşad Belger, "Doktor Adnan Adıvar," *Türk Yurdu*, Sayı. 246 (Temmuz 1955), s.1-5.

⁷⁵ A. Adnan-Adıvar, "Sıhhat dair sohbet", *Akşam*, 12 Haziran 1950.

⁷⁶ *Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl*. Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Yayını, Ankara 1973, s.31.

⁷⁷ BOA. DUİT. 175/46, 5 N 1338 [24 Mayıs 1920]. Dahiliye Nezareti'nin idam kararını Sıhhiye Nezareti'ne bildiren yazısı ile ekli karar sureti için bkz. Halide Edib Adıvar, *a.g.e.*, s.231-232.

Cumhuriyet'in ilk Sağlık Bakanı Dr. Adnan Bey, Ankara Vilayet Konağı'nda göreve başladığında, Sıhhiye Vekâleti'nde hiçbir kayıt yoktu. Görev yapmakta olan hekimlerin isimlerini telgraflarla vilayetlerden istedi. İstanbul Hükümeti'nin sağlığa yönelik kanun ve nizamnamelerini temin etti, ayrıca Sıhhiye Vekâleti'nin yapısı ve kadrolarını düzenledi. Ankara merkezde Hıfzıssıhha Dairesi, Sicil Dairesi, Muhasebe ve Evrak Kalemi kuruldu, taşrada ise eski Sağlık Müdürleri, Hükümet Belediye ve Karantina Tabiplikleri ile Küçük Sıhhiye Memurlukları aynen muhafaza edildi. Teftiş Kadrosu üç müfettişe çıkarıldı, Sıhhiye Vekâleti, Ankara Hacıbayram semtine taşındı. Dr. Adnan Bey, Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekilliği yanında Dahiliye Vekilliğini de vekaleten yürütüyordu. 10 Mart 1921'de Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye vekilliğinden ayrıldı, yerine Dr. Refik Bey (Saydam) atandı.⁷⁸ Dr. Adnan da Büyük Millet Meclisi İkinci Reisliğine seçildi. Sakarya Savaşlarının en şiddetli günlerinde (23 Ağustos-13 Eylül 1921) cephede olan Birinci Reis Mustafa Kemal'e vekalet ederek Büyük Millet Meclisi Başkanlığını yürüttü. 1 Kasım 1922 günü saltanatın ilga edildiği celseyi yönetti. Bu sıralarda genellikle sabahlara kadar çalışırken hekim olarak sorumluluklarını yerine getirmeye de özen gösteriyordu. Halide Edip bu günleri şöyle anlatıyor:

Doktordu, fakat memleket uğrunda mesleğini bir tarafa bırakıp umuma hizmet yolunda kellesini koltuğunun altına aldığı devirde dahi, doktorluğunu hastalarına hizmet yolunda nasıl kullandığının bir misâlini vereceğim. Ankara'da Büyük Millet Meclisi'nde reis vekili olduğu ve vaktinin arta kalan kısmını karargâha vakfettiği zamanlarda umumiyetle sabahlara kadar çalışırdı. Sadece Cuma günleri boştu. İşte o günlerde bize ayrılan mütevazı odada vaktini köylerden gelen hastalara hasrederdi. Yalnız yanımızdaki Kalaba köyünden değil, civar köylerden de öküzarabalarıyla hastalar getirirlerdi. Onların ilaçlarını, mütevazı hayatının ekmek parasından arta kalanı ile temin ederdi.⁷⁹

Adnan Adıvar'a verilen Müderris unvanı, 1922

İstanbul Darülfünunu Edebiyat Medresesi [Fakültesi] Meclis-i Müderrisini, bir yandan Kurtuluş Savaşında kazanılan başarıların coşkusuyla bir yandan da Büyük Millet Meclisi Hükümeti'ne destek verdiği göstermek arzusuyla 19 Eylül 1338 [1922] günlü oturumunda Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal Paşa'ya "Fahri Müderrislik" unvanı verdi.⁸⁰ Kısa bir süre sonra

⁷⁸ S. Haluk Özseri, "Cumhuriyet dönemi sağlık politikaları", Cumhuriyet'in Kazanımları Paneli, 28 Ekim 1998. <http://www.spgk.saglik.gov.tr/ss/sayilar/9812/3.htm>. Erişim 25 Aralık 2006. *Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl*, Ankara, Sağlık ve Sosyal Yardım Bak. yay., 1973, s.32.

⁷⁹ Halide Edip Adıvar, "Doktor Adnan'ın Vefalı Dostlarına". Halide Edip'in eşinin beşinci ölüm yıldönümünde yaptığı konuşmanın orijinal metni. Tıp Tarihi Arşivi, Adnan Adıvar Dosyası.

⁸⁰ Ali Arslan, "İstanbul Darülfünunu Edebiyat Fakültesi tarafından Atatürk'e Fahri Müderrislik unvanı verilmesi", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, Yıl. 3, 5 (2004), s.13-24.

aynı unvan İsmet Paşa'ya da bu kez Fen Medresesi Meclis-i Müderrisini tarafından 7 Kasım 1338 [1922] tarihli oturumda verildi.⁸¹

Büyük Millet Meclisi Hükümeti, bu sıralarda İstanbul'daki sefaretlere Ankara'ya nakletmek istemediklerinden, Hariciye Vekâletine bağlı bir Dersaadet Murahhaslığı [İstanbul Temsilciliği] kurmuştu. Dr. Adnan da Büyük Millet Meclisi Reis-i Saniliğini yürütmekteydi. Gece gündüz durmaksızın çalışıyordu. Gençliğinden beri ciğerlerinden muzdaripti⁸² hastalığının bu görevi yapmaya mani olduğunu ileri sürüp affını rica etti. Bu isteği Büyük Millet Meclisi tarafından kabul edilince 6 Aralık 1922 tarihinde istifasını verdi. 9 Aralık 1922'de, İstanbul'da bulunan, fevkalade komiserler ve yabancı sefirlerle temsilcilerinin Hariciye Vekâleti ile ilişkilerini düzenlemekle görevlendirildi.⁸³ 16 Aralık'ta İstanbul'a gelerek bu görevi Refet Paşa'dan (Bele, 1881-1963) devraldı.⁸⁴ 31 Aralık'ta kendisine "Dersaadet Murahhaslığı" unvanı,⁸⁵ çok geçmeden Tıp Fakültesi Meclis-i Müderrisin'i [Profesörler Kurulu] tarafından "Müderris" unvanı verildi.⁸⁶ Aslında ilmi liyakatı ile bu unvanı çok önceleri hak etmişti. Mazhar Osman (Usman, 1884-1961), İstanbul Darülfünunu'nun bu müderris unvanını yeni hükümete yaranmak için verdiği kanısındaydı:

Geçen sene muallimlikten istifaya mecbur edilen Büyük Millet Meclisi Reis-i Sanisi Adnan Bey müderris intihab olunuyor. İlmî liyakatı daha on sene evvel müderrisliğe kifayet eden Adnan'a katıyyen müstagni olduğu bu garip tevcih-i vecih hiç şeref vermese gerek. Bu iltifata aldanacak kadar Adnan safsa üç buçuk senede hayatını ciddi tehlikeye koyarak kazandığı hâle-i şeref parlaklığını kaybeder.⁸⁷

Aimé Mouchet (1886-1941) ile Akif Bey'in (Şakir Şakar, 1888-1961) aynı yıl yayımladıkları cerrahi konferanslarını Dr. Adnan'a ithaf etmeleri de ilginçtir.⁸⁸

Dr. Adnan'ın İstanbul'da görevine başlamasının ardından 27 Aralık 1922 günü, İstanbul Etibba Muhadenet Cemiyeti, Louis Pasteur'ün (1822-1895) 100. doğum yıldönümü nedeniyle Darülfünun Konferans salonunda bir merasim

⁸¹ Ali Arslan, "İsmet İnönü'ye İstanbul Darülfünunu Fen Fakültesi tarafından Fahri Müderrislik unvanı verilmesi," *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, Yıl 1, sayı 1 (2002), s.1-18.

⁸² Halide Edip Adıvar, a.g.m., s.19.

⁸³ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Sayı 2070, 6.40.10.

⁸⁴ Ali Fuat Cebesoy, "Siyasi Hatıralar, 1922 yılı sonu olayları," *Vatan*, 3 Temmuz 1956.

⁸⁵ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Sayı. 2118, 6.42.18.

⁸⁶ Bkz. Belge. 6.

⁸⁷ [Mazhar Osman], "İslaha doğru", *İstanbul Seririyatı*, c.III, Nr. 9, Kanunusani 1339 [Ocak 1923], s.49-50.

⁸⁸ Şeref Etker, "Dr. Aimé Mouchet ve Tıbbiye'de Fransız kültürel egemenliğinin sonu," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları - Emre Dölen Armağanı*. Ed. Feza Günergun, cilt. VI, sayı 2, s.44-45.

düzenlemişti. Merasimin fahri başkanı Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Hariciye Vekaleti İstanbul Müessili Müderris Dr. Adnan Bey'di. Darülfünun müderrisleri, İstanbul'daki yerli ve yabancı hekimler, Tıp Fakültesi ile Darülfünun'un diğer şubelerinden kız ve erkek öğrencilerin hazır bulunduğu büyük salon tamamen dolmuş, Adnan Bey'in gelişi sürekli alkışlarla karşılanmıştı.⁸⁹ Adnan Adıvar yıllar sonra bu kez, 50. ölüm yıldönümü nedeniyle Pasteur'un tıba yaptığı katkıları anlatırken, ülkemizde bir anma töreni yapılmamış olmasını eleştirecek fakat 1922'deki törenin Darülfünun tarafından düzenlendiğini yazacaktı.⁹⁰

Tarih-i Tıp ve Deontoloci Müderrisi, 1923

Dr. Adnan Bey'in adı, Tıp Tarihi ve Deontoloji ile ilk kez, Dr. Zoeros Paşa'nın (1844-1917) "Tarih-i tıp ve vezaif-i etibba" [Tıp Tarihi ve Deontoloji] dersini vermekle görevlendirildiği 27 Mart 1911 tarihli resmi yazıda bulundu.⁹¹ "Tıp Fakültesi Müdürü Dr. Adnan" imzasını taşıyan bu yazı ile başlayan ilişki ileriki yıllarda da devam edecekti.

Tıp Fakültesi'nin 1339 [1923] yılı resmi evrak dosyasında bulunan Meclis-i Müderrisin mazbatasına göre; 1922 yılında Tıp Fakültesi tarafından "Müderris" unvanı verilen Dr. Adnan, aynı zamanda Tıp Fakültesi Tedris Heyeti'ne [eğitim kadrosuna] da dahil edilmişti. Kürsüsüne tayini ise, sürmekte olan önemli vatani meşgalelerinin müsait olduğu bir zamana bırakılmıştı. 26 Haziran 1339 [26 Haziran 1923] günü toplanan İstanbul Darülfünunu Tıp Fakültesi Meclis-i Müderrisini, Müderris Adnan Bey'in ders vermeye başlayabilmesi imkânı hâsıl olduğundan Fakülte'nin tedrisat kadrosunda mevcut olup "elyevm münhal [halen boş] bulunan tarih-i tıp ve usul-i muaşeret-i tıbbiye" [Tıp Tarihi ve Deontoloji] kürsüsünün⁹² Müderris Adnan Bey'e verilmesini uygun bulmuş ve tayin işleminin yapılması için usul gereği bu mazbatayı hazırlayarak keyfiyeti Darülfünun Emaneti'ne [Rektörlüğü'ne] bildirmişti (Belge.6, 7).

Elimizdeki ikinci belge, Türkiye Cumhuriyeti İstanbul Darülfünunu Tıp Medresesi Meclis-i Müderrisini'nin Kânunuevvel 1339 [Aralık 1923] tarihli

⁸⁹ "Şüun," *Darülfünun Tıp Fakültesi Mecmuası*, 4 Cilt. 1338-1922, Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye Matbaası., s.617.

⁹⁰ A. Adnan Adıvar, "Elli sene evvel bir ölüm, Pasteur," *Akşam*, 24 Kasım 1945.

⁹¹ Nuran Yıldırım - Yeşim Işıl Ülman, "Zoeros Paşa ve Deontoloji," *Tarih ve Toplum*, sayı 127 (Temmuz 1994), s.29-34.

⁹² Bu tarihte 4 Mart 1916 tarihli Darülfünun Tıp Fakültesi ve Şuabatı Nizamnamesi (İstanbul Matbaa-i Âmire 1334-1332/1916) yürürlükteydi. Bu nizamnamede yer alan "Usul-i muaşeret-i tıbbiye ve tarih-i tıp" dersi o tarihte boştu. Bkz. Nuran Yıldırım & Yeşim Işıl Ülman, "A Review of medical history and ethics education at the Istanbul University," *Bulgarian Historical Review-Revue Bulgare d'Histoire*. No. 3-4 (2005), s.119-126.

mazbatasının müsveddesidir. Bu mazbatadan anlaşıldığına göre; Meclis-i Müderrisin tedrisat kadrosunda mevcut olan Tarih-i tıp ve deontoloci dersi için önemi nedeniyle bir kürsü kurulması ve bu kürsü müderrisliğine namzet gösterilen ve uzun müddet fakülte tedris heyetinde görev yapmış olan Dr. Adnan Bey'in seçimi için, gizli oylamaya başvurmuş, mevcut 24 üyenin ittifakıyla bu kürsünün kurulması ve Dr. Adnan Bey'in bu kürsü müderrisliğine seçilmesi kararlaştırılmıştır (Belge.8).

Tıp Fakültesi Meclis-i Müderrisini'nin bu iki mazbatasından, 1923 yılında Tıp Fakültesi ders programında bulunan fakat hocası olmayan, Tarih-i tıp ve deontoloji kürsüsünün kurulmasına ve bu kürsünün de bir önceki yıl yine Tıp Fakültesi Meclis-i Müderrisini tarafından müderris unvanı verilmiş olan, Dr. Adnan Bey'e verilmesine karar verildiği anlaşılıyor.

1923 yılında yürürlükte olan ve 29 R. 334 ve 20 Şubat 331 [4 Mart 1916] tarihinde işlerlik kazanmış, *Darülfünun Tıp Fakültesi ve Şuabatı Nizamnamesi*'ne (İstanbul Matbaa-i Âmire 1334-1332/1916) bakarsak Meclis-i Müderrisin mazbatalarını daha iyi değerlendirebiliriz. Bu nizamnamenin 9. maddesinde Tıp Fakültesi'nde 23 adet müderrislik kürsüsü bulunduğu kayıtlıdır (s.4). Müderrislik kürsüleri arasında "Tarih-i tıp ve usul-i muaşeret-i tıbbiye" yoktur. Fakat nizamnamenin 56. maddesinde sayılan "nazari, ameli ve seriri" dersler arasında, "Usul-i muaşeret-i tıbbiye ve tarih-i tıp" dersi vardır (s.14). Yani fakülte eğitim programında bulunmakla beraber kürsüsü olmayan dersler mevcuttur bunlardan biri de tıp tarihi ve deontolojidir.

Nizamnamenin 9.maddesinde sayılan kürsülerin artırılması veya kaldırılması, Fakülte Meclis-i Müderrisininin gerekçeli teklifi üzerine Maarif Nezareti'nin kabulüne bağlıdır. (s.5).

Nizamnamenin 11.maddesine göre; fakülte veya şubelerinde münhal olan kürsüye ait derse, bu dersle ilgili ilimlerin müderris, muallim veya muavinlerinden biri, yahut münhal kürsüye ait ilmi öğretecek vasıfları taşıyan veya o şubeyle ilgili araştırma ve yayınlarıyla tanınan diğer kişiler bizzat namzet olabilirler. Ayrıca Maarif Nazırı ve Meclis-i Müderrisin üyeleri de namzetler teklif edebilir. Tıp Fakültesi Meclis-i Müderrisin'i bu maddeden aldığı yetkiyle Dr. Adnan'ı namzet göstermiştir.

Darülfünun Tıp Fakültesi ve Şuabatı Nizamnamesi'nin 12.maddesi namzetlerin Meclis-i Müderrisin üyelerinin çoğunluk oyuyla seçilmesini âmirdir. Namzetliği kazanan kişinin tayin edilmesi, isminin Maarif Nezareti'ne mazbatayla bildirilmesiyle mümkündür. Dr. Adnan Bey'in oybirliğiyle seçildiğini gösteren mazbatalar bu amaçla hazırlanmıştır. Kürsü kurulması ve Adnan Bey'in bu kürsüye atanması için Aralık 1923'te Rektörlüğe sevk edilen

mazbatanın onay alınmak üzere Maarif Vekâleti'ne gönderilmesi gerekiyordu. Dr. Adnan Bey'in ataması Maarif Vekâleti'nin onayıyla gerçekleşecekti.

Bu tarihte I. İnönü Hükümeti iktidardaydı ve Maarif Vekili de İsmail Safa Bey (Özler, 1885-1940) idi. Ne yazık ki elimizde başka belge olmadığından Maarif Vekâleti'nin Tıp Tarihi ve Deontoloji kürsüsünün kurulmasına onay verip vermediğini bilmiyoruz. Belki de Dr. Adnan Bey siyasi beklentileri nedeniyle Dersaadet Murahhaslığı kadrosundan ayrılıp müderris kadrosuna atanmak istememiştir.

Bu arada yanlış değerlendirmelere neden olmaması bakımından, Dr. Adnan Bey'e verilen "Müderris" unvanının, Mustafa Kemal Paşa ile İsmet Paşa'ya verilen "Fahri Müderrislik" unvanı ile bir ilgisi olmadığını belirtmekte yarar var. "Fahri Müderrislik" onursal bir payedir. Bu paye ile üniversitede ders vermek söz konusu değildir. Oysa "Müderris" unvanı Dr. Adnan Bey'e Tıp tarihi ve deontoloji dersini okutması için verilmiştir. Bu husus mazbatalarda hiçbir şüpheye yer bırakmayacak açıklıkta belirtilmiştir. Üstelik Dr. Adnan Bey üniversite dışından biri değildir. Tıp Fakültesi'nde uzun yıllar muallim muavini [doçent] ve muallim [profesör] kadrolarında ders verdiği unutulmamalıdır. Tıp Fakültesi, iki yıl önce Milli Mücadeleye katılmak üzere derslerini terk etmiş olan Dr. Adnan Bey'e, siyasi konumunun önemi nedeniyle önce "müderris" [profesör] unvanı verilmiş, sonra okutacağı dersi tayin etmiştir.

Esasen, Tıp Fakültesi Meclis-i Müderrisini, Dr. Adnan Bey'e fahri bir paye vermek isteseydi, *Darülfünun Tıp Fakültesi ve Şuabatı Nizamnamesi*'nin 6. maddesine göre "Müderris-i fahri" unvanı vermesi gerekirdi. Bu unvan, Tıp Fakültesinde kadrolu olarak müderrislik etmiş olanlardan istifa, ileri yaş veya hastalık nedenleriyle eğitimden çekilenler ile dış ülkelerdeki tıp fakültelerinde ders verenlere Meclis-i Müderrisince teklif edilmek şartıyla tevcih ediliyordu. Fahri müderrisler arzu ettikleri takdirde fakülte riyasetinin onayıyla sadece ihtiyari konferans verebilirler ve lüzum görüldükçe danışma gayesiyle Meclis-i Müderrisine davet edilirdi (s.4). Fahri müderrislerin ders verme yetkileri yoktu.

Neden Dr. Adnan Bey'e daha önce okuttuğu Emraz-ı Umumiye dersi verilmedi ? Çünkü, o tarihte İlm-i Emraz-ı Umumiye Müderrisi Süreyya Ali Bey'di (Kayacan, 1877-1961). Süreyya Ali Bey bu göreve Nisan 1922'de atanmıştı.⁹³ İstanbul Darülfünunu Tıp Fakültesi Meclis-i Muallimini'nin 26 Haziran 1923 tarihli mazbatasında, Süreyya Ali Bey'in bu unvan ile imzası vardır. Ayrıca Dr. Adnan Bey'in yoğun siyasi görevlerinin, haftada bir saatlik nazari bir derse daha uygun olduğu da dikkate alınmış olmalıdır.

⁹³ "Şûûn," *Darülfünun Tıp Fakültesi Mecmuası*, c. IV, Mart 1338 [1922], sayı 2, s.155.

Tıp Fakültesi tarafından önce "Müderris" unvanı verilen sonra da Tıp Tarihi ve Deontoloji dersini okutmakla görevlendirilen Dr. Adnan Bey'in bu dersi kısa bir süre okuttuğu kanaatini taşıyor ve ileride bunu ispat edeceğimizi umuyoruz. Bu nedenle şimdilik sadece tıp tarihi ve deontoloji konularına yer verdiği bazı yayınlarına değinmekle yetineceğiz.

Adnan Adıvar'ın yayınlarında tıp tarihi ve deontoloji

Osmanlı Türklerinde İlim'in her bölümünde Osmanlı hekimleri ve onların kitapları hakkında bilgilerin yer aldığı bilinmektedir. Bunların toplamını göz önünde bulundurursak Adnan Adıvar'ın bize ufak çapta, üstelik eleştirel bir Osmanlı tıp tarihi bıraktığını görürüz.⁹⁴

İslam Ansiklopedisi'ne yazdığı maddeler arasında; "Antaki" (c.I, s.454-456) ve "Ebulkasım Zehrâvi" (c.IV, s.87-90) gibi hekimler vardır.

Gazete makalelerinde zaman zaman tıp tarihi veya deontolojiyle ilgili hususlara değinirdi. Örneğin Akil Muhtar Özden'in, *İlim Bakımından Ahlâk* (1.bs. İstanbul, 1942) kitabı için kaleme aldığı yazısında pozitif bilimlerle ahlak ilişkisini vurgulamıştır.⁹⁵

Süleymaniye Doğumevi'nin 29 Mayıs 1946 günü hizmete girmesini fırsat bilerek Süleymaniye Tıp Medresesi müderrislerinden Ayaşlı hekim Şaban Şifaî ve onun doğumu tarif eden, yeni doğan çocuklara bakımı öğreten *Tedbirü'l-mevlûd* kitabı hakkında bilgi vermiştir.⁹⁶

1948 yılında Dünya Hekimleri Birliği, Cenevre'deki toplantısında tıp fakültelerinden mezun olurken edilmek üzere bir yemin metni hazırlamıştı. Adıvar bu yeminin Türkçe çevirilerini beğenmemiş ve Hipokrat Yemini'ni Littré'den Türkçeye çevirmişti.⁹⁷ Başka bir yazısında, II.Dünya Savaşı sırasında Dachau toplama kampında kurulan Sıtma Enstitüsü'nde Dr. V. Schilling'in insanlar üzerinde deney yapmasını ele almıştı. Adıvar, Alman Sağlık Bakanı tarafından sıtmaya karşı etkili bir ilaç keşfetmekle görevlendirilen Dr. Schilling'i⁹⁸ Berlin'den tanıyordu. Çalıştığı kliniğin laboratuvarında kan hastalıkları üzerinde incelemeler yapan bu genç askeri hekim tropikal hastalıklar

⁹⁴ Abdülhak Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*. Maarif Matbaası, İstanbul 1943.

⁹⁵ A. Adnan, "Bir Eser Münasebetile: *İlim Bakımından Ahlâk*," *Akşam*, Nisan 1943.

⁹⁶ A. Adnan-Adıvar, "Süleymaniye beldesinde," *Vatan*, 31 Mayıs 1946.

⁹⁷ A. Adnan-Adıvar, "Raporlar bahsi," *Cumhuriyet*, 23 Aralık 1950.

⁹⁸ Hasan Reşat Sığındım (1884-1971), Berlin Charité Hastanesi'nde dermatoloji ihtisası yaparken o zamana kadar bilinmeyen lösemi türü bir hastalık (leukemia monocytare) bularak, Almanya'nın en ünlü kan hastalıkları hekimi olan Prof.Dr. V.Schilling ile birlikte, *Münchener medizinischen Wochenschrift*'te yayımladı (1913). Bkz. Nesrin Çobanoğlu, "Dünyaca ünlü bir hekimimiz; Dr. Hasan Reşat Sığındım," *V. Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildirileri*. Ed.E. Kahya, S.Şar, A.Ataç, N.Y Oğuz, B.Arda, Ankara 1998, s.479-487.

ihtisası yapmış ve I. Dünya Savaşı sırasında Tabip Yüzbaşı olarak Türkiye’de de bulunmuştu. Dachau toplama kampında Dr. Schilling’in sıtma deneylerine katılan 800 kişinin yüzde 35’i ölmüş, ölmeyenler de zehirlenerek öldürülmüştü. Adıvar bir zamanlar laboratuvarın bir köşesinde uslu uslu çalışırken gördüğü genç doktorun 60 yaşından sonra deney masasına hayvanlar yerine insanları yatırarak laboratuvarını bir insan mezbahasına çevirirken kendi adını kirletmesi yanında “ilmin adını da mezbelelere sürüklemesine” teessüf eder.⁹⁹ İki yazısında ise Hipokrat yemini ettiği için Mithat Paşa’ya zehir vermeyi reddeden fakat Mithat Paşa’nın ölüm nedeni hakkında gerçeğe uymayan bir rapor yazan Tabip Yüzbaşı Naşit Efendi örneğinden hareketle, hekimlerin idari işlerde verdikleri hatır raporlarının usulsüzlüğüne dikkat çeker.¹⁰⁰

Dr. Adnan Adıvar ve Tıp Tarihi Enstitüsü

Dr. Adnan Adıvar 1939’da İstanbul’a dönünce üniversite çevresi ile temasa geçti. Üniversite Reformu ile Almanya’dan İstanbul Üniversitesi’ne gelen yabancı profesörler ile görüşüyor ve onlarla kaynaşmanın ilerisi için önemli bir başlangıç olduğunu söylüyordu. 1935’ten itibaren her Salı günü Darülfünun salonunda yapılmakta olan Üniversite Konferanslarını kaçırmıyor, konferans kitaplarını takip ediyordu.¹⁰¹ Üniversite Reformu ile 1933’te kurulan Tıp Tarihi Enstitüsü’nün öğretim üyeleri Prof. Dr. A.Süheyl Ünver (1898-1986) ve Doç. Dr. Bedi N. Şehsuvaroğlu (1914-1977) ile de yakın ilişki içindeydi. Sık sık Laleli’deki Antalya Apartmanı’ndan Bayezit’teki Merkez Bina’da bulunan Tıp Tarihi Enstitüsü’ne gelirdi.¹⁰² Tıp Tarihi Enstitüsü, Dr. Adıvar’ın *İslam Ansiklopedisi*’nde çıkan “Farabi” maddesini ayrı baskı olarak yayınladı¹⁰³ Rahmetli Hocam Bedi N. Şehsuvaroğlu’ndan Dr. Adnan Adıvar’ın evine yaptığı ziyaretleri birçok defa dinledim. Bu sıcak ilişki sayesinde Halide Edib’in eserlerinin orijinaleri, şahsi evrakı ve fotoğrafları Tıp Tarihi Enstitüsü’ne kazandırılmıştı.

Dr. Adnan Adıvar’ın vefatı bütün yurttta olduğu gibi Tıp Tarihi camiasında da büyük üzüntü yaratmıştı. O sırada 8.dönemde İstanbul müstakil milletvekilliğini yaptığı Demokrat Parti iktidarda olmasına rağmen devlet töreni

⁹⁹ A. Adnan-Adıvar, “Üç başka, başka âkibet,” *Vatan*, 12 Haziran 1946.

¹⁰⁰ A. Adnan-Adıvar, “Raporlar bahsi,” *Cumhuriyet*, 23 Aralık 1950; “Mithat Paşa, rapor ve yemin,” *Vatan*, 27 Haziran 1951.

¹⁰¹ Abdülhak Adnan-Adıvar, “Bir Salonun Tarihi,” *Bilgi Cumhuriyeti Haberleri*, T Neşriyatı, İstanbul 1945, s.240-241; Reşit Rahmeti Arat, “Dr. A. Adnan Adıvar (1882-1955),” *Oriens, Milletlerarası Şark Tetkikleri Cemiyeti Mecmuası* (E. J. Brill-Leiden), Vol.VIII, No.1(1955), pp.1-4.

¹⁰² O yıllarda üniversite hocalarının çoğu Laleli ve çevresinde otururlardı. Bunlar arasında Reşit Rahmeti Arat, Ömer Lütfi Barkan, Ömer Özek ve Ahmet Ateş de vardı. Bkz. Toktamış Ateş, “Şeker Bayramı,” *Bugün*, 19 Aralık 2006.

¹⁰³ *Farabi 870-959*. İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü Yay. No.12. İstanbul, Milli Eğitim Basımevi 1947, 56 s. *İslam Ansiklopedisi*, c.IV, MEB, İstanbul, s.451-469’dan ayrıbaskı.

yapılmayınca¹⁰⁴, cenazesi, Tıp Tarihi Enstitüsü’nün düzenlediği törenle İstanbul Üniversitesi merkez binasından kaldırıldı. Ölümünün birinci yıldönümünde, 2 Temmuz 1956 günü, İstanbul Üniversitesi’nde bir anma toplantısı düzenlendi. Rektör Prof. Dr. Fehim Fırat’ın açılışını yaptığı toplantıda eşi Halide Edip de bulundu. Toplantıdan sonra Merkez Efendi’ye gidilerek mezarı ziyaret edildi. Aynı gün Sabri Esat Siyavuşgil köşesinde şu satırları yazıyordu:

Bugün Tıp Tarihi Enstitüsünde onu dostları, ama yalnız dostları anacak. Bu, şimdiden görür gibi oluyorum, gösterişin ve riyanın asla bulaşmadığı, titrek ve hıçkırıklı seslerin müzayedeye çıkarılmadığı, sâkin olduğu kadar içli, hazin olduğu kadar vakur bir merasim olacak. Çünkü Adnan Bey başka türlüünü istemezdi.¹⁰⁵

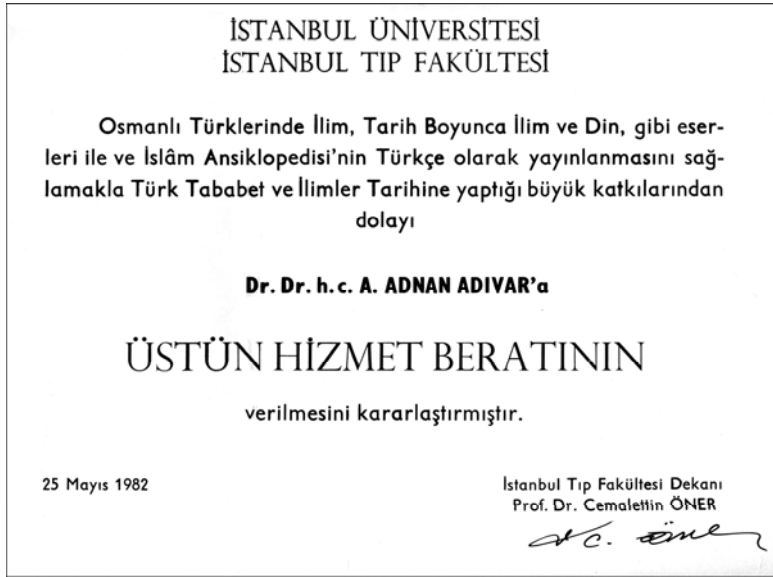
Adnan Adıvar, beşinci ölüm yıldönümünde Doç. Dr. Bedi N. Şehsuvaroğlu’nun gayretleriyle, 24 Kasım 1960 günü Tıp Tarihi Enstitüsü seminer salonunda anıldı. Tıp Tarihi Enstitüsü Müdürü Prof. Dr. Süheyl Ünver’in açış konuşmasıyla başlayan törende Halide Edip Hanım eşiyle ilgili anılarını anlattı. Bacanağı Ressam Ali Sami Boyer (1880-1967), onun politikacılığı ve doktorluğundan söz etti. Doç. Dr. Bedi N. Şehsuvaroğlu da Adıvar’ın insan ve münevver haysiyetine verdiği önemi vurgulayan bir konuşma yaptı.¹⁰⁶ Toplantı nedeniyle Tıp Tarihi Enstitüsü’nde “Hekim ve Kültür” adıyla hazırlanan köşede, Dr. Adnan Adıvar’ın bir hekim olarak kültür dünyasına katkıları gösterildi.

Yıllar sonra İstanbul Üniversitesi İstanbul Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Deontoloji Kürsüsü, bu kez doğumunun 100. yılı anısına, 25 Mayıs 1982 tarihinde “Avrupa’da ve Bizde Hekimin Yetişmesinde Tıp Tarihinin Önemi” konulu bir sempozyum düzenledi. Bu sempozyumda; *Osmanlı Türklerinde İlim, Tarih Boyunca İlim ve Din* gibi eserleriyle *İslâm Ansiklopedisi*’nin Türkçe yayımlanmasını sağlaması nedeniyle layık görüldüğü Üstün Hizmet Beratı, üvey oğlu Zeki Hikmetullah Sayar’a verildi.

¹⁰⁴ Yakup Kadri Karaosmanoğlu, “Bir fikir adamının ölümü,” *Doktor Abdülhak Adnan Adıvar*. Nurgök Matbaası, İstanbul 1956, s.149-151.

¹⁰⁵ Sabri Esat Siyavuşgil, “Toprağın bol olsun, Adnan Bey!,” *Yeni Sabah*, 2 Temmuz 1956.

¹⁰⁶ “Adnan Adıvar anıldı,” *Vatan*, 23 Ekim 1960.

Unvana değil, yapılan işe değer veren Dr. Adnan Adıvar, bu berattaki titrini kullanmazdı. Sadece bir defa, o da Tıp Fakültesi Cemiyeti'nin kendisinden Tıbbiye veya doktorluk hayatına ait hoş bir hatırasını mizahi bir üslupla yazmasını istemesi üzerine onlara verdiği cevapta şöyle kullanmıştı: “*Mektubumun en mizahi fıkrası ise hiç kullanmadığım ilmi unvanlarla attığım imzadır. Nice yıllara Aziz genç arkadaşlarım. Dr. Med ve Dr.Litt.H.c. A.Adnan Adıvar.*”¹⁰⁷

Hizmetleri ve eserleriyle siyaset, kültür, bilim ve tıp tarihimizde saygın bir yeri olan Dr. Adnan Adıvar'ı 50. ölüm yıldönümünde, bir tıp tarihçisi olarak hocalarımın izinden yürüyerek anmaktan onur duyduğumu ifade ederek sözlerime M. Celal Duru'nun bir dizesiyle son veriyorum:

Dilimizde dolaşan bir nice üstâd adı var
Lâkin üstâd sayılır hepsine Adnan Adıvar¹⁰⁸

Açıklama: Bazı kaynaklara ulaşmamı sağlayan Prof.Dr. Emre Dölen'e teşekkür ederim.

¹⁰⁷ A.Adnan Adıvar, “Tıp Fakültesi Talebe Cemiyetine,” *Tıp Yolunda Yılbaşı*, İstanbul, 14 Mart 1950.

¹⁰⁸ M.C. Duru, “İnsan adam Adnan Adıvar,” *Türk Mason Dergisi*, Yıl 5, Sayı 20 (Ekim 1955), s.1072-73.

BELGELER

Belge 1. Almanya'dan gelen Dr. Adnan Bey'e uygun bir hizmet bulunması için Dahiliye Nezareti'nden Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye başkanlığına gönderilen yazı müsveddesi. BOA. DH. MUİ. 34-1/38, 2 ZA. 1327 [14 Kasım 1909]

Dahiliye Nezareti Muamele-i Umumiye Dairesi
Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Riyaset-i Behiyyesine
Tarih-i tesvid: 1 Teşrinisani 1325 [14 Kasım 1909]
Takdim: 2 Teşrinisani 1325 [15 Kasım 1909]
Hulasa: Doktor Adnan Bey'in bir memuriyette istihdamı

Almanya'da ikmal-i tahsil ettikten sonra orada bazı müessesat-ı sıhhiyede bulunan Doktor Adnan Bey'in buraca muallim muavinliğinde istihdam olunması takarrur ederek/ kendisine tebliğ edilmesi üzerine konturatosu fesh ve hizmeti terk ile menhi-i azimet bulunduğu halde icra-yı tensikatta kadro haricinde/ bırakılmış olduğu anlaşılıp bu ise hem kendisinin mağduriyetini ve hem de erbab-ı iktidardan bir zatın hizmetinden memleketin mahrumiyetini intac edeceğinden her halde kendisine/ bir hizmet-i münasibe bulunarak tazvifi ve keyfiyetin inbâsı hususuna himem.

Belge 2. Paris'te düzenlenecek olan Okul Hijyeni Kongresi'ne davet edilen Maarif Nezareti'nin, bu kongreye gönderilmek üzere Dr. Adnan Bey'i seçtiği ve adı geçen eğitim işlerine ait hususlar için şimdiden gönderildiğini ve ülke halk sağlığı için de birkaç hekimin gönderilmesi için Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği yazı. BOA. DH. MUİ. 67/16, 9 S. 1328 [13 Şubat 1910]

Nezaret-i Marif-i Umumiye
Tahrirat İdaresi
Aded Hususi: 108, Umumi: 890

Dahiliye Nezaret-i Celilesine
Devletlü Efendim Hazretleri

Bin dokuz yüz on senesi Efrenci ağustosunun ikisinden yedisine kadar Paris'te ictima edecek olan Hıfzısıhha-i Mekâtib Kongresi'ne nezaret-i âcizinin/ iştirakini mutazammın Fransa Hıfzısıhha-i Mekâtib Heyet-i İttihadiyesi Reisi Mösyö Maneo'dan alınan davetnâme üzerine nezaretce Tıp Fakültesi etibbasından/ Doktor Adnan Bey mezkûr kongreye intihab edilmiş ve nezarete müteallik hususat-ı saire hakkında şimdiden Paris'e i'zâm kılınmıştır ancak işbu/ davetnâmenin bir fıkrasında memleketin tababet ve hıfzısıhha-i umumiyyeye müteallik hıdmatı için de bir veya birkaç tabip gönderilmesi temenniyatı izhâr / edilmiş ve bu cihet Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye Nezareti'ne ait olmak itibarıyla nezaret-i celilelerine müteallik mevaddan bulunmuş olmağla icra-yı icabı menût-ı re'y-i âlileridir/ ol babda emr ü ferman hazret-i menlehül-emrindir.

Maarif-i Umumiye Nazırı Emrullah, imza
2 Safer 328 ve 31 Kânunusani 325 [13 Şubat 1910]

Belge 3. Sıhhiye Nezareti'nin Dr. Adnan Bey'i Sıhhiye Müdür-i Umumiliğine vekâleten atama teklifi ve bu konudaki irade sureti. BOA. DUİT. 59/66, 7 RA. 1335 [1 Ocak 1917]

Belge-A:

Bâbiâli Sıhhiye Nezareti
Kalem-i Mahsus
Aded, Umumi: 458, Hususi: 428

Huzur-ı Sami-i Cenab-ı Sadaretpenahiye
Maruz-ı Çâker-i Keminelidir ki

Sıhhiye Müdür-i Umumisi Es'ad Bey'in ahval-i sıhhiyesinden dolayı vuku-ı istifasına mebni yerine vekâleten Osmanlı Hilâl-i Ahmer Kâtib-i Umumisi Doktor/ Adnan Bey'in tayini tensib ve irade-i seniye layihası leffen takdim kılınmış olmağla irade-i seniye-i hazret-i padişahinin istihsalı mütevakkıf-ı irade-i/ aliye-i sadaretpenahileridir ol babda emr ü ferman hazret-i veliyyül-emrindir. Sıhhiye Nazırı, imza ; 6 Rebiülevvel 1335 ve 18 Kânunuevvel 1332 [31 Aralık 1916]

Belge-B:

Bâbiâli Sıhhiye Nezareti
Kalem-i Mahsus
Aded: 525
İrade-i Seniye

Sıhhiye Müdür-i Umumisi Es'ad Bey'in ahval-i sıhhiyesinden dolayı vuku'u istifasına mebni yerine vekâleten Osmanlı Hilâl-i Ahmer Kâtib-i Umumisi Doktor / Adnan Bey'in tayini tensib edilmiştir. 7 Rebiülevvel 1335 ve 19 Kanunuevvel 1332 [1 Ocak 1917]
Mehmed Reşad, imza, Sadrazam, imza, Sıhhiye Nazırı, imza

Belge 4. Sıhhiye Nezareti'nin Dr. Adnan Bey'i Sıhhiye Müdür-i Umumiliğine asaleten atama teklifi ve atanma iradesinin sureti. BOA. DUİT. 60/20, 1 M. 1337 [8 Ekim 1918]

Belge-A:

Bâbiâli Sıhhiye Nezareti
Kalem-i Mahsus
Aded, Umumi: 1595, Hususi: 457

Huzur-ı Sami-i Cenab-ı Sadaretpenahiye
Maruz-ı Çâker-i Keminelidir ki

İki seneden beri Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesini vekâleten ifa eden Doktor Adnan Bey'in kifâyet ve liyakati şimdiye kadar 'asâr-ı mebrûre ve meşkûresiyle anlaşılması/ olduğundan müdüriyet-i mezkûreye asaleten tayini tensib ve irade-i seniye layihası leffen takdim kılınmış olmağla bu babda irade-i seniye-i cenab-ı padişahinin/ istihsaline müsaade-i celile-i hidiv-i afhamilerinin şayan buyrulması babında emr ü ferman hazret-i menlehül-emrindir. Sıhhiye Nazırı Vekili, imza; 30 Zilhicce 1336 ve 7 Teşrinievvel 1334 [7 Ekim 1918]

Belge-B:

Sıhhiye Nezareti
Numero: 525
İrade-i Seniye
Mehmed Vahidüddin

Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi'ni vekâleten ifa eden Doktor Adnan Bey müdüriyet-i mezkûreye asaleten tayin edilmiştir/ bu irade-i seniyenin icrasına Sıhhiye Nazırı memurdur. Sadrazam ve Sıhhiye Nazır Vekili, imza
1 Muharrem 1337 ve 8 Teşrinievvel 1334 [8 Ekim 1918]

Belge 5. Harbiye Nezareti'nin Dr. Adnan'ın gıyaben idama mahkum edildiğini bildiren yazısı ve bu konudaki irade sureti. BOA. DUİT. 175/46, 5 N. 1338 [24 Mayıs 1920].

Belge A:

Harbiye Nezareti
Adliye-i Askeriye Dairesi
Şube :
Aded : 1911

Maruz-ı Çâker-i Keminelidir

Kuva-yı Milliye unvanı tahtında çıkarılan fitne ve fesadın mürettib ve müşevviklerinden oldukları iddiasıyla maznûn-ı aleyhim olan Mustafa Kemal/ ve Kara Vasıf Efendilerle Ali Fuad Paşa ve Alfred Rüstem ve Doktor Adnan Beyler ve Halide Edib Hanım haklarında Dersaadet Birinci İdare-i / Örfiye Divan-ı Harbi'nden verilen hükmü havi mazbata ile irade-i seniye layihası leffen takdim kılınmağla iktizasının ifa ve inba buyrulması/ merhûn-ı re'y-i sâmi-i fahimâneleridir olbabda emr ü ferman hazret-i veliyyül-emrindir. Sadrazam ve Harbiye Nazırı Vekili Damad Ferid
26 Şaban 338 ve 16 Mayıs 336 [16 Mayıs 1920]

Belge B:

Harbiye Nezareti
Adliye-i Askeriye Dairesi
Şube :
Aded : 705

İrade-i Seniye
Mehmed Vahidüddin

Kuva-yı Milliye unvanı tahtında çıkardıkları fitne ve fesadın ve Kanun-ı Esasi hilafında ahaliden cebren para toplamak ve asker almak ve hilafında/ hareket edenlere işkence ve ezaya ve tahrir-i bilâda cür'et eylemek suretiyle emniyet-i dahiliyeyi ihlal eyleyenlerin mürettip ve müşevviklerinden/ oldukları iddiasıyla maznûn-ı aleyhim olan Üçüncü Ordu-yı Hümayun müfettişliğinden ma'zul ve silk-i askeriyeden muhrec Selanikli/ Mustafa Kemal Efendi ve yirmi yedinci firka kumandan-ı sabıkı miralaylıktan mütekaid Âsitaneli Kara Vasıf Bey ve sabık yirminci kol / ordu kumandanı Mirliva Salacaklı Ali Fuat Paşa ile esbak Washington sefiri ve sabık Ankara meb'usu Midillili

Alfred/ Rüstem ve Sıhhiye müdir-i esbakı Âsitaneli Doktor Adnan Beyler ve Darülfünun Garp Edebiyatı sabık muallimesi Âsitaneli Halide Edip Hanım'ın tafsilatı/ 20 Şaban 338 ve 11 Mayıs 1336 (11 Mayıs 1920) tarih ve 20 numaralı mazbata-i hükmiyede muharrer olduğu üzere Mülkiye Ceza Kanunnamesi'nin/ kırk beşinci maddesinin birinci fıkrası delaletiyle elli beşinci maddesinin dördüncü fıkrası ve elli altıncı maddesine tevfikân hâiz/ oldukları rüteb-i askeriye ve mülkiye ve nişanlarla her güne resmi unvanlarının ref'ine ve idamlarına ve elyevm hal-i firarda bulunmalarına mebni ol babdaki/ ahkâm-ı kanûniye mucibince mallarının hacziyle usulü dairesinde idare ettirilmesine dair Dersaadet Birinci İdare-i Örfiye Divan-ı Harbi'nden/ giyaben verilen hüküm ve karar ele geçtiklerinde tekrar-i muhâkeme edilmek üzere tasdik olunmuştur.

İşbu irade-i seniyenin icrasına Harbiye Nazırı memurdur.

Sadrızam ve Harbiye Nazır Vekili Damad Ferid
5 Ramazan 1338/24 Mayıs 1336 (24 Mayıs 1920)

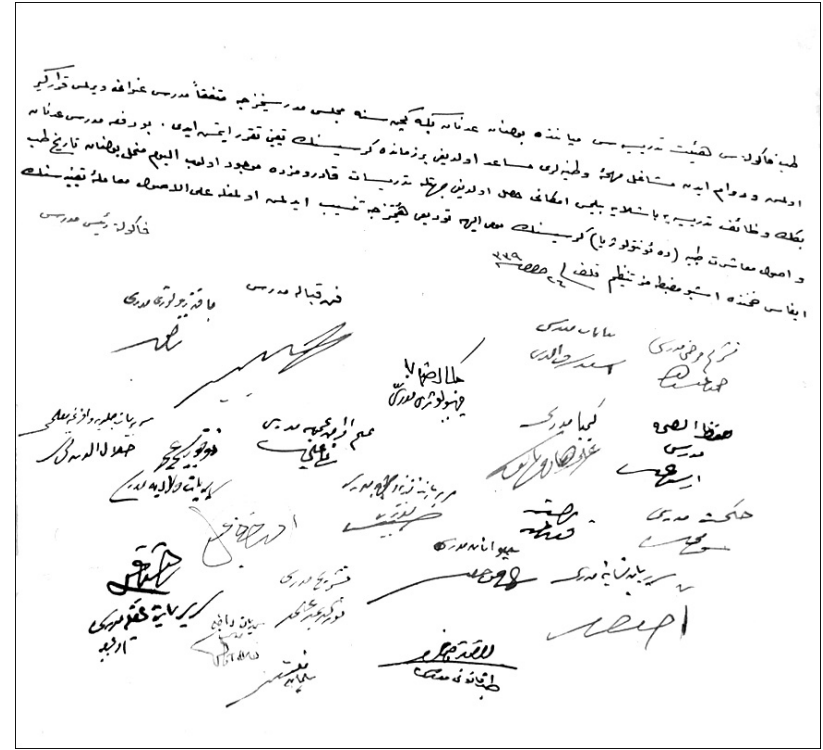
Belge 6. İstanbul Darülfünunu Tıp Fakültesi Meclis-i Müderrisini [Profesörler Kurulu] 26 Haziran 1923 tarihli mazbatası.

Türkiye Cumhuriyeti İstanbul Darülfünunu Tıp Medresesi Aded: 575

Tıp Fakültesi hey'et-i tedrisiyesi meyânında bulunan Adnan Bey'e geçen sene Meclis-i Müderrisinimizce müttefikan müderris unvanı verilmesi karargâr olmuş ve devam eden meşâgil-i mühimme-i vataniyeleri müsa'id olduğu bir zamanda kürsüsünün ta'yini takarrur etmiş idi. Bu def'a Müderris Adnan Bey'in vezâ'if-i tedrisiyyeye başlayabilmesi imkânı hâsıl olduğu cihetle tedrisât kadromuzda mevcut olup elyevm münhal bulunan Tarih-i Tıp ve Usul-i Muâşeret-i Tıbbiye (Deontolojya) kürsüsünün mumaileyhe tevdi'i heyetimizce tensib edilmiş olmağla alelusul mu'âmele-i ta'yiniyesinin ifası zımında işbu mazbatamız tanzim kılındı.

26 Haziran 339 (26 Haziran 1923).

Fakülte Reisi Müderris [imza yok]; Teşrih-i Marazi Müderrisi Hamdi Suad; Nebatat Müderrisi Es'ad Şerefeddin; Fizyoloji Müderrisi Kemal Cenab; Fenn-i Kibale Müderrisi [imzası okunamadı]; Bakteriyoloji Müderrisi Refik; Hıfzıssıhha Müderrisi Aristidi; Kimya Müderrisi Ali Hadi Müştak; İlm-i Emraz-ı Umumiye Müderrisi Süreyya Ali; Seririyat-ı Viladiye Müderrisi Doktor Besim Ömer; Seririyat-ı Cildiyeye ve Efrenciye Muallimi Celaleddin Muhtar; Hikmet Müderrisi Şevki; Seririyat-ı Üzniye ve Hançereviye Müderrisi Ziya Nuri; Seririyat-ı Nisaiye Müderrisi Asaf Derviş; Hayvanat Müderrisi İsmail Hakkı; Teşrih Müderrisi Nureddin Ali; Seririyat-ı Akliye Müderrisi Raşid Tahsin; Seririyat-ı Dahiliye Müderrisi Celal İsmail; Tıbb-ı Kanuni Müderrisi Edhem Akif; Süleyman Numan [kürsüsü belirtilmemiş]; Orhan Abdi [kürsüsü belirtilmemiş]

Belge 7. İstanbul Darülfünunu Tıp Fakültesi Meclis-i Müderrisini [Profesörler Kurulu] 26 Haziran 1923 tarihli mazbata. [Mazbata metni 1. belge ile aynı, sadece altındaki imzalar farklıdır]

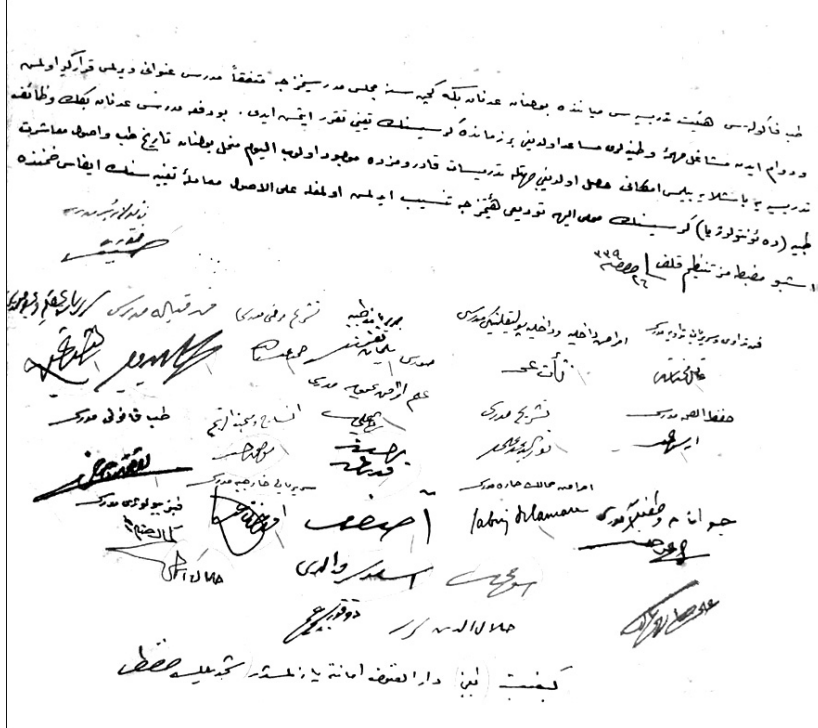
Türkiye Cumhuriyeti İstanbul Darülfünunu Tıp Medresesi Aded: 575

Tıp Fakültesi hey'et-i tedrisiyesi meyânında bulunan Adnan Bey'e geçen sene Meclis-i Müderrisinimizce müttefikan müderris unvanı verilmesi karargâr olmuş ve devam eden meşâgil-i mühimme-i vataniyeleri müsa'id olduğu bir zamanda kürsüsünün ta'yini takarrur etmiş idi. Bu def'a Müderris Adnan Bey'in vezâ'if-i tedrisiyyeye başlayabilmesi imkânı hâsıl olduğu cihetle tedrisât kadromuzda mevcut olup elyevm münhal bulunan Tarih-i Tıp ve Usul-i Muâşeret-i Tıbbiye (Deontolojya) Kürsüsü'nün mumaileyhe tevdi'i heyetimizce tensib edilmiş olmağla alelusul mu'âmele-i ta'yiniyesinin ifası zımında işbu mazbatamız tanzim kılındı. 26 Haziran 339 (26 Haziran 1923).

Fakülte Reisi Müderris; Fenn-i Tedavi ve Seririyat-ı Tedaviye Müderrisi Âkil Muhtar; Emraz-ı Dahiliye ve Dahiliye Polikliniği Müderrisi Neş'et Ömer; Seririyat-ı Tıbbiye Müderrisi Süleyman Numan; Teşrih-i Marazi Müderrisi Hamdi Suad; Fenn-i Kibale Müderrisi Kenan Tevfik; Seririyat-ı Akliye ve Asabiye Müderrisi Raşid Tahsin; Hıfzıssıhha Müderrisi Aristidi; Teşrih Müderrisi Nureddin Ali; İlm-i Emraz-ı Umumiye Müderrisi Süreyya Ali; Ensac ve Mebhasürüşeym Tevfik Recep; Tıbb-ı Kanuni

Müdürrisi Edhem Akif; Hayvanat ve Tufeylat Müdürrisi İsmail Hakkı; Emraz-ı Memalik-i Hârre Müdürrisi Gabriel Delamarre; Seririyat-ı Hariciye Müdürrisi Orhan Abdi; Fizyoloji Müdürrisi Kemal Cenab; Doktor Besim Ömer; Esat Şerefeddin; Celal İsmail

Keyfiyet Darülfünun Emanetine [Üniversite Rektörlüğüne] yazılmıştır şimdilik mazbata

Belge 8. Öğretim kadrosunda mevcut olan Tıp Tarihi ve Deontoloji dersi için kürsü kurulması ve bu kürsünün müdürrisliğine Dr. Adnan Bey'in seçildiği hakkındaki Aralık 1923 tarihli Meclis-i Müdürrisin [Profesörler Kurulu] mazbatasının müsveddesi.

Türkiye Cumhuriyeti İstanbul Darülfünunu Tıp Medresesi

Aded: --- (Müsvedde)

Meclis-i Müdürrisin'in 26 Haziran 339 [26 Haziran 1923] tarihli celsesinde tedrisat kadrosunda mevcut olan Tarih-i Tıp ve Deontoloji dersi için ehemmiyetine binaen kürsü ihdası ile mezkûr kürsü müdürrisliğine namzed gösterilen ve uzun müddet medresemiz hey'et-i tedrisiyesi meyânında ifa-yı vazife eylemiş bulunan Doktor Adnan Bey'in intihabı hususunda alelusul re'y-i hafiyeye müracaat olunarak mevcut yirmi dört a'zanın ittifakârâsıyla mezkûr kürsünün ihdası ve Doktor Adnan Bey'in bu kürsü müdürrisliğine intihabı takarrur eylemiş bulunduğunu mübeyyin mazbatadır. Kânunuevvel 339 [Aralık 1923]

Abdülhak Adnan Adıvar, as physician and Professor of History of Medicine and Deontology

Nuran Yıldırım

Adnan Adıvar who witnessed the downfall of the Ottoman Empire and the rise of the Turkish Republic, lived in the intersection of politics, medicine, history of culture and science, to which he contributed substantially.

Dr. Adnan Adıvar was one of the young and eminent professors of the Medical Faculty of Istanbul University (*Darülfünun-ı Osmani Tıp Fakültesi*), although this overshadowed by his later political activities in the first Turkish National Assembly. In his senior years he came to be known as an able scholar of the history of science through his popular writings on culture and philosophy.

Adnan Adıvar's medical career was mostly tied with official functions. He worked actively as a physician between 1909 and 1926 in conjunction with his political commitments. Dr. Adıvar was an associate professor (and later professor) in internal medicine and pathology for eleven years until 1920. He was, also the Administrative Director of the Medical Faculty in the years 1910-12. He was also the General Secretary of the Turkish Red Crescent Society for 15 years, and as the General Director of Health for the Ottoman Empire between 1917 and 1919. A. Adıvar served as the first Minister of Health in the Nationalist Government in Ankara in 1920-1921. Throughout his career, he diligently undertook many responsibilities at once, despite his failing health,

In this study, we review Adnan Adıvar's life and achievements as a physician, and open to discussion two new documents regarding a novel aspect of his career. The draft copies from the sessions of the Board of Professors of Istanbul University dated 26 June 1923 and December 1923 include Dr. Adıvar's name in the staff as a professor, a title that was conferred upon him in 1922. The appointment of his department was decided subsequently as the History of Medicine and Deontology, where there had been vacancy. The endorsement of these decisions by the University could not be located in the archives. We believe that it will be possible to document that Professor Adnan Adıvar, actually lectured on the subject in the Istanbul Medical Faculty during 1924, and a new phase of his work both in medicine and history of science can be understood.

Key Words: Abdülhak Adnan Adıvar, History of medicine and deontology, the Red Crescent Society, Turkey; **Anahtar Kelimeler:** Abdülhak Adnan Adıvar, Tıp tarihi ve deontoloji eğitimi, Hilâl-i Ahmer Cemiyeti, Türkiye

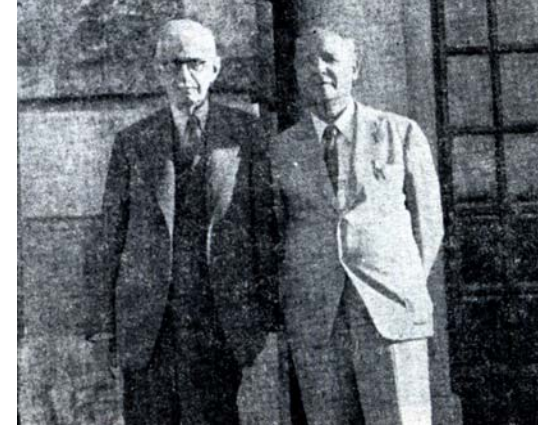
TÜRK BİLİM TARİHİNİN GELİŞİMİNE TANIKLIK: ADNAN ADIVAR – GEORGE SARTON MEKTUPLAŞMASI

*Feza Günergün**

Bilim tarihinin kurucusu George A.L. Sarton (1884-1956) ile Abdülhak Adnan Adıvar (1882-1955) arasındaki mesleki ilişki üzerine çok kısa bir değerlendirme, G.Sarton tarafından A.Adıvar'ın ölümünün hemen ardından yapılmış ve Halide Edip Adıvar'ın eşinin anısına hazırladığı 1956 tarihli yayında yer almıştır. Sarton, bu yazısında, 'Dr.Adnan' ile 30 yıldır tanıştıklarını, buna rağmen üç defa görüştiklerini ve yaklaşık 15 yıl boyunca mektuplaştıklarını bildirmektedir.¹ Bu ifade bize, iki bilim tarihçisinin yazışmasını incelemeyi düşündürdü. Bu mektuplar, Adnan Adıvar'ın bilim tarihi çalışmalarını, Türkiye'de bilim tarihinin gelişim sürecini, Türk ve yabancı bilim/tıp tarihçileri arasındaki ilişkiyi aydınlatma bakımından yararlı olabilirdi.

Türkiye'de yaptığımız araştırmalarda, Sarton ile Adıvar'ın birbirlerine yazmış oldukları mektuplara ulaşamadık.² Ancak Sarton'un Harvard Üniversitesi'ndeki Houghton Kütüphanesi arşivinde, Adıvar'ın Sarton'a yazdığı 24 mektubun bulunduğunu belirledik.³ Sarton'un Adıvar'a yazdığı mektupların da bu arşivde birer kopyasını bulmayı umduk ise de, G. Sarton, Adıvar'a gönderdiği mektupların çoğunu el yazısı ile yazmış olduğundan,⁴ Harvard Üniversitesi'nde yalnızca beş mektubun birer karbon kopyası mevcuttu. Gerek Adnan Adıvar'ın, gerekse bilim tarihçisi Aydın Sayılı ve tıp tarihçisi Süheyl Ünver'in Sarton'a yazdıkları mektupların birer kopyasını, kişisel girişim ve

imkânlarımızla Ocak 2006'da temin ettik.⁵ Adıvar-Sarton mektuplaşması üzerindeki incelememiz takip eden sayfalarda yer almaktadır. Adıvar'ın Sarton'a yazmış olduğu mektupların ilk ikisi daktilo ile, diğerleri A.Adıvar'ın el yazısıyla yazılmıştır. İlk mektup Paris'ten 26 Şubat 1932'de, son mektup, İstanbul'dan 7 Nisan 1954'te kaleme alınmıştır. Adıvar, Sarton'a İngilizce yazmaya başlamıştır. Sonraki mektupları Fransızca'dır.⁶ Sarton'un, Adıvar'a yazdığı ve arşivde bulunan beş mektup (1940-1951) Fransızca'dır. Sarton Adıvar'a ara sıra Arapça mektup da yazmıştır.⁷

Adnan Adıvar ve George Sarton İstanbul'da (1953)

W.A.Swanker (B.Cohen'den çev.), "George Sarton," *Ist. Üniv. Tıp Fak. Mecm.*, c.21 (1958), s.170-180.

Paris'ten yazılan mektuplar (1932-1939) : "Ben bilim tarihinin bir Türk öğrencisiyim..."

Adıvar, Sarton'a ilk mektubunu 26 Şubat 1932 tarihinde "106 Boulevard Jourdan, Paris 14ème" adresinden yazmıştır. İlk satırlarda Adıvar'ın kendini Sarton'a takdim etmesi ve o tarihe kadar yaptığı çalışmalarını tanıtmaya, bunun Sarton'a yazdığı ilk mektup olduğunu gösterir. Adıvar, kendini bilim tarihinin bir Türk öğrencisi ("a Turkish student of history of science") olarak tanıtmaya ve son altı yıldır Türkçe bir bilim tarihi kitabı yazmakta olduğunu bildirmektedir. Bu bilgi, Adıvar'ın bilim tarihi çalışmalarına 1926 yılında, Türkiye'den ayrıldıktan hemen sonra başladığına dair bir ipucudur. Mektuptaki

* Prof.Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, Bilim Tarihi Anabilim Dalı, 34134 İstanbul. E-posta: fezagunergun@yahoo.com; www.bilim tarihi.org

¹ George Sarton, "Eski bir dostun hatırasındaki Dr. Adnan-Adıvar," *Doktor Abdülhak Adnan Adıvar* (Eşi Halide Edib Adıvar tarafından), İstanbul, Ahmet Halit Yaşaroğlu Kitapçılık ve Kâğıtçılık T.L.Ş., 1956, s.172-174. 8 Ekim 1955 tarihli bu yazı, Halide Edib'in yazıyı yayımlarken koyduğu nota göre, G. Sarton'un son yazılarından biridir. G. Sarton ile A. Adıvar'ın yaklaşık 15 yıl mektuplaştıkları (1932-1954) ve üç kez görüştikleri (1947'de Princeton ve Cambridge'de ve 1953'te İstanbul'da) belgelenmiştir. 1955 yılında Sarton'un "Tanışıklığımızın 30 yılı aşkın bir geçmişini yazması" yazması (s.172), 1925 yılından önce tanıştıklarını düşündürür ki, bunun hangi yolla ve nasıl gerçekleştiğini henüz belirleyemedik.

² Bunlar kaybolmuş olabileceği gibi, kişi veya kurumlarda halen saklanıyor olabilirler. Bu yayınınızın, Sarton'un Adıvar'a yazdığı mektupların ortaya çıkmasına vesile olmasını dileriz.

³ bMS Am 1803, Houghton Library, Harvard University (Cambridge, Massachusetts). Bu mektupları incelemeye ve 26 Şubat 1932 ile 7 Nisan 1954 tarihli iki mektubu yayımlamama izin veren Houghton Library yetkililerine teşekkür ederim.

⁴ George Sarton, "Eski bir dostun hatırasındaki Dr. Adnan-Adıvar," s.173.

⁵ Adıvar-Sarton mektuplaşmasını ele alan bu çalışmamız, Türk bilim/tıp tarihçileri ile G. Sarton arasındaki mektuplaşmayı konu alan üç makalenin birincisidir. G.Sarton ile Aydın Sayılı (1913-1993) ve Süheyl Ünver (1898-1986) arasındaki mektuplaşmayı ele alacak olan diğer iki makale hazırlanmaktadır.

⁶ İlk dört mektup İngilizce, beşinci mektup Fransızca, altıncısı İngilizce, yedinci mektup ve sonrakiler Fransızcadır. İngilizce mektuplar Halide Edip tarafından Türkçe'den İngilizce'ye çevrilmiş olabilir.

⁷ Tarihsiz, ancak 18 Mayıs 1939 tarihli olduğunu tahmin ettiğimiz mektupta, Adıvar Sarton'dan Arapça bir mektup almış olma ayrıcalığına sahip olduğunu yazmaktadır.

bilgilere göre, Adıvar, Sarton'un *Introduction to the History of Science* adlı eserinin ilk cildini [1927] dikkatle okumuş ve ondan çok yararlanmıştı. Bu eser, Adıvar'a göre, bilim tarihi konusunda Batı dünyasında yazılmış bazı eserlerden farklı olarak, Arap veya İslam dünyasının katkılarını ciddi ve tarafsız olarak dikkate almaktadır. Adıvar Sarton'a, topladığı bilim tarihi kitapları arasında "modern Türkiye'nin seçkin matematikçisi" Salih Zeki'nin Müslüman Doğu'da gelişen matematiğin tarihi üzerine yazılmış bir Türkçe eserinin (*Asâr-ı Bâkiye*) bulunduğunu haber vermiştir. Ayrıca, Salih Zeki'nin kitabını hazırlarken uyguladığı analitik ve sentetik yöntemi açıklamış ve Salih Zeki'nin eserinin, Doğu bilim tarihini ele alan Batı kitaplarında genellikle bulunmayan fikirler içerdiğini bildirmiştir. Sarton'un eserinin kendisinde bilim tarihine karşı uyandırdığı ilgiye ve çalışmaları sırasında bu eserden aldığı yardıma teşekkür olarak *Asâr-ı Bâkiye*'nin yayımlanmış ilk iki cildini Sarton'a göndermiştir. Beş paragraflık mektubun, Adıvar'ın kendisini tanıttığı giriş paragrafı dışındaki dört paragrafında da Salih Zeki ve *Asâr-ı Bâkiye*'den bahsedilmiş olması, Adıvar'ın asıl hedefinin, Sarton ile temas kurma yanında, ona Salih Zeki'yi ve eserini tanıtmak olduğunu gösterir.

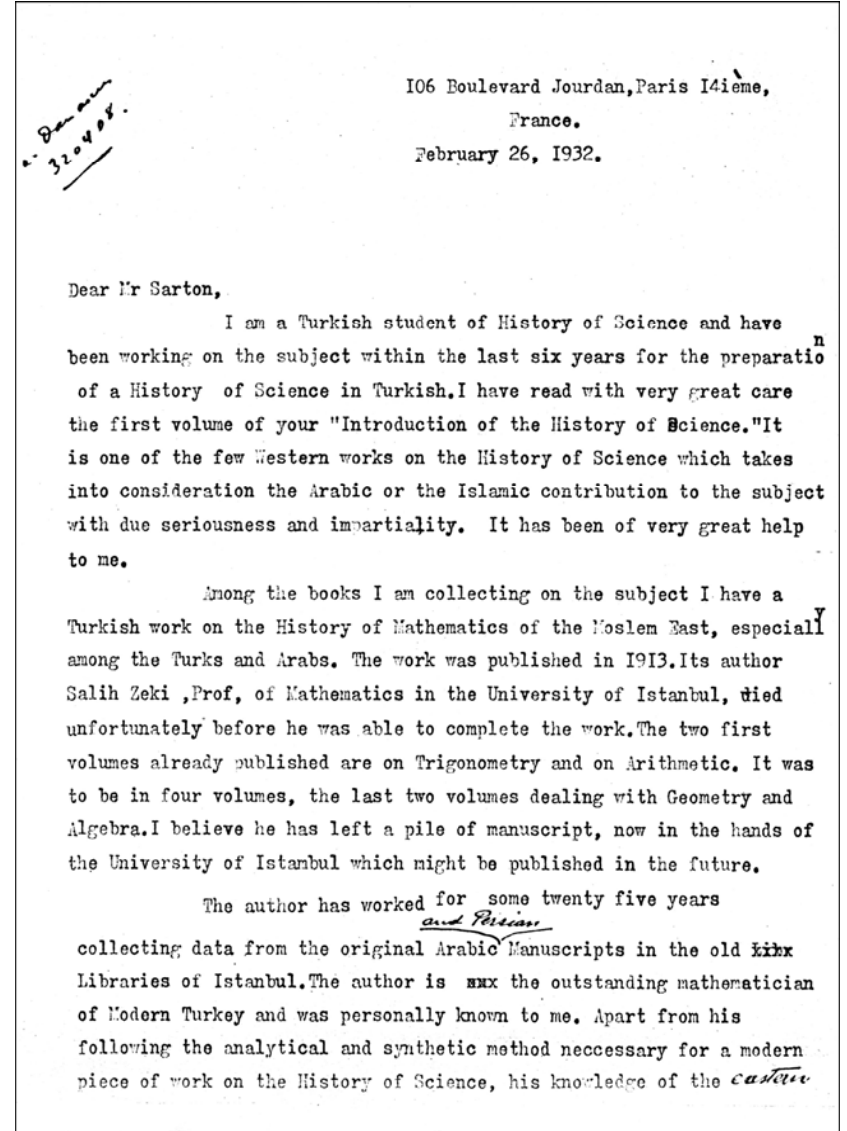
Sarton, Adıvar'a kısa süre içinde, Şam'dan cevap vermiştir. Adıvar'ın 16 Nisan 1932 tarihli yanıtından, Sarton'un ona *Isis* dergisini incelemesini önerdiğini anlıyoruz. Adıvar, *Isis* dergisini Paris'te aramış, ancak Sorbonne Üniversitesi Kütüphanesi'nde bile bulamamıştır. Sarton, Adıvar'a *The History of Science and the New Humanism* (New York: Henry Holt, 1931, 178 s.) adlı eserini göndermiş⁸ ve *Introduction*'un ikinci cildinin çıktığını bildirmiştir. Adıvar, ikinci cildi hemen sipariş edecektir. Sarton, ayrıca Adıvar'dan Salih Zeki'nin *Asâr-ı Bâkiye*'sini *Isis* dergisinde tanıtmalarını rica etmiştir. Adıvar, bu görevi büyük dikkat ve ilgi ile yapacağını, ancak matematikçi olmadığı için kitabın ancak tarihsel önemini vurgulayacağını bildirmiştir.

Sarton, o günlerde İstanbul'u, Adıvar'ın ifadesiyle eski başkenti ziyaret etmek üzeredir.⁹ Adıvar, mektubuna, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi coğrafya profesörlerinden Macit Bey'e (Ali Macit Arda, 1887-1967) hitaben yazılmış ve Sarton'a kütüphane araştırmalarında yardımcı olmasını rica eden bir

⁸ Sarton'un 1932 öncesi yayımlanan üç kitabı vardır. *Introduction to the History of Science*, Vol.I, *From Homer to Omar Khayyam* (Baltimore; Md, Williams and Wilkins, 1927); *Introduction to the History of Science*, Vol.II, *From Rabbi Ben Ezra to Roger Bacon* (2 parts, Baltimore; Md, Williams and Wilkins, 1931) ve *The History of Science and the New Humanism* (New York: Henry Holt, 1931). *Introduction*'ı Adıvar daha önce okumuş olduğuna göre, *New Humanism*'i göndermiş olmalıdır. Ayrıca, 28 Eylül 1933 tarihli mektubunda, Adıvar, bu eseri Halide Edip ile birlikte büyük ilgi ile okuduklarını, hatta Halide Edib'in kitabı yeniden okumakta olduğunu yazmaktadır.

⁹ Sarton 1932'de İstanbul'a gelmiş olmalıdır. Bedi N. Şehsuvaroğlu, onun 1953'teki ziyaretinin ikinci ziyaret olduğunu yazmıştır. Bkz. Wilson A.Swanker (B.Cohen'den çev.), "George Sarton," *İst. Üniv. Tıp Fak. Mecm.*, c.XXI (1958), s.170-180.

mektup eklemiş ve Sarton'un Arapça ve Farsça bilimsel eserler bulabileceği İstanbul kütüphanelerinin bir listesini¹⁰ de vermiştir.

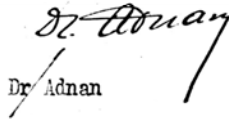
¹⁰ Ayasofya Kütüphanesi, Yeni Cami Türbesi Kütüphanesi, Laleli Kütüphanesi, Mühendishane Kütüphanesi (Haliç), Fatih Kütüphanesi, Köprülü Kütüphanesi, Şehzade Camisi Kütüphanesi ve Esad Efendi Kütüphanesi (Adıvar'ın Sarton'a yazdığı 16 Nisan 1932 tarihli mektup). Adıvar'ın bundan sonraki mektuplarında Sarton'un İstanbul ziyaretine değinilmemesi, 1932 yılında yazdığı bazı mektupların incelenen koleksiyonda bulunmadığını düşündürmektedir.

Psychology-being an Eastern himself- led him to add his own original views not usually found in the Western works on the Eastern part of the History of Science. The work possesses a real scientific value.

The title of the book is "Athari Baqiya," Prof.Salih Zeki dedicated his work to "Abu Raihan Al-Biruni", the author of the famous work in Arabic called,"Kitab al-Athari al-Baqiya."

In gratitude for the interest and help I have derived from your most valuable work I have taken the liberty of sending the two published volumes of Prof.Salih Zeki, I beg you to accept them.

Yours sincerely

Dr. Adnan

A.Adıvar'ın G. Sarton'a yazdığı 26 Şubat 1932 tarihli ilk mektup
bMS Am 1803 (13), Houghton Library, Harvard University

Adıvar'ın bir sonraki mektubu tarihsizdir ve Nisan 1932 ile Eylül 1933 arasında yazılmış olmalıdır. Bu mektuptan anlaşıldığına göre, *Asâr-ı Bâkiye*'yi tanıtan yazıyı Adıvar yaklaşık bir yıl önce Sarton'a göndermiş, ancak yazı henüz *Isis*'te yayımlanmamıştır. Adıvar, mektupta, yayının gecikme sebebinin yalnızca ekonomik sebeplere bağlı olduğu takdirde *honorarium* (telif hakkı) beklemediğini, *Isis*'in bilime yaptığı hizmete katkıda bulunmanın kendisi için yeterli bir onur olduğunu bildirmektedir. Adıvar'a göre, *Asâr-ı Bâkiye* hakkındaki bir tanıtma yazısının *Isis*'te yer alması,¹¹ bu eserin yazma halindeki geri kalan kısmının İstanbul'da yayımlanmasını teşvik edecektir. Ancak bilindiği gibi, *Asâr-ı Bâkiye*'nin tamamının basımı bugüne kadar gerçekleşmemiştir.¹²

¹¹ Adnan (review), "Salih Zeki. *Athar-ı Baqiya*, a history of Arabic mathematics. Two volumes, İstanbul 1911," *Isis*, Vol XIX, No.3 (1933), pp.506-515. Bu tanıtımın Türkçe çevirisi için bkz. A.Adnan-Adıvar, "Salih Zeki ve *Asâr-ı Bâkiye*," çev. Y.İşıl Ülman, not. C.Saraç, *Bilim Tarihi*, sayı 11, Eylül 1992, s.3-9 ve C.Saraç, *Salih Zeki Bey Hayatı ve Eserleri*, yay. haz. Y.İşıl Ülman, İstanbul, Kızılelma yay., 2001, s.139-152.

¹² Salih Zeki'nin 4 cilt olarak tasarladığı *Asâr-ı Bâkiye*'nin ilk cildi (trigonometri) ile ikinci cildinin yalnızca birinci kısmı (hesap) yayımlanmıştır. İkinci cildin ikinci kısmı (cebir) ve üçüncü cilt (astronomi) yayımlanmamıştır. Dördüncü cildi oluşturacak olan geometri ise yazılmamıştır. Bkz. Feza Günergun, "Asâr-ı Bâkiye ve Salih Zeki üzerine ek bilgiler," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, c.VII, sayı 1 (2005), s.187-191.

28 Eylül 1933 tarihli mektup, Adıvar'ın yazısının bulunduğu *Isis*'in 57 sayılı nüshasının yayımından hemen sonra yazılmıştır. *Isis*'in yayınevi Adıvar'a makalesinin ayrı baskılarını yollamış ve Adıvar da bunları İstanbul'daki bazı profesörlere (Kerim Erim, vd.) göndermiştir. Salih Zeki'nin "kaybolan" ciltleriyle ilgileceklerini ve bunları yayımlayacaklarını ümit etmektedir. Sarton da Adıvar'a *Isis*'in söz konusu sayısının bazı nüshalarını göndermiştir. Adıvar, bunları İstanbul Üniversitesi Fen ve Edebiyat fakültelerinin kütüphanelerine hemen yollayacaktır.

Adıvar, mektubunda ayrıca, *Introduction*'un ikinci cildini gönderdiği için Sarton'a teşekkür eder ve bu eseri şöyle tanımlar: "Dev bir başarıyı temsil eden, hem fikir hem de hacim bakımından büyük bir eser." Adıvar, *Introduction*'un ilk cildini iki sene önce temin etmiş, sürekli olarak kullanmış ve çalışmalarında ona son derece yardımcı olmuş, bilim ve din ilişkisi üzerine Türkçe olarak yazmakta olduğu eserinde kaynak göstermiştir. Adıvar, *Introduction*'un ikinci cildini, Sarton'un bu cildi kendisine gönderebileceğini düşünmediği için olsa gerek, sipariş etmiştir. Ancak, "ölümlü bir kişinin, bu değerli eserden ikiye adete sahip olmasını doğru" bulmadığından, iki takımdan birini Sarton'un adına, Türkçe dersleri vermekte olduğu École des Langues Orientales'ın veya İstanbul Üniversitesi'nin kitaplığına göndermek için Sarton'dan izin istemiştir.

Adıvar ile Sarton, Aleksandr Karatodori Paşa (Alexandre Carathéodory, 1833-1906)¹³ hakkında da görüş alışverişinde bulunmuştur. Adıvar, A. Carathéodory'nin matematikçi olarak şöhreti hakkında Sarton ile hemfikirdir. Adıvar, onun önemli bir tarihi şahsiyet olmakla birlikte, Türkçe yazmadığı için Türkiye'de matematikçi olarak tanınmadığını yazmıştır. Halide Edip, Sarton'un 'Karatéodory Junior'dan (Constantin Carathéodory, 1873-1950) "İzmir epizodu"nun Yunan kısmını dinlemiş olmasından memnundur: Her ikisi de – Halide Edib ve C. Carathéodory – savaş sırasında farklı yerlerde ve cephelerde olduğundan, onların tanıklığı resmin bütününe algılanmasını sağlayacaktır.¹⁴

Adıvar bu mektubunda, Almanya'yı terk etmek zorunda kalan 30 kadar profesörün İstanbul Üniversitesi'nde görev aldığını Sarton'a müjdeli. Çoğunluğu, 1915 yılında Avrupa'yı terk ederek Amerika'ya iltica eden Sarton gibi, Yahudi asıllı olan bu hocaların görevlendirilmesini, Adıvar büyük bir

¹³ A.Carathéodory, Nasiruddin Tûsî'nin (1201-1274) küresel trigonometri konusundaki meşhur eseri *Kitab-ı Şekl el-Katta*'yı Fransızca'ya çevirerek *Traité du Quadrilatère* adı ile 1891'de İstanbul'da yayımlamıştır. Karatodori'nin bu kitabını, Fransızca'ya hakim olan Osmanlı bilim çevrelerine sunduğunu kabul etmek gerekir.

¹⁴ Bkz. Maria Georgiadou, "Doğu'daki Yunan uygarlaştırma misyonunun Smyrna (İzmir) örneği: İyonya Üniversitesi," Çev. A.T.Çirakoğlu, *Toplumsal Tarih*, sayı 142, Ekim 2005, s.58-67; sayı 143, Kasım 2005, s.74-81; Halide E. Adıvar'ın Kurtuluş Savaşı anıları için bkz. *Türkün Ateşle İmtihanı*, İstanbul 1962.

kazanç olarak nitelemekte ve bunu, Türk üniversitesinin geleceği için ümit vaat eden bir gelişme olarak görmektedir.

Adıvar'ın 15 Kasım 1933 tarihli mektubuna göre, Sarton, *Introduction*'un bir takımını İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'ne gönderilmesini istemiştir. Adıvar, “on sene boyunca *professeur agrégé* [muallim] olarak görev yaptığı İstanbul Üniversitesi adına Sarton'a teşekkürlerini bildirir. Sarton'un ekonomik krizin *Isis* dergisinin geleceği üzerindeki olumsuz etkilerinden bahsetmesi üzerine Adıvar destek arayışına girmiştir. Kendisini Paris'te ziyaret eden Amerikalı bir dostuna (*Encyclopaedia of Islam*'ın yayımına maddi katkıda bulunan sanat ve bilim hamisi Charles Crane) G. Sarton'un Doğu bilimi konusundaki çalışmalarından bahsetmiş ve Sarton'un adresini vermiştir. Adıvar'ın *Isis*'e ekonomik destek arayışı, onun 19 Ağustos 1937 mektubundan da anlaşılmaktadır: Arapça ve Yunanca matematik yazmalarına meraklı ve bu konuda zengin bir kütüphanesi olan Amerikalı Mr. Plimpton'a da *Isis*'i tanıtmıştır. Adıvar, *Isis* gibi bilimsel şöhreti olan bir derginin hiçbir zaman ticari girişim olmadığını ve bilim tarihi konusundaki bu yegâne derginin küçük bir azınlık tarafından takdir edileceğini; masraflarını karşılayacağını umduğunu belirtmekte ve Sarton'un dergiyi çıkarmak için yaptığı fedakârlığa, bağlılığa ve verdiği mücadeleye hayran olduğunu ifade etmektedir. Anlamsız yayımlara milyonlar harcayan bu dünyanın böyle bir dergiyi koruma gerekliliğini takdir edememesi, Adıvar için bir hayal kırıklığıdır.

19 Ağustos 1937 tarihli mektupta, Adıvar, Türkiye hakkındaki görüşlerini aktardığı için Sarton'a teşekkür etmektedir. Sarton'un yazdığı mektup elimizde olsaydı, bir yabancı bilim tarihçisinin gözünden Türkiye'nin batılılaşmasını okuyabilecektik. Sarton'un bu konudaki görüşlerinin kaynakları arasında Halide Edib'in Yale Üniversitesi'nin dergisinde yayımlanan bir makalesi bulunduğu varsayılabilir.¹⁵ Adıvar, “acımasız” olarak nitelediği batılılaşma süreci hakkında Sarton'un yazdığı eleştirileri “çok değerli” olarak niteler ve kendi görüşünü şöyle aktarır:¹⁶

Acımasız batılılaşma konusundaki değerli eleştiriniz ile tamamen hemfikirim. Batılılaşmanın ilk taraftarlarından olmakla birlikte, ben yalnızca, Türk ruhunu

¹⁵ Halide Edib (Adıvar), “Dictatorship and reforms in Turkey,” *The Yale Review*, XIX (1,1929 autumn):27-44 (Türkiye’de diktatörlük ve reformlar,” çev. M.Özden, Türkiye Günlüğü, 37 (Kasım-Aralık 1995):118-126).

¹⁶ I wholly agree in your very valuable criticism about that merciless westernisation. Although an early westerniser myself, I wanted to take only the very best of the West without spoiling the Turkish soul. It is this personal conviction and my objection to the procedure of westernisation which obliges me to live in exile. In a humbler sense I also am struggling as a rather low hand to preserve a part of Turkish soul from destruction. It encourages me and gives me a sense of fellowship to see others struggling to preserve the best in the human soul on a national and international basis. At the moment I am trying to finish a work in Turkish on science and religion which I have to publish in Arabic letters so that it may be read by a larger public in Turkey.

bozmadan Batı'nın yalnızca iyi özelliklerini almak istedim. Beni sürgünde yaşamaya mecbur eden, bu şahsi inancım ve batılılaşma yöntemine olan itirazımdır. Acizane, var olan sınırlı gücüm ile, Türk ruhunun bir parçasını yok olmaktan kurtarmak için uğraşıyorum. Bu beni cesaretlendiriyor ve başkalarının insan ruhunun iyi özelliklerini yok olmaktan kurtarmak için ulusal ve uluslararası zemine mücadele verdiklerini görmek, bana, onlarla bir dayanışma duygusu veriyor. Bugünlerde din ile bilim konusundaki Türkçe çalışmamı bitirmeye çalışıyorum. Bunu, Türkiye’de geniş bir kitlenin okuyabilmesi için Arap harfleriyle yayımlamam gerekmektedir.

Adıvar'ın bilim-din etkileşimini inceleyen eserini Arap harfleriyle yayımlamak istemesi, 1928’de kabul edilen Latin harflerinin kullanımının sınırlı olduğu düşüncesinden kaynaklanmış olmalıdır. Halbuki Harf Devrimi'nin üzerinden on yıl geçmiş ve yeni harfler yaygınlaşmıştır. Bu onun, Türkiye’deki gelişmelerden yeteri kadar haberdar olmadığını veya bunları değerlendiremediğini düşündürür. Adıvar, İstanbul’a dönüşünde Sarton’a yazdığı ilk mektupta bu yabancılaşmasını dile getirecektir. Diğer taraftan, Arap harfleriyle yayımlandığında, okuyucunun eseri ve içerdiği fikirlerle dinsel kavramları daha iyi ve rahat anlayacağına inanmış olabilir. Zira hedefi, Türk halkının, biliminin tarihsel gelişimini öğrenirken din-bilim ilişkisi üzerinde de düşünmesini sağlamak ve bilim tarihi eserinin son satırlarında ifade ettiği gibi,¹⁷ sosyal gelişmeye götüren tek vasıtanın, ‘yol gösteren yıldız’ın, bilim olduğu fikrini yaygınlaştırmaktır.

Türkiye'nin batılılaşma meselesini Sarton ile karşılıklı tartışmayı isteyen Adıvar, bu tarihten ancak on yıl sonra, onunla görüşme imkânı bulabilmiştir. İki bilim tarihçisi 1947’de Princeton’da ve Cambridge’de (Massachusetts)’de görüşmüştür. Bu görüşmelerde batılılaşma meselesini karşılıklı tartışıp tartışmadıklarını bilmese de, Adıvar, Sarton’un da katıldığı Princeton’daki toplantıda yaptığı konuşmada,¹⁸ Türkiye'nin batılılaşma süreci üzerinde durmuştur. Adıvar’a göre, Batı ve İslam düşüncesinin etkileşimi Türkiye’de serbest ve eleştirel düşünce yerleştiği takdirde mümkün olabilecektir. Bu etkileşim, Türkiye Cumhuriyeti’nin laik çerçevesi içinde dini ve felsefi bir reforma götürebilir ve ancak böyle bir reform gerçekleştiğinde takdirde, kültürel miras içindeki akımlar birleşecek ve bütünleşmiş bir entelektüel hareket

¹⁷ “Tefekkürün, vicdanın ve kalemin serbest olması ilmin terakkisi için elzemdir ve ictimaî terakkiyi te’min edecek yegâne vasıta ilimdir.”A.Adnan-Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul Maarif Matbaası, 1943, s.203.

¹⁸ Abdülhak Adnan-Adıvar, “The Interaction of Islamic and Western Thought in Turkey,” in *Near Eastern Culture and Society: A symposium on the Meeting of East and West*. Ed. T.Cuyler Young, Princeton Oriental Studies, 15. Princeton, New Jersey, Princeton University Press 1951 (2nd ed. 1966), pp.119-129. Türkçe çevirisi için bkz. “Türkiye’de İslami ve Batılı Fikirlerin Etkileşimi” başlığı ile *Türk Yurdu* (Ankara), c.X, sayı 39/385, 1990, s.35-39.

oluşabilecektir.¹⁹ Sarton'a göre, Türkiye'deki modernleşmenin hızı A.Adıvar'ı yıldırılmış gibi görünmektedir. Onun eski Türk kültürünün en iyi taraflarını alıkoyma ve bunları Batı kültürünün en iyi taraflarıyla kaynaştırma isteğini “güzel ama ulaşılmaz bir hülya” olarak nitelemiştir.²⁰ 1938 yılının sonuna doğru, Kandilli Rasathanesi Müdürü ve İstanbul Üniversitesi'nin eski astronomi profesörlerinden Fatin Gökmen'in (1877-1955) eski Türklerde astronomiyi inceleyen çalışması²¹ Adıvar'a ulaşır. Centre de Synthèse'deki²² meslektaşlarına gösterdiği eser ile ilgilenen olmayınca Adıvar, çalışmayı Sarton'a gönderir ve 15 Kasım 1938 tarihli mektubunda, “yazarının oldukça kıvanç duyduğu” bu çalışma hakkında *Isis*'te bir tanıtma yazısı yayımlamasını rica eder. Adıvar, F.Gökmen'i, tanıdığı en iyi matematik hocalarından bir olarak nitelemekle beraber, onun bazı görüşlerini şüpheyle karşılamaktadır. Türklerin milattan dokuz bin yıl önce bilimsel astronomiyeye sahip oldukları görüşünü hayal ürünü, astronomi hesaplarını da empirik olarak yapmış olamayacakları iddiasını temelsiz bulur. Bu tezlerin bilimsel değeri olmasa bile, çalışmanın bir analizinin yapılması gerektiği düşüncesindedir ve böyle bir analiz Türkiye'de o yıllarda “bilimde ortalığı kırıp geçiren aşırı milliyetçiliğe karşı çok etkin olacaktır.”²³ Adıvar'ın ricasına rağmen, F.Gökmen'in çalışması hakkında bir tanıtma, bildiğimiz kadarıyla, *Isis*'te yayımlanmamıştır.

1939 yılı, Adnan Adıvar için önemli bir yıldır. Atatürk'ün ölümüyle onun Avrupa'daki - kendi ifadesiyle - sürgün yılları sona ermiş ve İstanbul'a dönmesi mümkün olmuştur. Mesleki açıdan önemi ise, A.Adıvar'ın adını bilim tarihçileri arasında ölümsüzleştirecek olan *La Science chez les Turcs Ottomans*²⁴ adlı eserinin Paris'te yayımlanmış olmasıdır.

Adıvar, kitabı basılır basılmaz, G. Sarton'a hemen bir nüsha göndermiş olmalıdır. G. Sarton bir tanıtma yazısı kaleme almış²⁵ ve bunu yayımlamadan²⁶ önce A. Adıvar'a Arapça olarak yazdığı bir mektubun ekinde göndermiştir.

¹⁹ Bkz dipnot 32.

²⁰ George Sarton, “Eski bir dostun hatırasındaki Dr. Adnan-Adıvar,” *Doktor Abdülhak Adnan Adıvar*, s.174.

²¹ Fatin Gökmen, *Eski Türklerde Heyet ve Takvim*. İstanbul, Devlet Basımevi, 1937, 42 s. (İkinci Türk Tarih Kongresi); F.Gökmen, *L'Astronomie et le Calendrier chez les Anciens Turcs*. İstanbul, Devlet Basımevi, 1937, 44 s. (IIème Congrès Turc d'Histoire).

²² Bu araştırma kurumu hakkında bilgi için bkz. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*'nın bu sayısı, s.17.

²³ “...sera très efficace contre l'extrême nationalisme dans la science qui sévit pour le moment chez nous.”

²⁴ Abdülhak Adnan, *La science chez les Turcs Ottomans*, Librairie Orientale et Américaine, G.-P. Maisonneuve, Paris 1939, 161+13 s.

²⁵ Kitabın tanıtımı *Isis*'te 1940'ta yayımlanmış olsa da tanıtım 1 Mayıs 1939 tarihini taşımaktadır.

²⁶ George Sarton, “Abdülhak Adnan – *La Science chez les Turcs Ottomans*, 182 p. Paris, Maisonneuve, 1939,” *Isis*, vol.XXXII, 1940, pp.186-189.

Adıvar, Sarton'a hemen bir teşekkür mektubu yazar²⁷ ve “haklı ve değerli bütün eleştirileri”ni kabul ettiğini, Sarton'un arzusu üzerine, gelecekte yapacağı araştırmalara dayanarak bu küçük kitabına bir giriş ve bir sonuç (“tête et queue”) ekleyecektir. Sarton, söz konusu tanıtma yazısında, Adıvar'dan, Osmanlı biliminin İslam bilimindeki köklerinden bahseden bir giriş yazısı ile on dokuzuncu ve yirminci yüzyıllarda Türkiye'de bilimin tarihini ele alan birer bölümü, kitabının sonuna eklemesini önermiştir.

Adıvar, aynı mektubun ekinde, Sarton'a, İstanbul'da bulunan Farsça bir yazma hakkında bir makale taslağı (*communication préalable*) göndermiştir.²⁸ Bu eserin doğubilimciler olduğu kadar bilim tarihçileri için de önemli olduğunu düşünmektedir ve bu yazısını *Isis*'in gelecek sayısında yayımlamasını rica etmiştir. Söz konusu makalede Süheyl Ünver'in Ayasofya kütüphanesinde bulunduğu ve tercümesi yayımlanan²⁹ 1313 tarihli resimli bir anatomi kitabını (*Tansuknâme-i İlhanî der Fünûn-u Ulûm-ı Hataî*) tanıtılmaktadır. Sarton, Adıvar'ın yazısını *Isis*'te ertesi yıl yayımlamıştır.³⁰

İstanbul'dan yazılan mektuplar (1939-1947)

Adnan Adıvar, 1939 yılı Haziran ayının ilk günlerinde İstanbul'a gelmiştir.³¹ Yalova'daki Cumhurbaşkanlığı yazlığında bulunan Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'ye yaptığı teşekkür ziyaretinden döner dönmez Sarton'a kısa bir mektup (12 Haziran 1939) yazar ve İlhanlılar döneminde İran'da yazılmış resimli bir tıp-eczacılık kitabı olan *Tansuknâme-i İlhanî*'yi tanıtan ve yazarı hakkında düşüncelerini açıklayan kısa yazısına göstermiş olduğu ilgiden dolayı teşekkür eder ve kendisine, ismini mektubunda belirtmediği bir yazmadan bazı resimler gönderir. İstanbul'daki ilk haftasını iki cümle ile özetler:

Bir haftadan beri İstanbul'da olmama rağmen, 14 yıllık ayrılıktan sonra kendimi biraz ülke değiştirmiş gibi hissediyorum. Enstitülere ve kütüphanelere gitmeye başladım.

Adıvar, yaz aylarını ve sonbaharı İstanbul'da geçirdikten sonra 15 Kasım 1939'da École des Langues Orientales'de ders vermek üzere tekrar Paris'e gider. Sarton, 22 Nisan 1940 yılında, Adıvar'a kısa bir mektup yazarak, *La*

²⁷ Adıvar'ın, yazısını ekli gönderdiği mektubu tarihsizdir. Ancak yazı *Isis*'te “18 Mayıs 1939 tarihiyle yayımlanmış olması, mektubun da aynı tarihi taşıdığını düşündürmektedir.

²⁸ Bu makalede, yararlandığı fakat kaydetmeyi unuttuğu bir kaynağı (G.Sarton'un *Introduction to the History of Science adlı eserindeki* Wang Shu-Ho maddesi,) iki gün sonra yeni bir mektup ile Sarton'a bildirmiştir. (20 Mayıs 1939).

²⁹ *Tansuknâme-i İlhanî der Fünûn-u Ulûm-ı Hataî Mukaddimesi*. Çev. A.Gölpınarlı. İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü No.14. İstanbul, Milli Mecmua Basımevi, 1939, 72 s. ve 22 resim.

³⁰ Abdülhak Adnan, “Sur le Tanksukname-i-İlhani der Ulum-u-Fünun-i-Khatai,” *Isis*, Vol.XXXII, 1940, s. 44-47

³¹ 19 Mayıs 1939'da yazılmış tarihsiz mektup.

Science chez les Turcs Ottomans adlı eserinde adı geçen ve Hans Bart tarafından yapıldığı belirtilen *Teshil üş-Şifa*'nın Almanca çevirisinin nerede yayımlandığını sorar ve mümkünse kendisine bu çeviriye göndermesini rica eder. Adıvar, 20 Mayıs 1940 tarihli cevabında bu çeviriyle ilgili bilgiyi son zamanlarda yapılmış iki Türkçe yayından aldığını, bu yazarlara güvenerek verdikleri bilginin doğruluğunu kontrol etmeden kullandığını yazar ve şu cümleyi ekler: “Bundan böyle, kontrol etmeden modern Türk yazarlardan hiçbir bilgi almamaya karar verdim.”

Adıvar, konuyu araştırmış ve H.Bart'ın, *Le Droit du Croissant* (Paris, 1898) adlı eserinde *Teshil*'in Almanca değil, fakat Latince bir çevirisinden söz ettiğini bulmuştur. Ancak bu Fransızca eser, II. Abdülhamid'e bir methiye olduğu için, Bart'ın verdiği bilgiye güvenmez ve Latince tercümeyle aramaya koyulur. Aynı mektupta, yaklaşık bir yıldır İstanbul'un kütüphanelerinde çalıştığını ve *La Science chez les Turcs Ottomans*'ın genişletilmiş Türkçe baskısını hazırlamakta olduğunu yazmaktadır.

Adıvar'ın 29 Mayıs 1940 tarihli bu mektubundan sonra yazılmış elimizdeki ilk mektubu 2 Nisan 1947 tarihlidir. İkinci Dünya Savaşı yıllarını içine alan bu tarihler arasındaki savaş koşulları yedi sene boyunca Adıvar-Sarton mektuplaşmasını etkilemiş olabilir mi? Adıvar, 1943 ve 1944'te İstanbul'da yayımlanan *Osmanlı Türklerinde İlim* ile *Tarih Boyunca İlim ve Din* adlı eserlerini Sarton'a göndermiş olmalıdır. Bu kitapların tanıtımı *Isis*'te ancak 1947'de ve 1949'da yayımlanmıştır.³²

Adıvar'ın Princeton ziyareti (1947): “Kongrenin en güzel sonucu sizinle [Sarton] tanışmak olmuştur...”

İkinci Dünya Savaşı'nı takip eden yıllarda, Amerika Birleşik Devletleri, Yakın Doğu'da müttefik devletler kazanma politikasına bağlı olarak, bu bölgedeki Arap ülkeleri ve diğer Müslüman toplumlar ile ilişkilerini geliştirme amacıyla, siyasi, iktisadi ve kültürel alanda girişimlere başlamıştır. İslam ve Arap dünyası araştırmalarını programına almış olan Princeton Üniversitesi, kuruluşunun 200. yılı kutlamaları çerçevesinde Yakın Doğu kültürünü ve toplumunu inceleyecek uluslararası bir bilimsel toplantı düzenlemiştir. 25-27 Mart 1947'de yapılan (“Near Eastern Culture and Society”) toplantısına Türkiye'den Adnan Adıvar davet edilmiştir. G.Sarton, toplantıda İslam bilimini,

³² Richard N.Frye, “A.Adnan Adıvar: *Osmanlı Türklerinde İlim* (Science among the Otoman Turks),” *Isis*, Vol.XXXVIII, No.1/2 (Nov., 1947), pp.121-125; Lewis V.Thomas, “Abdülhak Adnan-Adıvar: *Tarih Boyunca İlim ve Din* (Science and Religion in the Course of History),” *Isis*, Vol.XL, No.3 (Aug., 1949), pp.285-286. Bu iki yazıya JStor üzerinden ulaşmamı sağlayan İnanç Akdenizci Demirtaş'a (Bilgi Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi) teşekkür ederim.

A.Adıvar ise, Türkiye'de İslam ve Batı düşüncesi arasındaki etkileşimi konu alan konferanslar vermiştir.³³

Adıvar ile Sarton, mektuplaşmaya başladıktan 15 yıl sonra, ilk defa bu toplantıda karşılaşmışlardır. Sarton, bu ilk karşılaşma sonrasında “Dr. Adnan'ı ilk gördüğüm zaman âdeta eski bir dostla karşılaşmış gibi oldum” ifadesini kullanmıştır.³⁴ Princeton'daki görüşmeden iki bilim adamının da büyük memnuniyet duyduklarını anlaşılmaktadır. Toplantı sonrasında Adıvar bir müddet Princeton'da kalmış, 3 Nisan 1947'de kendisine Princeton Üniversitesi tarafından insani bilimler dalında onur doktorası verilmiştir.³⁵ Adıvar'a onur doktorasının verilmesi, G.Sarton'un teklifi üzerine olmuştur.³⁶ Princeton'da bulunduğu günlerde Adnan Adıvar, Albert Einstein'ı da evinde ziyaret ederek görüşmüştür.³⁷

Adıvar, Princeton'dan Sarton'a iki mektup yazmıştır. 2 Nisan 1947 tarihli mektubundan, Sarton'dan toplantı sonrasında kendisini çok sevindiren ve onurlandıran bir mektup aldığını anlıyoruz. Adıvar'ın bu mektubu “bilimsel hayatımın ödülleriinden biri” olarak nitelendirmesi,³⁸ onun Sarton ile karşılaşmadan duyduğu sevinç ve heyecanı yansıtmaktadır. Her iki bilim adamının, görüşmelerini “toplantının en iyi ürünü” olarak nitelendirmeleri de ³⁹, tanışmaktan duydukları memnuniyetin karşılıklı olduğunu düşündürmektedir.

Adıvar, aynı mektubunda 5 Nisan'da Princeton'dan Washington'a geçeceğini, Türkiye Büyükelçiliği'nden Sarton'a telefon edip onu

³³ Philip K.Hitti, “Foreword,” *Near Eastern Culture and Society*. Ed. T.Cuyler Young, Princeton: Princeton University Press, 2nd ed. 1966 (1st ed. 1951). G. Sarton, “Islamic Science,” *Near Eastern Culture and Society*, pp. 83-98; Abdülhak Adnan-Adıvar, “The interaction of Islamic and Western thought in Turkey,” *Near Eastern Culture and Society*, pp.119-129. Makalenin Türkçe çevirisi için bkz. “Türkiye’de İslami ve Batılı Fikirlerin Etkileşimi” başlığı ile *Türk Yurdu* (Ankara), c.X, sayı 39/385, 1990, s.35-39. Bu kitaba ve makalenin Türkçe çevirisine Dr. Şeref Etker sayesinde ulaştım. Kendisine teşekkür ederim. A.Adıvar'ın bu konuşması, benzer bir başlıkla, bildiri kitabının yayımından önce Amerika'da basılmıştır: Abdülhak Adnan Adıvar, “Islamic and Western Thought in Turkey,” *The Middle East Journal* (The Middle East Institute, Washington), Vol. I, No.3, July 1947, pp.270-280.

³⁴ George Sarton, “Eski bir dostun hatırasındaki Dr. Adnan-Adıvar,” *Doktor Abdülhak Adnan Adıvar*, s.172-174.

³⁵ Adıvar'ın Princeton Üniversitesi'nden aldığı onur doktorası için bkz. Muhammet Yelten'in “Ölümünün 50. Yılında Dr. Adnan Adıvar'ı Anma Toplantısı'nda (28 Kasım 2005) yaptığı konuşma.

³⁶ Avni Başman, “Dr.Adnan Adıvar (1882-1955),” *Doktor Abdülhak Adnan Adıvar*, s.116.

³⁷ A.Adıvar'ın bu görüşme sonrası kaleme aldığı “Bir adam gördüm” başlıklı yazı onun *Dur Düşün* (Ahmet Halit Kitabevi, İstanbul 1950, s.195-197) adlı kitabında yayımlanmıştır. Bu yazıyı, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*'nın bu sayısının başında yeniden yayımladık.

³⁸ “Je vous remercie infiniment pour cette belle lettre qui fut une des récompenses de ma vie scientifique” A.Adıvar'ın Sarton'a Princeton'dan yazdığı 2 Nisan 1947 tarihli mektup.

³⁹ “Cher Dr. Sarton, Permettez-moi de vous dire la même chose: Le meilleur fruit de la conférence de Princeton est pour moi d'avoir fait votre connaissance.” Adıvar'ın Sarton'a yazdığı 2 Nisan 1947 tarihli mektup.

Cambridge’de ziyaret edeceği gün ve saati bildireceğini yazmaktadır. Harvard’a yapacağı seyahat, sağlığı iyi olmayan⁴⁰ Adıvar için bir hac ziyareti kadar önemlidir ve kendisine bu yolculuğu yapabilmesi için güç vermesi için Tanrı’ya dua ettiğini yazmaktadır.⁴¹

Adıvar’ın, Sarton’u Cambridge’de ziyaret etme arzusu gerçekleşmiştir.⁴² Harvard’da Sarton ile birlikte geçirdiği iki gün, onun “entelektüel hayatının unutulmayacak günleri”dir.⁴³ Sarton’un, daha sonra, Princeton ve Cambridge’deki görüşmeleri hakkında yazdıkları, mesleki sohbetlerinin her ikisi için de güzel anılar olduğunu göstermektedir:

Princeton ve Cambridge’deki görüşmelerimiz bende çok güzel hatıralar bıraktı. Sizi tanımaktan büyük mutluluk ve büyük gurur duydum. Güzel sohbetlerimizi sürdürebilmemiz için hayatın bize başka fırsatlar vermesini ümid ederim.⁴⁴

Adıvar, Türkiye’ye dönmek üzere 18 Nisan 1947’de Princeton’dan ayrılır. Halide Edip’e göre, Princeton seyahati, Adnan Adıvar’ın, “Amerika’nın temelini teşkil eden tarafını⁴⁵ içinden görmesine” imkân vermiştir:

Amerika, Adnan’ı çok alâkadar etti. Princeton’un fikir muhitindeki ilim adamlarıyla çok yakınlık hissetmişti. Oradaki konuşması da çok sevilmişti. Adnan, Princeton’dan sonra, Amerika’nın bazı diğer büyük üniversitelerini de gezdi, kütüphanelerini içinden tetkik etti. Harvard Üniversitesi’nde biraz misafir kaldı. Her halde Adnan, Amerika’nın temelini teşkil eden tarafını içinden gördü ve deneme vasfını taşıyan makalelerinde bunu zaman zaman ifade etmiştir.⁴⁶

Adıvar’ı, Princeton’da üniversite ruhu ve tarih anlayışı özellikle etkilemiştir. Ziyaretinden dört yıl sonra yazdığı “Üniversite Ruhı” başlıklı yazısında, toplantının yapıldığı Nassau Hall binasının tarihini anlatan kitaptan

⁴⁰ Adıvar, 1943 yılında bir enfarktüs geçirmiştir (Ahmet Ateş, “Dr. Abdülhak Adnan Adıvar,” *Doktor Abdülhak Adnan Adıvar*, s.101. Prof.Dr. A.Kazancıgil, “Ölümünün 50. Yılında Adnan Adıvar’ı Anma Toplantısı”nda (İstanbul, 28 Kasım 2005) yaptığı konuşmada, A.Adıvar’ın geçirdiği kalp krizi hakkında şunları söylemiştir: “... Adnan Bey, 1943-44 senesinde, en parlak döneminde, bir kalp krizi geçiriyor. Tesadüfe bakın ki sınıf arkadaşı ve yakın dostu -- zaten Adnan Bey İstanbul’a geldiği zaman çoğu dostları ölmüştü, çok az adam tanıyordu – Neş’et Ömer Bey geliyor, bakıyor, çok üzülüyor, yanında bulunuyor. Neş’et Ömer, Halide Hanım’a “Vallahi ne kadar yaşar belli olmaz ama çok uzun değil” diyor. Tesadüfe bakın ki, Neş’et Ömer Bey dört sene sonra öldü. Adnan Bey on iki sene daha yaşadı...”

⁴¹ “Cette visite à Harvard sera un pèlerinage pour moi et je prie Dieu de me donner la force nécessaire pour ce voyage.”

⁴² Mektupların tarihlerinden (2 Nisan ve 14 Nisan 1947) ve içeriklerinden anlaşıldığına göre bu ziyaret 12-13 Nisan 1947 olarak tarihlendirilebilir.

⁴³ “Les deux jours que j’ai passé à Harvard en votre compagnie seront les deux jours inoubliables de ma vie intellectuelle. J’ai vu beaucoup de belles choses et j’ai entendu de belles paroles. Je vous remercie de votre aimable accueil et celui de Mme Sarton.” (14 Nisan 1947 tarihli mektup)

⁴⁴ Sarton’un Adıvar’a yazdığı 8 Eylül 1947 tarihli mektup.

⁴⁵ Eğitim kurumlarını, araştırma laboratuvarlarını, kütüphanelerini, bilim hayatını ve benzeri taraflarını.

⁴⁶ Halide Edip, “Dr. Abdülhak Adnan-Adıvar’ın Portresi,” *Doktor Abdülhak Adnan Adıvar*, s.53.

alıntılar yapar. Başka hiçbir yerde, üniversite ruhunun bu kadar derin tasvirini okumamıştır. “Aradığı ve beklediği üniversite” bu tasvirdeki üniversitedir. Üniversite binasının (Nassau Hall) adı, Amerikalıların bağımsızlıklarını elde ettikleri İngilizlerin bir kralının mensup olduğu hanedanın adı olmasına rağmen, değiştirilmemiştir.⁴⁷ Geçmiş ile olan köklerini koparmayan bu tarih anlayışı, 1939’da Türkiye’ye döndüğünde büyük bir değişime tanık olan Adıvar’ı cezbe etmiştir.

Adıvar, Princeton ziyaretinin ardından Eminönü Halkevi’nde “Amerika’da gördüklerim” konulu bir konferans ve özellikle Amerikan üniversitelerini ve yüksek öğretimi, profesör ve öğrencilerin çalışma ve gündelik yaşamını anlatmıştır. New York Public Library’nin büyüklüğünden, Harvard Üniversitesi’ndeki Türkçe kitap ve dergi koleksiyonundan ve orada kendisine gösterilen hesap makinesinden (bir bilgisayar prototipi) söz etmiş ise de, mütevazı karakteri kendi konferansından, aldığı şeref doktorasından ve bilim adamları ile olan temaslarından söz etmesine izin vermemiştir.⁴⁸

İstanbul’dan yazılan mektuplar (1947-1954)

A.Adıvar, Amerika’dan döndükten sonra Sarton’a, Kâtib Çelebi’nin *Keşfü’z-zünun* adlı eserinin ilk iki cildi⁴⁹ ile Bağdatlı İsmail Paşa’nın (1839-1920) *Keşfü’z-zünun*’a zeyl olarak hazırladığı eserinin⁵⁰ ilk cildini göndermiştir. Sarton, 8 Eylül 1947 tarihli uzun mektubunda, bu eserlere teşekkür eder. Kâtib Çelebi ve İsmail Paşa’nın eserleri hakkında uzun bir not yazacağını, Mr. Frye’in⁵¹ Adıvar’ın *Osmanlı Türklerinde İlim* kitabı hakkında uzun bir yazı hazırladığını ve bütün bunların gelecek sene (1948) *İsis*’te yayımlanacağını bildirir.⁵²

Sarton bu mektubunda, dostu Adnan Adıvar ile bir anlamda dertleşmektedir. Yaz boyunca *Introduction*’un üçüncü cildinin indeksini hazırlamakla geçirmiş, bunun için 50 000 kartı düzenlemiştir. Hayatı boyunca

⁴⁷ Abdülhak Adnan-Adıvar, “Üniversite ruhu,” *Hakikat Peşinde Emeklemeler*, İstanbul 1954, s.29-31.

⁴⁸ 5 Kasım 1947 tarihli konferansı izleyen muhabirin haberi için bkz. “Doktor Adnan Adıvar Amerika’da gördüklerini anlatıyor,” *Akşam*, sayı 10438, 9 Kasım 1947, s.3, 6.

⁴⁹ Adıvar’ın gönderdiği iki cilt, Şerafettin Yaltkaya ve Kilisli Rıfat Bilge’nin editörlüğünde, 1941 (c.1) ve 1943 (c.2) yıllarında, Maarif Vekaleti tarafından Ankara’da yapılan baskı olmalıdır.

⁵⁰ Bağdatlı İsmail Paşa’nın söz konusu eseri ise, *Keşfü’z-zünun*’a zeyl olarak kaleme aldığı İzhâu’l-meknûn fi’z-zeyli-i alâ Keşfi’z-zünun an esâmi’l-kütüb ve’l-fünun olup, Ş.Yaltkaya ve Kilisli Rıfat Bilge’nin editörlüğünde 1945 (c.1) ve 1947 (c.2) yılları arasında Milli Eğitim Bakanlığı tarafından İstanbul’da basılan ciltlerin birincisi olmalıdır.

⁵¹ Richard Nelson Frye (doğ.1920) İran ve Orta Asya araştırmaları uzmanıdır. 1948-1990 yılları arasında Harvard Üniversitesi’nde profesörlük yapmış, bu üniversitede Orta Doğu Araştırmaları Merkezi’ni ve Amerika’da ilk İran araştırmaları programını kurmuştur.

⁵² Bkz. dn 32. Ayrıca bkz. Feza Günergun, “Adnan Adıvar’ın bilim tarihi çalışmaları: *Osmanlı Türklerinde İlim*’den önce ve sonra,” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, c.VII, sayı 2, 2006, s.13-54.

hiçbir zaman 1947 yazında olduğu kadar çok çalışmamıştır. Sarton'un zihni sürekli dizin ile meşguldür ("accaparé, torturé et fatigué"). Ancak, çalışmasını tamamladığı için memnundur: "Eğer ölürsem, kitabım benim tasarladığım şekilde basılabilecektir." Kendi çalışmalarıyla İsmail Paşa'nın arasında bir benzerlik görmüş gibidir. Adıvar'ın kendisine göndermiş olduğu *İzâhu'l-meknûn*'un tamamlanamayış sebebini öğrenmek ister. Adıvar'a, İsmail Paşa'nın eserini ölümü sebebiyle mi, yoksa başka bir sebeple mi tamamlayamadığını sorar. Sarton, 1941 yılından beri, eserini tamamlayabilmek için tatil yapmamıştır. Kendi çalışmasının fiziki yorgunluğu yanında, dünyadaki sefalet de kendini manen yormaktadır. Uzun süren savaş sonunda barışa henüz ulaşamamış olması, Sarton'a sıkıntı vermektedir. Ülkelerin gelirlerinin büyük bir kısmını, yaşamsal ihtiyaçlar dururken savaş harcamalarına ayırmasını kabul edemez. Altı aylık bir Avrupa seyahatine çıkmayı planlamaktadır. Kızının, Belçikalı bir ailenin iki savaş arası dönemdeki psikolojik değişimini incelediği romanını⁵³ Adıvar'lara göndermiştir. Romanı almışlar mıdır? Ankara'da bulunan Dr. W. Eberhard'a, Milletlerarası Şark Tetkikleri Cemiyeti'nin beş senelik üyelik aidat tutarı olan 75 liralık bir çek göndermiştir ancak daha sonraki seneler için şimdiden söz vermeye cesaret edememektedir.⁵⁴ Kalp rahatsızlığının, Adıvar'a endişe vermemiş olduğunu temenni etmekte ve haberlerini beklemektedir.

Adıvar, Sarton'un bu mektubuna 24 Ekim 1947'de gecikerek cevap verir. Gecikme sebebi, Halide Edip'in ve kendisinin yaklaşık bir ay süredir rahatsız olmasıdır. Uzun bir nekahat döneminden sonra, bilimsel ve "maalesef" siyasi çalışmalarına yeniden başladığını bildirir. Sarton'un büyük eserini tamamlamasından çok mutlu olmuştur. Mille Sarton'un romanı henüz gelmemiştir ama geldiğinde, Halide Edip onu memnuniyetle okuyacak ve hakkında bir tanıtma yazacaktır. Avrupa gezisi sırasında Türkiye'ye de gelmesini beklemektedir. Dr. Adnan'ın Amerika'dan ayrıldığı gün çektiği telgrafta belirttiği gibi, Adıvar'lar, Sarton ve eşini İstanbul'daki (Aksaray) küçük evlerinde ağırlamaktan memnuniyet duyacaklardır.

⁵³ May (Eléanore Marie) Sarton, *The Bridge of Years*. Garden City, KS, Doubleday & Co., 1946.

⁵⁴ Sinolog Prof.Dr. Wolfram Eberhard (1909-1989), 2 Ağustos 1946 yılında kurulan Milletlerarası Şark Tetkikleri Cemiyeti'nin (International Society of Oriental Research) genel sekreteridir.

MİLLETLER ARASI ŞARK TETKİKLERİ CEMİYETİ
INTERNATIONAL SOCIETY OF ORIENTAL RESEARCH

Milletler Arası Şark Tetkikleri Cemiyeti 2.VIII. 1946 'da te'sis edilmiş ve Türkiye Cumhuriyeti Bakanlar Kurulunun 3.I.1947 tarihli kararı ile teşkiline müsaade edilmiştir.

The International Society for Oriental Research was founded on October 2, 1946 and was given an official permit from the Council of Ministers of the Republic of Turkey under date of January 3, 1947.

Müessisler / Founders:

Dr. Abdülhak Adnan Adıvar
Prof. Dr. R. Rahmeti Arat
Doçent Ahmed Ateş
Dr. J. K. Birge
W. K. M. Edwards
Prof. Dr. M. Fuad Köprülü
Prof. Dr. Hellmut Ritter
Prof. Lewis V. Thomas

Cemiyetin Reisi / President of the Society:

Dr. Abdülhak Adnan Adıvar

İdare Heyeti / Administrative Committee:

İdare Heyeti Reisi / Chairman of the Administrative Committee:
Prof. Dr. H. Ritter
Genel Sekreter / Secretary General: Prof. Dr. W. Eberhard
Sekreter / Secretary: Prof. Dr. R. Rahmeti Arat
Veznedar / Treasurer: W. K. M. Edwards
Aza / Member: Dr. J. K. Birge

Türkiye dışındaki mümessiller / Representatives outside Turkey:

Almanya / Germany: Prof. Dr. Helmuth Scheel, Mainz
Amerika / U.S.A.: Prof. Lewis V. Thomas, Princeton, N.J.
Hindistan / Muslim India: Dr. M. Hamidullah, Hyderabad
İsveç / Sweden: Docent Alfred Haldar, Uppsala

Sarton, meşguliyeti sebebiyle, Adıvar'ın mektubuna ancak 14 Şubat 1948'de cevap verebilmiştir. Gündelik işler yanında, Cambridge'i yedi ay için terk etmeden önce hazırlık yapması gereklidir. Son zamanlarda oldukça "evcil" olmuştur. Sessiz ve sakin, münzevi olarak çalışmaya alışmıştır. Yedi ay boyunca, Avrupa'da çok farklı bir hayat yaşayacaktır. Londra'da University College'de, Brüksel'deki Astronomi Cemiyeti'nde ve Paris'te (Paris Üniversitesi Fen Fakültesi, Edebiyat Fakültesi, Collège de France, Centre International de Synthèse) dört konferans verecektir. Yaz tatilini İsviçre'de geçirecektir ve İstanbul'a gelmesi maalesef mümkün olmayacaktır. Kızının romanının yeni bir

nüshasını ve *Introduction*'un üçüncü cildinin *prélude* (giriş) kısmını Adıvar'a göndermiştir.⁵⁵

Adıvar, Sarton'un 14 Şubat 1948 tarihli mektubunu yatakta almış ve ancak 8 Haziran 1948'de cevaplayabilmiştir. Geçirdiği kalp krizi onu yatağa bağlamıştır. Bu acı veren hastalıktan sonra, siyasi görevlerini yerine getirmek için Ankara'ya gitmek zorunda kalmıştır. Artık biraz düzelmiş ve *İslam Ansiklopedisi*'ndeki mesaisine yeniden başlamıştır. Mlle Sarton'un romanı gelmiş ve Halide Edip, bir gazete yazısında bu romanı tanıtmıştır.⁵⁶ Adıvar, bu mektubu, Ankara'dan döndüğü gün yazmıştır ve son derece yorgundur (“Je souffre d'une fatigue terrible”).

Adıvar, Sarton'un Avrupa'da tatilinden geri dönmüş olduğunu düşünerek 26 Eylül 1948'de Cambridge'e bir mektup yazar. Avrupa gezisi sırasında İstanbul'a uğramamış olmasına üzülmüştür. Adıvar yaz aylarını günlük gazetelere yazı yazarak geçirmiştir. Bu yazılar, kendisi için bazen eğlendirici olmaktan öteye gitmemektedir. Sarton'a Avrupa izlenimlerini sorar. “Çok ani geçirdiği” ikinci kalp krizinden sonra sürekli öksürmektedir. Yakında başlayacak olan Meclis çalışmaları için Ankara'ya gidecektir. *Oriens* dergisi⁵⁷ hakkında Sarton ne düşünmektedir ve *Isis*'te bu dergi hakkında bir tanıtma yazısı yayımlamayla düşünür mü?

Mektubun en dikkat çekici yönü, Adıvar'ın “on yedinci yüzyılda yaşamış yegâne âlimimiz” olarak nitelendirdiği Kâtip Çelebi'nin ölümünün 300. yıldönümü münasebetiyle 1957 yılında bir tören düzenlemeye çalıştığını bildirmesidir.⁵⁸ Bilindiği gibi, Türk Tarih Kurumu (TTK), 1957 yılında Kâtip Çelebi'nin 300. ölüm yıldönümünü kutlamak için bir komite oluşturmuş ve üniversitelerin de katılımıyla bir dizi faaliyet öngörmüştür. TTK tarafından

⁵⁵ Muhtemelen bu *prélude*, 1948'de basılan üçüncü cildin ikinci kısmının başındaki “Survey of science and intellectual progress in the second half of the fourteenth century” başlıklı bölüm veya onun bir kısmı olabilir.

⁵⁶ Halide Edib, adını *Yıllar Köprüsü* olarak çevirdiği May Sarton'un *The Bridge of Years* (1946) adlı romanını, genişçe bir özetini vererek tanıtmıştır. Bkz. H.E Adıvar, “Bir roman ve bir piyes,” *Akşam*, sayı 10512, 22 Ocak 1948, s.5. Halide Edip, romanın Amerika'da yaşayan genç bir Belçikalı'nın İngilizce olarak yazdığı ve Amerika'da bastırıldığı, Belçika'ya ait bir eser” olduğunu belirtmekle beraber, Sarton adıyla ilgili bir açıklama yapmamış, romanın taşıyabileceği biyografik öğelere değinmemiştir. Bu bilgileri veren Dr. Şeref Etker'e teşekkür ederim.

⁵⁷ *Oriens*, 1947 yılında kurulan Milletler Arası Şark Tetkikleri Cemiyeti'nin (International Society of Oriental Research) Leiden'de E.J.Brill tarafından 1948 yılından itibaren yayımlanan dergisidir. Adnan Adıvar bu derneğin kurucularından ve ilk başkanıdır.

⁵⁸ “Maintenant je tâche de faire organiser une fête pour le 300eme anniversaire de notre unique savant du 17ème siècle Kâtip Çelebi – Hadji Khalifa.” Adıvar, Kâtip Çelebi'nin bir büstünün dikilmesini ve *Cihannüma*'nın tıpkıbasımının yapılmasını 1946 yılında teklif etmişti. Bkz. Abdülhak Adnan Adıvar, “İlim yolunda ışıklar” (26 Nisan 1946), *Dur, Düşün*, s.146-148.

1957 yılında yayımlanan *Kâtip Çelebi* kitabının önsözünde, tören teklifinin S.Ünver tarafından yapıldığı şu cümlelerle açıklanmaktadır.⁵⁹

Türk Tarih Kurumu'nun Yeni-çağ kolu 1956 Kasımında İstanbul'da toplandığı vakit Kurum üyelerinden Ord.Prof.Dr. Süheyl Ünver'in “Kâtip Çelebi'nin ölümünün 300ncü yıldönümü dolayısıyla 1957 senesinde bir anma töreni” yapılması teklifi ile karşılaşmış ve bu teklif Yeni-çağ kolunca olduğu gibi Umumi Heyetçe de ittifakla kabul edilmişti.

Anma töreni teklifi TTK üyesi S.Ünver tarafından yapılmış olsa bile, Adıvar'ın Sarton'a yazdığı mektuptaki cümle, fikrin Adıvar'dan kaynaklandığı düşündürmektedir. S.Ünver, Adıvar'ın ölümünün ertesi yılı, onun bu arzusunu TTK'na teklif olarak getirmiş, kutlama komitesinin başkanı olarak çalışmaları yürütmüş ve 20 Aralık 1957 tarihinde bir tören yapılmasını sağlamıştır.

Adıvar'ın 26 Eylül 1948 mektubuna Sarton'un cevabı (7 Ekim 1948) gecikmez. Sarton, Adıvar'ın mektubunda *Introduction*'un üçüncü cildinden⁶⁰ hiç bahsetmemiş olması üzerine, kendisine bu ciltlerin gönderilmemiş olduğunu fark etmiştir. Bu unutkanlıktan yüzünün kızardığını açıkça ifade eder ve vakit kaybetmemek için kendi nüshasını hemen postaya vereceğini bildirir. Üçüncü ciltte, on dördüncü yüzyıl Türk bilimi hakkında oldukça bilgi vardır ve Adıvar'ın ismi zikredilmiştir. *Oriens* hakkındaki görüşü çok olumludur; ancak, dergideki kitap tanıtma yazılarının Türkçe'den başka, uluslararası bir dilde yayımlanmasını önerir: Bunları Türkçe yayımlamak hiçbir işe yaramayacaktır. Adıvar'dan, *Introduction* için bir tanıtma yazısı yazmasını veya bir başka kişiye yazdırmasını ve *Oriens*'te yayımlatmasını rica eder. Avrupa gezisi iyi geçmiş olmakla birlikte, Avrupa'da durumun iç açıcı olmadığını, ufkun çok bulutlu olduğunu ve düşünen insanların endişe içinde olduklarını yazar. Mektubun sonundaki notta, Türkçe kaynakları okumada kendisine yardımcı olan Aydın Sayılı'ya da *Introduction*'dan bir nüsha gönderdiğini, eline geçtiğini henüz bildirmediği için, kitabı henüz almamış olabileceğini ve Adıvar'ın tanıtma yazısı yazması mümkün olmayacak ise bunu A.Sayılı'dan isteyebileceğini bildirmektedir.

Sarton'un 8 Ekim 1948 tarihli mektubuyla birlikte, *Introduction*'un üçüncü cildini (Kısım 1 ve 2) içeren paketler Adıvar'a ulaşır. Adıvar, teşekkür mektubunda eseri “Bilim Tarihi'nin Kitab-ı Mukaddes'i” olarak niteler ve *Oriens*'in üçüncü sayısında yayımlanmak üzere bir tanıtma yazısını büyük bir memnuniyetle yazacağını bildirir. Aydın Sayılı'yı Ankara'da göreceğini, bu genç adamın artık kendisini bir müddettir görmeye gelmediğini, bunun sebebini

⁵⁹ Türk Tarih Kurumu Kâtip Çelebi'nin 300 üncü ölüm yılını anma komitesi, “Önsöz,” *Kâtip Çelebi, Hayatı ve Eserleri Hakkında İncelemeler*. TTK Basımevi – Ankara 1991, s.1-2 (ilk baskı 1957).

⁶⁰ *Introduction to the History of Science*, vol.3, *Science and Learning in the Fourteenth Century* (Baltimore, Md., Williams & Wilkins, Part 1, 1947, Part 2, 1948).

bilmediğini, ama onun artık Türkiye’de artık geçerli olan fikir akımına sıkıca bağlı olduğuna işaret eder.⁶¹

Sarton’un bu mektuba verdiği cevap elimizde bulunmamaktadır. Adıvar’ın 9 Mart 1949’da yazdığı mektubundan onun kuvvetli bir pnömoni geçirdiğini ve uzun müddet evinden çıkmadığını anlıyoruz. Ancak bu arada, *Introduction* için bir tanıtma yazısı⁶² yazmıştır. Kopyasını Sarton’a gönderirken, yazının biraz yüzeysel olduğu için özür diler. Sağlığı iyi olmasa da *İslam Ansiklopedisi*’nde çalışmaktadır.

Gerek Sarton’un gerekse Adıvar’ın 9 Mart 1949 ile 22 Şubat 1951 arasındaki iki yıla ait mektupları elimizde yoktur. Adıvar’ın 22 Şubat 1951 tarihli mektubunda, Sarton’a “Haberlerinizi *Isis* dergisinden alıyorum” demesi, iki sene boyunca mektuplaşmamış olabileceklerini düşündürür. A.Adıvar’ın hastalığı, Sarton’un meşguliyeti, mektuplaşmanın aksamasına neden olmuş olabilir. Adıvar’ın Sarton’a tekrar yazması da Fatin Gökmen’in kendisine getirdiği bir haber üzerine olur: F.Gökmen, Sultan Ahmed Kütüphanesi’nde el-Batrucci’nin (el-İşbili, öl.1217) *Kitab ül-Hey’e*’sini bulmuştur. *Introduction*’da bu Arapça nüsha kaydedilmemiştir. F. Gökmen, eğer Sarton isterse, yazmanın bir kopyasını memnuniyetle gönderecektir. Sarton, cevabi mektubunda (3 Nisan 1951) el-Batrucci’nin kitabıyla bizzat ilgilenemeyeceğini, ömrünün geri kalan birkaç senesinde elindeki işleri ancak bitirebileceğini yazmış ve eserin edisyonunu, Ortaçağ İslam astronomisi konusunda çalışan Edward S. Kennedy’nin yapabileceğini, ondan F.Gökmen ile temas kurmasını istediğini bildirmiştir. Ancak, Adıvar’ın bir sonraki mektubundan (9 Nisan 1951), “Sarton’un hayranlarından olan Fatin Gökmen”in el-Batrucci’nin bu eserinin bir kopyasını Sarton’a hediye olarak göndermek istediği, edisyonunu yapmasının şart olmadığı açıklanmaktadır. Sarton’un mektubundaki karamsarlık, muhtemelen, eşini⁶³ kaybetmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Aynı mektupta Sarton, 1951 yılında İstanbul’da düzenlenecek Şarkiyatçılar Kongresi’ne değil,

⁶¹ Ankara Üniversitesi DTCF öğretim üyelerinden Aydın Sayılı’nın çalışmaları, bilindiği gibi, Türk asıllı bilim adamlarının bilime katkıları üzerinde yoğunlaşmıştır. A. Sayılı, doktorasını Amerika’da yeni tamamlamış genç bir bilim tarihçisi olarak kendisine, Cumhuriyet’in ilk on yıllarının kültür politikasına uygun bir yol çizmek istemiş ve bu bakımdan, geleneksel kültüre bağlı kalarak bu kültür ile Batı kültürünü birleştirmenin gerektiğine inanan, *İslam Ansiklopedisi*’nin Türkçe versiyonunu yayına hazırlamakta olan eski kuşak bilim tarihçisi Adnan Adıvar ile ilişkisini geliştirmeyi gerekli görmemiş, istememiş olabilir. A.Sayıllı’nın, 1947’de, Cumhuriyet’in milliyetçilik ideolojisini destekleyen temel kurumlardan Türk Tarih Kurumu’na asli üye seçilmiş olması da bu kararın etkili olmuş olabilir. Ancak, mektuptan anlaşıldığına göre, A.Sayıllı, Adıvar’ın mebus olarak Meclis toplantıları için Ankara’ya gitmeye başladığı zamanlarda (1946) onu ziyaret etmekteydi. Genel olarak, A.Sayıllı’nın İstanbul’daki kültür çevresi ile ilişkisinin sınırlı kaldığı söylenebilir.

⁶² Abdülhak Adnan Adıvar, “George Sarton, *Introduction to the History of Science* Vol.III,” *Oriens*, vol.2, Leiden E.J.Brill, 1949, pp.155-157 (Bu tanıtma yazısı Fransızca’dır).

⁶³ Eleanor Mabel Sarton (1878-1950).

ama 1953 yılında Kudüs’te düzenlenecek olan bilim tarihi kongresine⁶⁴ katılacağını bildirmektedir.

Adıvar’ın 15 Mayıs 1952 tarihli mektubu, bilim tarihiyle değil, Sarton’un bir Amerikalı hanım ile elden gönderdiği 11.8.1951 tarihli mektubun Adıvar’a yaklaşık 9 ay sonra ulaşmasıyla ilgilidir. Sarton, mektubu getiren hanıma Adıvar’ın İstanbul Amerikan Koleji’nde yardım etmesini istemiş ise de Adıvar, söz konusu kişinin yardıma ihtiyacı olmadığını yazar.

Adıvar, 18 Eylül 1952 tarihli mektubuna, Sarton’un kendisine gönderdiği değerli bir kitaba teşekkür ederek başlar. *Oriens* için bu kitabı tanıtan bir yazı hazırlayacaktır.⁶⁵ Aynı mektupta, *İslam Ansiklopedisi*’ndeki çalışma arkadaşlarından olan ve edebiyat eleştirisi üzerinde çalışmak üzere Harvard’a gidecek olan Dr. Vedat Günyol’u (1911-2004) takdim eder.

Sarton, ertesini yıl, Kudüs’te düzenlenen VII. Uluslararası Bilim Tarihi Kongresi’ne katılmak üzere Orta Doğu’ya geldiğinde, Ağustos 1953’te İstanbul’a da uğramıştır. Adnan Adıvar ve Halide Edip ile görüşmüş, “Beyazıt’taki Hazine Sokağı 17 Numara’daki evlerinde eski ahbablığını tazelemek mutluluğuna erişmiştir.”⁶⁶ İstanbul’u ziyaretinde İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü’nü de ziyaret etmiş ve İstanbul’da bulunduğu günlerde kendisine Doç.Dr. Bedi N. Şehsuvaroğlu rehberlik etmiştir.⁶⁷ Bu ziyaretten sonra Sarton, Adıvar’a biri Avrupa’dan diğeri Cambridge’den iki mektup göndermiştir. Adıvar’ın 12 Ocak 1954 tarihli mektubu, bu mektupların cevabıdır. Adıvar, İstanbul’da 10 gün⁶⁸ kadar kalan Sarton’a, neredeyse sitem ederek kalış süresini çok kısa bulduğunu yazar. Bu arada Adıvar, Bizans’ta yüksek öğrenim konusundaki makalesini tamamlamıştır.⁶⁹ Bu Türkçe makaleyi okuyup Sarton’a anlatacak birini bulacağı ümidiyle, dostuna bir nüsha göndermekte ve mümkünse *Isis*’te bir tanıtma yayımlamasını rica etmektedir.

⁶⁴ International Union for the History and Philosophy of Science’in (IUHPS) Kudüs’te 3-12 Ağustos 1953 tarihinde düzenlediği VII. Uluslararası Bilim Tarihi Kongresi.

⁶⁵ Mektuplarda adı verilmeyen bu kitabın Sarton’un kendi yazdığı bir kitap olmasa gerekir. Zira *Oriens*’in 1953 ve 1954 yıllarına ait ciltlerinde Sarton’un herhangi bir kitabının tanıtımını göremedik.

⁶⁶ George Sarton, “Eski bir dostun hatırasındaki Dr. Adnan-Adıvar,” *Doktor Abdülhak Adnan Adıvar*, s.172-173.

⁶⁷ Wilson A. Swanker (B.Cohen’den çev.), “George Sarton,” *İst. Üniv. Tıp Fak. Mecm.*, c.21 (1958), s.170-180. B.N.Şehsuvaroğlu, Sarton’un ölümünden sonra Sarton’un halefi Bernard Cohen’in *Isis* dergisinde (c.48, sayı 23, 1957) yayımlanan ve Admiral Bristol Hastanesi (İstanbul) başhekimi W.A.Swanker’in özetleyerek Türkçe’ye çevirdiği bu yazıyı *İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*’nda yayımlamıştır. Şehsuvaroğlu bu yazıya Sarton’un İstanbul ziyaretiyle ilgili bir takdim paragrafı ve ziyaret sırasında kendi çektiği fotoğrafları eklemiştir.

⁶⁸ B.N.Şehsuvaroğlu, takdim paragrafı, W.A.Swanker (B.Cohen’den çev.), a.g.m., s.170.

⁶⁹ A.Adnan-Adıvar, “Bizans’da Yüksek Mektepler,” *Tarih Dergisi* (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi), c.V, sayı 8, Eylül 1953, s.1-54. Ayrıbasım Osman Yalçın Matbaası İstanbul 1953, 54 s.

Yayımlamasa da, bir hatıra olarak kütüphanesinde saklamasını istemektedir. Adıvar, bu çalışmasını bir derleme ve bir “yaşlılık kaptısı” olarak nitelemektedir. Hz. Muhammed’in bir sözünü aktararak öz eleştirisini yapar: “Akıllı adam kendini ciddi olarak yargılar, aptal olan kaptisleri ve fantezilerinin peşinden koşar. Ben, akıllı adam mı yoksa aptal adam mıyım bilemiyorum.” Aynı posta ile Halide Edip, Sarton’a İngiltere’de yeni çıkan kitabını⁷⁰ gönderir.

Sarton arşivine göre, Adıvar’ın yazdığı son mektup 7 Nisan 1954 tarihli. Bu mektuptan, G. Sarton’un önemli bir karaciğer ameliyatı geçirdiğini öğreniyoruz. Sarton, önceki mektuplarında herhangi bir rahatsızlığından şikâyet etmediğinden bu haber Adıvar’ı şaşırtır. Sarton’a eserini tamamlayabilmesi için sağlıklı bir hayat diler. Halide Edip de böbrek taşından şikâyetçidir. Sağlık sorunları, Adıvar’ın mesleki sorular sormasına engel değildir. Sarton’a, *İslam Ansiklopedisi*’nin Leiden’de yayımlanan yeni edisyonu hakkında neler düşündüğünü sorar ve kendi fikrini söyler: “Şimdiye kadar büyük bir gelişme fark etmedim. Sabredelim!”

Adıvar’a yazılan mektuplar - Sarton tarafından kopyası alınmış beş mektup hariç - elimizde bulunmadığı için, Sarton’un bu mektuba cevap verip vermediğini bilmiyoruz. Ancak Adıvar’ın sağlığının hızla bozulması, mektuplaşmanın kesilmesindeki en önemli etken olmalıdır. Tarih vermese de, Halide Edip’in anlatımından onun son senesinin hastalıkla mücadele içinde geçtiğini anlıyoruz.⁷¹ Dr. Adnan Adıvar’ın ölümü, G. Sarton’a, İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Tıp Tarihi Enstitüsü’nün öğretim üyeleri S. Ünver ve B. N.Şehsuvaroğlu’nun birlikte imzaladıkları 20 Temmuz 1955 tarihli mektup ile bildirilmiştir. Sarton’un Adıvar’lara son mektubu, Adnan Bey’in ölümünden sonra yazmış olduğu ve Halide Edip tarafından anı kitabında yayımlanan 8 Ekim 1955 tarihli nekrolojidir.⁷² G.Sarton, bu mektubu yazdıktan yaklaşık 6 ay sonra, 22 Mart 1956’da vefat etmiştir.

Sonuç

Adıvar-Sarton mektuplaşması bize öncelikle Adıvar’ın bilim tarihi çalışmalarıyla ilgili bilgiler vermektedir. Adıvar, Türkçe bir bilim tarihi kitabı (*Tarih Boyunca İlim ve Din*) yazma çalışmalarına Türkiye’den ayrılır ayrılmaz başlamış, Sarton’un *Introduction to the History of Science* adlı eserinin ilk cildini (1927) Paris’te iken “büyük dikkat” ile okumuştur. Eserin, bazı Batı

⁷⁰ Halide Edib, *Masks or Souls? A Play in Five Acts* London: Allen and Unwin, 1953, 126 pp; B.D. Andrea, “Dialogism Between East and West: Halide Edib’s Masks or Souls?,” *J Early Modern Cultural Studies*, Vol.VI (No.2, Fall/Winter 2006), 5-21

⁷¹ Halide Edip, “Dr. Abdülhak Adnan-Adıvar’ın Portresi,” *Doktor Abdülhak Adnan Adıvar*, s.55-57.

⁷² Bkz. Dipnot 1.

bilim tarihi kitaplarında olduğu gibi İslam ve Arap katkısını gözardı etmeyip Batı medeniyeti dışındaki medeniyetlerde bilime yapılan katkıların da esere dahil edilmiş olması, Adıvar’ı özellikle etkilemiştir. Diğer taraftan, o yıllarda Paris’te İslam bilim tarihi üzerinde çalışan Uluslararası Bilim Tarihi Akademisi sekreteri Aldo Mieli ile görüşmekte, tartışmakta hatta onun *La Science Arabe* adlı eserinin tashihlerini okumaktadır. Mektuplarında, Sarton’un üzerindeki etkisini açıkça belirten Adıvar’ın, onun kitaplarını incelemesi, Mieli’nin çalışmalarına katılması, onu, Osmanlı Türklerinin bilim tarihini, bilim ve din konusundan ayrı olarak incelemeye yönelttiği düşünülebilir. *Introduction*, bilim tarihini yüzyıllara göre kronolojik olarak ele almakta ve ilgili dönemde yaşamış bilim adamlarını ve eserlerini, dönemin kültürel ve dini arka planını da vererek tanıtmaktadır. Böyle abidevi bir eserin Adıvar üzerindeki etkisi, hazırlamakta olduğu bilim tarihi kitabına da yansımış olmalıdır. 1939’da basılan *La Science chez les Turcs Ottomans*, kapsam ve hacim bakımından Sarton’un *Introduction*’u ile karşılaştırılamayacak kadar mütevazı ise de, yöntemdeki benzerlik dikkati çekicidir: Her bölüm belli bir dönemi (örneğin Ortaçağ’ın başından sonuna kadar veya onyedinci yüzyıldan onsekizinci yüzyılın ortasına kadar) ele almakta ve o dönemde yaşamış bilim adamları ve eserlerini tanıtmaktadır. *Introduction*’un ve *La Science Arabe*’in, eserini yazarken Adıvar’a ilham verdiği ileri sürülebilir.

Sarton’a yazdığı ilk mektup ile Adıvar’ın, Türk bilim tarihi araştırmalarının uluslararası camiaya açılmasına zemin hazırladığını söyleyebiliriz. Sarton, Adıvar’ın *Asâr-ı Bâkiye*’yi ve *Tansuknâme-i İlhanî*’yi tanıtan yazılarını *Isis* dergisi’nde yayımlamış, *Introduction*’un on dördüncü yüzyılın ikinci yarısını konu alan cildinde (c.III/2, 1948) Adıvar’ın ve S. Ünver’in makalelerini kullanmıştır.

Adıvar-Sarton mektuplaşması, iki bilim tarihçisi arasında mesleki bilgi alışverişini sağladığı gibi, yıllar boyu gelişen kişisel bir dostluğun kurulmasına da vesile olmuştur. Özellikle 1947’de Princeton ve Cambridge’deki buluşmaların ardından ve 1950li yılların başında yazılan mektuplar bu dostluğa tanıklık etmektedir. Aynı yaşta olmaları, benzer dünya görüşlerini paylaşmış olmaları, her ikisinin de memleketlerini terk etmek zorunda kalmış olması – Sarton, Belçika’daki evinin 1914’te Almanlar tarafından işgal edilmesi üzerine Amerika’ya göç etmiştir— bu dostluğu muhtemelen pekiştirmiştir. Sarton’un 1953 İstanbul ziyaretinde ona rehberlik eden Bedi N. Şehsuvaroğlu, Adıvar’ın ölümünden sonra yazdığı bir yazıda, “Birkaç sene evvel memleketimizi ziyaret eden büyük âlim ve ilimler tarihinin kurucusu Prof.George Sarton’un ilk iş

Adnan-Adıvar'ın Hazinedar evkafı
 Beyazıt
 April 7, 1954

Cher ami,

Comme j'étais sûr que j'avais écrit que
 vous aviez ~~été~~ ^{été} une opération importante;
 vous n'avez jamais plaint d'une affection
 du foie. En tous cas "Ende gut alles gut",

Je vous souhaite une bonne et saine vie
 afin que vous terminiez votre œuvre municipale
 Nous avons passé un bon après-midi
 cette année. Halide Edib va mieux
 Elle souffre aussi d'un seul calcul biliaire
 depuis des années. Comment vous trouvez
 la nouvelle édition de l'Encyclopédie de -
 l'Islande de Leyde? J'espère
 maintenant j'en ai pas renvoyé un grand
 Amélioration, Patience!

Les circonstances de nos jours
 et surtout la bon santé de Adnan

A. Adıvar'ın G. Sarton arşivindeki son mektubu (7 Nisan 1954). (BMS Am 1803 (13), Houghton Library, Harvard University). Bu mektup, A. Adıvar'ın G. Sarton'a yazdığı son mektup olabilir.

olarak onun [Adıvar'ın] ziyaretine koşmuş" olduğunu yazmıştır.⁷³ Adıvar, bir Avrupalı bir bilim tarihçisi ile yazışmayı başlatan ve yirmi yıl sürdüren ilk Türk bilim tarihçisi olmalıdır. Her iki bilim adamının anılarını yazmadıkları hatırlanırsa, sunulan özel mektuplar ayrı bir önem kazanmaktadır.

**The Adıvar – Sarton correspondence:
 A testimony to the emergence of Turkish history of science**

Feza Günergun

George Sarton (1884-1956) and the Turkish historian of science Adnan Adıvar (1882-1955) exchanged letters for more than twenty years. While witnessing to the evolution of Turkish history of science in mid-twentieth century, these letters document an evolving friendship and mutual esteem between the two colleagues, and their exchange of ideas.

The correspondence started in 1932 with a letter from A. Adıvar to George Sarton. At the time, A. Adıvar was working in Paris on the relationship of science and religion in the course of history (to be published in Turkish in 1944 in Istanbul) and writing his book *La Science chez les Turcs Ottomans* which would see the press in 1938 in Paris. Marveled by the recently published *Introduction to the History of Science* (1927) that he examined thoroughly, he wrote his first letter to G. Sarton, introducing himself as "a Turkish student in history of science", a title which derives not only from A. Adıvar's well known modesty, but also because he considered Sarton as "The Master" of history of science. Their correspondence seems to have ended in 1954, a year before Dr. Adıvar died in Istanbul. The authors met personally in the United States in 1947 and in Turkey in 1953.

The present article aims to examine the twenty-nine letters conserved in the Harvard University Houghton Library, mostly written from A. Adıvar to George Sarton, with the aim of finding the peculiarities of Turkish history of science in its formation period (mid-20th c.), and shed light to its relation with the international community of historians of science.

Key words: Adnan Adıvar, George Sarton, Turkish History of Science;
Anahtar kelimeler: Adnan Adıvar, George Sarton, Türk bilim tarihi.

⁷³ Bedi N. Şehsuvaroğlu, "Dr. Adnan Adıvar, 1882-1955," *Doktor Abdülhak Adnan Adıvar* (Eşi Halide Edib Adıvar tarafından). İstanbul, Ahmet Halit Yaşaroğlu Kitapçılık ve Kâğıtçılık T.L.Ş., 1956, s.185-186.

ADNAN ADIVAR İÇİN ÖVGÜ VE ELEŞTİRİ

Şeref Etker*

Ali Nüzhet Göksel,¹ iki şair: Yahya Kemal ve Ahmet Haşım ile iki ‘âlim’i: Ziya Gökalp ve Adnan Adıvar’ı ele aldığı özlü çalışmasında “Dr. Abdülhak Adnan Adıvar eserleri üzerinde bir deneme taslağı”²ni sunar:

“Adnan Adıvar seçkin bir devlet adamı ve âlim, yeni Türkiye’nin kuruluşunda büyük hizmetleri geçmiş üstün kıymette şöhretlerimizdendir. Fakat biz burada mütefekkirimizin ne idareciliğinden, ne profesörlüğünden, ne de yıllardanberi Milli Eğitim Vekilliğinin çıkarmakta olduğu *İslâm Ansiklopedisi* çalışmalarındaki ilmî rolünden bahsedeceğiz. Biz sadece son yirmi yıldanberi ilim ve kültür alanındaki eserleri üzerinde kısaca durmak istiyoruz.

Onun en çok üzerinde söz söylenen eseri: *Osmanlı Türklerinde İlim* kitabıdır. Fuad Köprülü *Akşam* gazetesinde iki uzun sütun üzerinde çıkan bir makalesiyle bu eserin önemini belirtti. Köprülü, bu kitabın ilmî kıymetini tam bir vuzuh ve salâhiyetle anlattı.³ Eser, o zaman daha henüz satışa çıkmadığına göre, muhterem Fuad Köprülü’nün bu eseri daha evvel görüp okuduğu muhakkaktır.⁴ Nihayet bu makaleden iki gün sonra kitap, satışa çıkarıldı. Kısa bir zaman zarfında, ağzılarda, gazete ve dergilerde eserin lehinde ve aleyhinde birçok şeyler söylendi. Bütün bu olan bitenlere karşı Adnan Adıvar’ın ne düşündüğünü bilmiyorum. Fakat bu yazılar arasında, müellifin külfetli ve uzun ilmî araştırmalar neticesinde ortaya koyduğu davaları çürütecek hiçbir salâhiyetli kalemin yazısını görmedik. Ancak bu arada, bir takım his feveranlarından ve hayal kırıklıklarından doğan küskün ve sinirli yazılar ve sözler duyuldu, fakat bunlar da kubbenin boşlukları arasında sönüp gitti. Bugün eser dipdiri yaşıyor...

Memleket ilmüne büyük hizmetlerde bulunan Adnan Adıvar’ın mizacı da tam bir ilim adamının mizacıdır. O alkışlanmaktan hoşlanmaz, onun ilmî karakterini anlatmak için bir arkadaşına yazdığı bir mektubun şu cümlesini hatırlıyorum: “Gazeteler benden bahsettikleri gün, pijama ile sokağa çıkmış gibi kendimden utanıyorum”, diyor. Fakat bu mütevazı âlim adam için, kim ne derse desin; memleketimizde ilim hareketlerinin pek o kadar geniş olmadığı yıllarda Adnan Adıvar’ın arka arkaya sıraladığı değerli eserlerini hatırlamak insana bir gönül

ferahlığı veriyor. Fakat ne yazık ki, ilk tenkidini yapan Fuad Köprülü’den, son tenkidini yapan Ahmet Emin Yalman’a kadar gelen yazılar da dahil olduğu halde Adnan Adıvar’ın daha tam bir tahlili yapılmıştır denemez. Belki o, ileride daha büyük eserler verecektir. Fakat bugün muhakkak olan şu ki: bir âlim anlayışıyle hakikatlere göz kırpmaksızın bakan ve hakikatleri korkusuz söyleyen nadir insanlardan biri de Doktor Adnan’dır. Yarınki fikir tarihimizi yazacak olanların, bu kıymetli âlimden hürmetle bahsedeceklerine hiç şüphe etmiyoruz.”

Bu övgü, Adnan Adıvar’a bir özeleştiri yapma gereğini duyurur. Adıvar, Ali Nüzhet Göksel’i, (ölümünden sonra yayımlanacak) bir mektupla yanıtlar:⁵

“Azizim Ali Nüzhet Bey !

Son küçük broşürünüzü aldım. Memnuniyetle, sevinçle aldım diyecektim, diyemiyorum. Bu tereddüdün neden ileri geldiğini pekâlâ tahmin edersiniz: Hakkımda yazdığınız lütufkâr satırları okurken utandığıma inanacağınızı biliyorum. Çünkü, hangi dosta yazdığımı şimdi unuttuğum iki perişan satır pek az dost ve okuyucularımın nazarı dikkatini çekmişken, samimi karakterimi gösteren o iki satırı siz kuvvetle tebarüz ettirmişsiniz.

Azizim Nüzhet Bey, işte size samimi bir itiraf: ismimin başına ilâve edilecek ünvanların üzerimde yaptığı ve türlü, türlü tesirler vardır. Tam hak ve selâhiyetle taşıyabileceğim bir ilmi unvana sahip değilim. Birçok sene evvel Dr. unvanı ile bir kart bastırılmıştım, yirmi seneden beri o unvanı da haksız buluyorum. Çünkü, Alman ilinde ve dilindeki doktor unvanı henüz tam manası ile bizde müteamil değildir. Bazı heveskârlar edebiyatçı ve hukukçuların isimlerinin başına ısrarla oturttukları Dr. unvanına rağmen bugün kimsenin kendilerini Dr. diye çağırması bunu gösteriyor; çünkü bizde doktor, Fransa’da olduğu gibi sadece hekim demektir. Halbuki ben artık hekim de değilim. Hele gazetelerde, izah ve tashihiyle rağmen arada bir yanlış olarak bana izafe olunan Profesör unvanına hayli sıkılırım. Çünkü, bu unvana erişmiş değilim.⁶ Fakat bunların hepsinden daha mühim olarak iki unvan vardır ki onların birinden öğrenirim: üstad; diğerinden korku ve hicap duyarım: âlim. İlme karşı korku bende gittikçe kuvvetlenen bir karakter taşıyor. İlimde cesaretin bir meziyet olmadığına muhit beni hergün bir kerre daha inandırıyor. Hicap ise ariyet esvap giyenlerin bu esvabın ariyet olduğunu bilenlerin karşısında duyduğu hisden ibarettir. Sizin yazınızda üstad sözüne tesadüf etmedim,⁷ berhûdar olunuz. Beni iğrendirmediniz. Fakat niçin beni utandırıyorunuz? Bu sözlerimin sâmimiyetine inanacağımıza emin olmasam asla yazmazdım.

* Dr., Zeynep-Kamil Hastanesi, Üsküdar, 34668 İstanbul.

¹ Ali Nüzhet Göksel (1897-1961) eğitimci, yazar. Ziya Gökalp’in damadı olması dolayısıyla, onun bütün yapıtlarının yayımını üstlendi.

² A.N. Göksel, *İki Şair İki Âlim*, İstanbul, Yeni Matbaa, 1953, (12x17 cm) “Muallimler Birliği yay. 4” s.26-38.

³ M.F. Köprülü, “Tenkid: *Osmanlı Türklerinde İlim*”, *Akşam*, 10 Ağustos 1943, sene 25, No. 8911, s.3.

⁴ Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*’in önsözünü 2 Mayıs 1943’te yazmıştır.

⁵ A.N. Göksel, “Büyük romancı Halide Edip Hanımefendiye (Açık Mektup)”, *İş [İş ve Düşünce] Mecm.*, c. XXI, sayı. 170, 1 Ekim 1955, s.132.

⁶ Adıvar, başka bir yerde, hiç kullanmadığı ünvanını şöyle verir: “Dr.Med.Dr.Litt.h.c. A. Adnan Adıvar”, bkz. A. A. Adıvar, “Tıp Fakültesi Talebe Cemiyetine”, *Tıp Yolunda Yılbaşı 1950*, yıl 19, (İstanbul) İ.Ü.T.B. Tıp Fakültesi Talebe Cemiyeti, s.7.

⁷ Adıvar’ın çekincesine karşın, bilim çevresi yaşamı boyunca onu ‘üstad’ saymıştır, bkz. Farabi, *İlimlerin Sayımı*, çev. A. Ateş, İstanbul, Maarif Basımevi, 1955, Şark İslâm Klâsikleri: 34, içinde A. Ateş, ‘Fârâbî’, s.7.

Beni utandırdığınız için size gücenmiyorum, naçiz eserlerimi tam manasile iyice kavramış bir münevvere gücenmek bana güç gelir. Çünkü insanlar ne kadar mütevazı olurlarsa olsunlar hizmetlerinin takdir edildiğini işitince sevinirler. Sevinmek ile gücenmek karşı karşıya gelince, bir muadelenin iki tarafında bulunan müsbet - menfi kemiyetlerin birbirini götürdüğü gibi, birbirlerini götürmüyorlar da. Sevinmek yine kalıyor. Bu da gösteriyor ki ruhi hadiselere riyazi, mantiki düşünceler uymuyor.

Sağ olunuz aziz Nüzhet Beyefendi.”

A. Adnan-Adıvar [1953]

Buna karşılık, Adnan Adıvar için herhalde, Fuat Köprülü'nün *Osmanlı Türklerinde İlim* eleştirisi, çalışması için alabileceği en büyük övgülerden biri olmuştur:

Prof. M. Fuat Köprülü, “Tenkid: *Osmanlı Türklerinde İlim* 8”

“Uzun yıllardanberi ilim tarihile ve bilhassa Osmanlı Türklerinde müspet ilimlerin inkişafı meselesile uğraşan Dr. Abdülhak Adnan 1939’da bu mevzua dair Fransızca olarak küçük, fakat toplu bir eser çıkarmış, ve bu ufak kitap alâkalı ilim muhitlerinde çok müsait bir surette karşılanmıştı. İstanbul’a döndükten sonra, kütüphanelerimizdeki yazma kaynaklar üzerinde de çalışmak fırsatını bulan müellif, kitabın Türkçe ikinci tabını meydana getirirken, yeni yeni bir takım ilâveler ve tashihler yapmış, Avrupa ilim tarihine ait bazı meselelere daha büyük yer vermiş, ve böylece ilk tab’a nispetle daha geniş ve daha sağlam bir eser meydana getirmiştir. Müellifin seçmiş olduğu bu mevzu gibi, şimdiye kadar üzerinde çok az çalışılmış mevzulara dair ilk defa böyle umumî mahiyette terkip yapmanın ne kadar zor ve tehlikeli bir iş olduğu ve daima yeni yeni ilâvelere ve tadillere ihtiyaç göstereceği gözönüne alınır, ikinci tabıda yapılmış olan tashih ve ilâvelerin ne kadar zaruri olduğu kendiliğinden anlaşılır. Bundan sonra yapılmasını temenni ettiğimiz diğer tabılarda, eserin yeni ilâvelerle daha mükemmel bir şekil alacağı şüphesizdir.

Osmanlı devletinin kuruluşundan tanzimata kadar geçen beş asır zarfında Osmanlı Türklerinde müspet ilimlerin inkişaf derecesini aydınlatmak gibi oldukça geniş ve güç bir gaye takip eden bu eserin, maksadına muvaffak olduğunu samimiyetle söyleyebiliriz. İslâm medeniyeti çevresi içinde yaşayan Osmanlı Türklerinin müspet ilimler (yani matematik, astronomi, fizik, tıp ve riyazi-tabii coğrafya, kartoğrafya) sahalarında neler yaptıkları, XV-XIX. asırlarda Avrupa ilminden ne dereceye kadar istifade ettikleri, daha kısa bir ifade ile tanzimata kadar Türkiye’de müspet ilimlerin inkişaf derecesi ve bunda âmil olan başlıca şahsiyetleri, bu eserde çok açık ve çok sağlam bir surette meydana konulmaktadır. Şimdiye kadar umumiyetle bir muamma halinde kalan ve bazı sathi görüşlü ve ciddiyetsiz yazıcılar tarafından tamamen hayalî bir şekilde tasvir edilen Osmanlı ilim tarihi, bu eser sayesinde, hiç olmazsa umumî çizgileriyle

⁸ A.A. Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, İkinci tabı, İstanbul, Maarif Matbaası, 1943 (225 sahife, Fiati 210 kuruş).

anlaşılmış oluyor ki, yalnız umumî ilim tarihi bakımından değil, millî tarih bakımından da bunun ehemmiyeti pek açıktır. Yalnız ‘öğretici’ değil, belki bundan daha ehemmiyetli olarak ‘düşündürücü’ mahiyette olan bu eserin, bütün Türk münevverleri tarafından dikkatle ve ibretle okunması lâzımdır.

Osmanlı Türklerinde tefekkür ve ilim mevzuuna, şarlatanlığı zekâsından aşağı olmıyan Ali Suavi’den başlayarak, şu son yıllara kadar bir çok yazıcılar tarafından sık sık temas edilmiş, bu hususta küçük makaleler, risaleler, hattâ büyükçe eserler yazılmış, bilhassa Türk tıp tarihi epey zamandanberi tıp fakültemizin resmî programlarına bile girmiştir. İşte doktor Adnan’ın eseri, bütün o yazılarla karşılaştırıldığı zaman, onlardan tamamile ayrı bir zihniyetle, yani, bugünkü ilmin başlıca şırası olan tenkid zihniyeti ile ve tamamile objektif bir surette yazıldığı derhal tebaruz ediyor. Çünkü, büyük bir teesürle söyleyebiliriz ki, merhum Salih Zeki’nin ancak iki cildi neşredilmiş olan *Âsar-ı bakıye*’si bir tarafa bırakılacak olursa, memleketimizde Türk ilim tarihine ait yazılan hemen bütün yazılar, tamamile Ortaçağ zihniyetinin mahsulleridir. En basit tenkid fikrinden mahrum, çocukça bir doğmatizm’e bağlı, tarih kültürüne tamamile yabancı bir takım yazıcıların Türk ilim tarihi hakkında yazdıkları şeyler çok hazin olmakla beraber, itiraf etmeliyiz ki, hiç bir ilmî kıymeti olmıyan bir takım müdafaanelerden ibarettir. ⁹ Doktor Adnan’ın eseri, sırası geldikçe bu gibi yazıların mahiyetini anlatmak bakımından da, gençlerimizin fikrî, hattâ ahlâkî terbiyeleri üzerinde çok faydalı bir tesir yapacaktır ümidindeyiz. Memleketimizde şu son yıllarda birdenbire moda olan humanizma meraklıları da, asıl humanizmanın bu gibi ciddî ilim ve tenkid mahsulleri sayesinde yerleşebileceğini unutmamalıdır. ¹⁰

Kitabının ilk tabında, memleketimizde çıkmış bir takım kitap ve makalelerde verilen malûmata inanarak onları sağlam bir me’ haz gibi kullanmış olan müellif, bu yazıları kontrol imkânını elde ettiği zaman, bu malûmatın ne kadar yanlış olduğunu hayretle görmüş, ve bu yeni tabıda bütün o gibi yanlışları, ilk kaynaklara müracaat ederek birer birer düzeltmiştir. Hakikî ilim araştırmacılarına has olan bu ‘yanlışını itiraf etmek ve düzeltmek’ usulünün, henüz ciddi çalışma yoluna girmemiş ve ihtisasın hakiki mânâsını anlamamış olan fikir ve ilim âlemimizde ne kadar az tatbik edildiğini düşününce, müellifi bu samimî ve dürüst hareketinden dolayı tebrik etmemek elden gelmiyor. İlim tarihimize ait bir çok yanlış uydurma şeylerin, akademik rütbeleri haiz oldukları halde ilim ve tenkid zihniyetine tamamile yabancı kalan bir takım muharrirler tarafından

⁹ Hilmi Ziya Ülken, “Nasyonalizm ve ilim” başlıklı yazısında A. Adıvar’ın kitabını ele alır. *Akşam*, 16 Teşrinel 1943, sene 26, No. 8976, s.5.

¹⁰ Fuat Köprülü’nün tartıştığı ‘humanizma’ için, bkz. O. Burian, “Humanizma ve Biz”, *Yücel*, c. XI, sayı 62, s.71-72; sayı 63, s.121-122; sayı 64, s.171-173, 1940 [O. Burian, “Humanizma ve Biz”, *Denemeler Eleştiriler*, 2. bs., Ankara, Türkiye Bilimler Akademisi y., 2004, içinde s.58-64]. Ayrıca, A. Kaynardağ, “Türkiye’de humanizma düşüncesinin ortaya çıkışı ve gelişmesi”, *Türkiye’de Cumhuriyet Döneminde Felsefe: Düşünceler-Etkinlikler-Filozoflar-Söyleşiler*, Ankara, Kültür Bakanlığı yay., 2002, içinde s.138-149; S.Akşın, “Hasan Âli Yücel ve Humanizm”, *Doğumunun 100. Yıldönümünde Hasan-Ali Yücel Sempozyumu, Bildiriler (16-17 Aralık 1997, İzmir)*, İzmir, İzmir Üniversiteleri Öğretim Elemanları Der. yay., 1998, s.119-125.

kontROLSUZCA kabul edilerek bu çürük temeller üzerinde hayalî faraziyeler kurulduğunu ve bunların milletlerarası ilim kongrelerinde bile tebliğ edildiğini de, yine bu eserden ibret ve teesürle öğreniyoruz. Belki bundan da daha hazin olarak, mektepler için ders kitabı diye yazılan bir *Genel Biyoloji* kitabında *Marifetname* sahibi İbrahim Hakkı'nın Darwin'den bir asır evvel tekâmül nazariyesini keşfettiği hakkında bir fıkra mevcut olduğunu da hayretle işitiyoruz.¹¹

Bizde şimdiye kadar tıp tarihile uğraşanların tenkid fikrinden ne kadar mahrum olduklarını gösteren bir hâdis de, Abbas Vesim isminde eski bir Osmanlı hekiminin Avrupalılardan üç asır evvel verem mikrobunu keşfettiği ve frengi tedavisi hakkında çok yeni fikirler ileri sürdüğü hakkında tıp tarihlerimizde mevcut olan¹² ve milletlerarası tıp kongresinde de tebliğ edilen malûmatır. Doktor Adnan, bu malûmatın 1903'te Abdülhamid'in saray doktoru İbrahim Paşa tarafından yazılmış makalelerden¹³ kontROLSUZCA alınarak bir hakikat gibi tekrar olunduğunu söylüyor: Abdülhamid II. devrinin dalkavuk ve aynı zamanda obskürantist muhitinin mahsulü olan bu düşüncelerin,¹⁴ Garp medeniyetine bütün kuvvetile girmek isteyen Cumhuriyet Türkiye'si ilim adamları tarafından hiç bir tenkide tâbi tutulmadan kabul edilivermesi, Ortaçağ zihniyetinden hâlâ kurtulamadığımızı hazin bir surette göstermektedir.

Doktor Adnan'ın hakiki bir ilim adamına yakışan dürüstlük ve samimiyetle, ve ilmî tenkid zihniyetine tamamen uygun olarak vücuda getirdiği bu ciddi ve kıymetli eseri, ilim tarihimize ait memleketimizde yazılmış diğer yazılardan ayıran başlıca vasıfları şu suretle hülâsa edebiliriz:

1. Müellif, bütün ciddi ilim adamları gibi, tamamen objektif bir surette hakikati aramış, ve evvelce edinilmiş fikirlere, ters anlaşılmış romantik milliyetçilik taasuplarına kıymet vermemiştir. Abbas Vesim'in verem mikrobunu, İbrahim Hakkı'nın tekâmül nazariyesini keşfetmedikleri muhakkak iken, böyle gülünç iddialara kalkışmak Türklüğe bir hizmet değil, bilâkis, yabancılara memleketin hâlâ Ortaçağ zihniyetinden kurtulamadığı hükümünü verdirmek bakımından âdeta bir cinayettir.

¹¹ A.A. Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, İkinci tabı, İstanbul, Maarif Matbaası, 1943, s.164, dn 1.

¹² Abbas Vesim (Vesim Abbas) konusunda bkz., Bursalı Doktor Osman Şevki [Uludağ], *Beşbuçuk Asırlık Türk Tababeti Tarihi*, İstanbul, Matbaa-i Amire, Maarif Vekaleti neş., 1925/1341, s.60-66 [2. bs., haz. İ.Uzel, Ankara, Kültür Bak. yay, 1991, s.71-76]. F.N. Uzlu, "Ölümünden 9 yıl sonra ordu hekimbaşısı yapılan bir tabibimiz", *Dirim*, c. XXXVI, sayı 1-2, Ocak-Şubat 1951, s. 18-25. Ayrıca, A.A. Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, geliştirilmiş 4. bs., haz. A. Kazancıgil, S. Tekeli, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1982, Ek-49, s. 196-197.

¹³ Mirliya Doktor İbrahim, "Mefahir-i tıbbiye-i Osmaniye yahud İslamların ve bilhassa Türk millet-i necibesinin tababete etdikleri hizmetler," *Hamidiye Etfal Hastahane-i Âlisi İstatistik Risalesi*, ikinci sene, Dersaadet, Matbaa-i Osmaniye, 19 Ağustos 1319/1317 [1901], s.29-35 ve "Türk kavm-i necibinin medeniyet ve tababete hizmetleri", *Hamidiye Etfal Hastahane-i Âlisi İstatistik Risalesi*, dördüncü sene, Dersaadet, Matbaa-i Osmaniye, 19 Ağustos 1321/1319 [1903], s.150-155.

¹⁴ A.A. Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, İkinci tabı, İstanbul, Maarif Matbaası, 1943, s.176.

2. İlim usullerine tamamen uygun olarak, bahsettiği her eseri inceden inceye tetkik etmiş, başkalarının rivayetlerini daima kontrolden geçirmiş, her müellifin evvelkilerden neler aldığı ve neler ilâve edebildiğini dikkatle göstermiştir.

3. Osmanlılarda ilim tarihini tetkik edebilmek için lâzım olan bütün malûmata ciddiyetle sahiptir. Yani, bahsettiği her ilim şubesinin Osmanlılara gelinceye kadar eski Yunanlılarda ve İslâm âleminde ne gibi tekâmül safhalarından geçtiğini, sağlam surette bildiği gibi, Ortaçağdan başlayarak yeni ve son zamanlarda Avrupa'nın ilim tarihine de esaslı surette vakıftır.

4. Eserin belkemiğini teşkil eden ve büyük bir ekseriyetle yazma halinde bulunan asıl kaynaklardan başka, mevzua ait Şarkta ve Garpta yapılmış eski ve yeni bütün tetkiklerden istifade etmiş, ve böylece değil yalnız yerli yazarların, onlarla kıyas edilemeyecek derecede mühim terakkiler yapmış bir takım Garp müellif ve müsteşriklerinin yanlışlarını da tashihe muvaffak olmuştur.

Merhum Salih Zeki'nin yalnız matematik ve astronomiye ait *Âsar-ı bakiye*'sinden sonra memleketimizde – hattâ Avrupa'da – ilk defa olarak Osmanlılarda ilim tarihine dair her suretle inanılmağa lâyık ilmî ve toplu bir eser vücuda getirdiğinden dolayı sevgili arkadaşımı hararetle tebrik ve tabılarında felsefeyi ve manevî ilimleri de içine almak suretile bunu bir kat daha ikmal ve tevsî etmesini temenni ederken, onun şu sözlerini tekrardan kendimi alamıyorum:

‘Tefekkürün, vicdanın ve kalemin serbest olması, ilmin terakkisi için elzemdir; ve içtimaî terakkiiyi temin edecek yegâne vasıta ilimdir’. Dünyanın bugünkü vaziyeti içinde, bana bu sözler, bilmem neden şair [Keçecizade] İzzet Molla'nın şu beytini hatırlatıyor:

*Meşhurdur ki zulm ile olmaz cihan harap
Eyler onu müdahene-i âliman harap*

Fuat Köprülü'nün bu eleştirisi, Adnan Adıvar'ın tutumuyla tam bir uyum göstermektedir. Adıvar, bundan bir süre önce Süheyl Ünver'in çalışması için şu 'takrizi' yazmıştır:¹⁵

Dr. Süheyl Ünver Selçuklular tababetine dair bu araştırmaları basılmadan evvel okumama müsaade etti. Selçuk tababeti tarihine hazırlık mahiyetinde olan bu eserin hayli çetin bir sa'yin mahsulü olduğuna kani oldum. Bu sahifelerin ileride gerek müellif ve gerek başkaları tarafından üzerinde çalışılacak tıp tarihimize için ancak bir rehber olabileceğini en açık ifade ile söylemek lâzımdır. Şimdiye kadar üzerinde hiç işlenmemiş mevzular etrafında uğraşmanın ne kadar yorucu olduğunu bu işler ile uğraşanlar bilirler. Binaenaleyh eksikleri, boşlukları varsa ondan dolayı müellifi acı acı tenkit ve muaheze edecek yerde, tatlı tatlı tenvir ve teşvik etmenin daha faydeli olduğunu düşündüm, ve elimden geldiği kadar öyle yapmağa çalıştım. Müellifin her zaman muvaffakiyetini dilerim.

¹⁵ S.Ünver, *Selçuklu Tababeti, XI-XIVüncü asırlar. Büyük Selçuklu İmparatorluğu ve Orta Zamanda Anadolu Türk Devletleri Tababeti Tarihine Dair*, Ankara, Türk Tarih Kurumu yay., 1940, s.xv.

Dr. Adnan Adıvar'ın bu sözleriyle, eksikliğini duyduğu bir bilimsel diyalog ve açık eleştiri geleneği oluşturmağa çalıştığını düşünebiliriz. Adıvar'ın değer verdiği eleştirel düşünce, onun "ruhundaki kuvvetli 'tenkid' hassası ve hür, müstakil olma meyli, ilim için yapıcı" ¹⁶ ve kalıcı olmasını sağlamıştır.

Doğal olarak, eleştiriye çok değer veren Adnan Adıvar, yalnız yazdıklarıyla değil, birer 'hizmet' olarak gördüğü çalışmalarıyla da eleştirilecektir.¹⁷

Bugünkü İstanbul Üniversitesi'nin çekirdeği olan Tıp Fakültesi'ne ilk muhtariyet 1909'da, İkinci Meşrutiyetin ilanından bir sene sonra İttihadçılar tarafından verilmiştir. Askeri ve Mülki Tıbbiye mektepleri birleştirilerek Haydarpaşa'daki yeni binada Tıp Fakültesi açılmış, öğretim heyeti, bu iki okuldan seçilen doktorlar ve Gülhane'den alınan elemanlarla temsil edilmiş, Profesörler meclisi ve reisleri ile otonom bir bilim durağı olmuştur. Sayın Cemil Paşa reisti. Bu otonominin ömrü, bir yıl sürdü ve daha emeklemeye başlamadan, verener tarafından alındı. Seleflerim içinde Kemal Paşa, Saffet Paşa, Suphi Paşa ve Şükrü Bey gibi yapıcılıklarını hürmetle ve hayranlıkla andığım insanlardan biri olan Emrullah Efendi'nin himmeti eseri diyebileceğimiz Tıp Fakültesi otonomisi, onun yerine gelen Babanzade İsmail Hakkı bey tarafından bir saat içinde yok edilmiş ve o devir iktidarının şahsına emniyet ettiği doktor Adnan Adıvar Fakülteye salâhiyetle müdür tâyin edilmişti. (Üniversite muhtariyetine dair olan makalesinde sayın dostum doktor Adnan bu hâdiseden bahsetmemiştir.)¹⁸

Onu eleştirenlerin başında, yerinde destek ve desteklerini esirgemeyenlerin gelmesine Adıvar herhalde saygı duymuştur.

Adnan Adıvar on praise and appraisal

Şeref Etker

Abdülhak Adnan Adıvar (1882-1955), physician, liberal politician, and historian of science, published his pioneering study entitled *La science chez les Turcs Ottomans* (1939) in Paris. The small volume was received with genuine interest by Western scholars. The second revised and enlarged edition published in Istanbul: *Osmanlı Türklerinde İlim* (1943) caused controversy among Turkish intellectuals: Adnan Adıvar was lauded as 'savant' by some literati, an

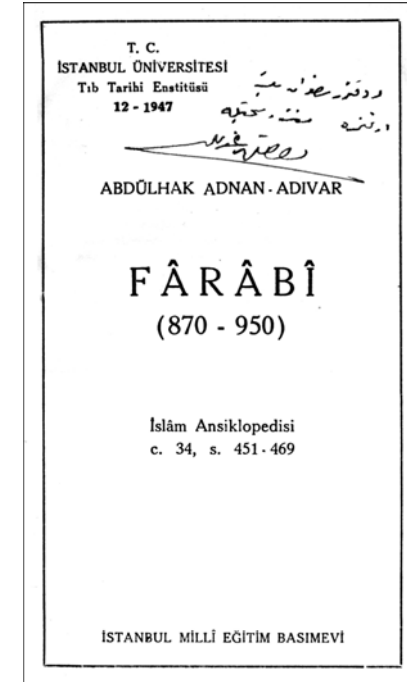
¹⁶ H.-Â. Yücel, "Türklerin yetiştirdiği mühim adamlardan biri," *Cumhuriyet*, 7 Ağustos 1955, yıl 31, sayı 11147, s.2 [*Doktor Abdülhak Adnan Adıvar*, yay.haz. H.E. Adıvar, İstanbul, Ahmet Halit Yaşaroğlu Kitapçılık ve Kağıtçılık Ltd.Şti., 1956 içinde s.226].

¹⁷ H.-Â. Yücel, "Biz ve onlar," (12.08.1953), *Hürriyet Gene Hürriyet*, 2. bs., c. II, Kültür Bak. yay., Ankara, 1998, s.18.

¹⁸ Adnan Adıvar, 1946'da üniversite özerkliği konusunu değişik yazılarında ele almıştır. Bunların içinde kendi konumunu anlattığı, tarihsel önemi olan yazısı: "Üniversite tarihinden bir yaprak" (Şubat 1946), *Dur, Düşün*, İstanbul Ahmet Halit Kitabevi, 1950 içinde s.105-107.

attribute which he immediately shied away from. He was not deterred by chauvinistic reactions either. What Adıvar esteemed was criticism that would allow him to reconsider his reading of primary sources, and to position his conclusions in a universal perspective. Prof. Fuat Köprülü's recension published in the daily *Akşam* was of particular significance. It is noteworthy that Adnan Adıvar himself had earlier expressed similar views in his assesment of Süheyl Ünver's *Selçuklu Tababeti* (1940). Hasan Âli Yücel was both a personal supporter and a critique of Adıvar.

Key words: Adnan Adıvar, Fuat Köprülü, Ali Nüzhet Göksel, Hasan Âli Yücel, history of science, critique; **Anahtar kelimeler:** Adnan Adıvar, Fuat Köprülü, Ali Nüzhet Göksel, Hasan Âli Yücel, bilim tarihi, eleştiri.

A. Adnan Adıvar, *Fârâbî*, 1947
(Dr. Ali Rıdvan Unar'a sunulmuştur.)

PİRİ REİS VE MÜNTEHAB-I KİTAB-I BAHİRİYE

Mine Esiner Özen*

Büyük denizci Piri Reis'in, Osmanlı'nın denizci kenti olan Gelibolu'da doğduğu kabul edilmektedir. Doğum tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte, hayatı hakkında *Kitab-ı Bahriye*'de yazdıkları ile tarihteki olaylar karşılaştırıldığında, 1465'ten sonra doğmuş olabileceği anlaşılıyor.¹

Adı Muhyiddin Piri'dir² ve ünlü Türk denizcisi Kemal Reis'in kardeşi Hacı Mehmed'in oğludur.³

Aslında Piri Reis'i tanımak için en iyi kaynak *Kitab-ı Bahriye*'dir. Hayatıyla ilgili ipuçları kitabıyla içiçedir. Buradan öğrendiğimize göre, Piri küçük yaşta denizcilğe başlamıştır. O yıllarda Gelibolu'da yaşayan birinin denizcilğe heveslenmesi de olağandır.

Gelibolu daha Bizans devrinde bir deniz üssü idi. Düzenli ve büyük ilk Osmanlı tersanesi de Gelibolu'da inşa edilmiştir. Yıldırım Bayezid devrinde başlayan inşaatla (1390), iç kale takviye edilmiş, iç içe iki havuzdan oluşan sun'i liman temizlenmiştir. Bu limanla birlikte yapılan gemi inşa tezgâhları, malzeme muhafaza depoları, gemilerin su ihtiyacını temin için sahile yakın çeşmeleri, peksimet fırınları ve baruthaneleri ile Gelibolu tersanesi tamamlanmıştır.⁴

Gelibolu'nun on dördüncü asır başlarına kadar kaptanların ikamet mahalli olduğu görülüyor; daha sonraları Kaptan Paşa'lar İstanbul'da bulunmakla beraber Gelibolu sancağı Kaptan Paşa Eyaletine tabi paşa sancağı idi.⁵

Büyümekte olan Osmanlı İmparatorluğu'nun Akdeniz hakimiyetini ele geçirmek için yaptığı seferlerin hareket noktası Gelibolu olmuştur. Burada yetişen Piri, amcası Kemal Reis'in yanında denizcilğe başlamış; 1481'de Eğriboz Bahriye

Azapları Reisliğinden ayrılarak korsanlığa atılan Kemal Reis ile birlikte, Akdeniz'in bütün limanlarını ve adalarını dolaşmıştır.

1495'te II.Bayezid, donanmasını kuvvetlendirmek için, Kemal Reis'i gemileri ve leventleriyle birlikte Osmanlı donanmasına katılmaya çağırdığında, Piri de artık deneyimli bir denizci olarak Kemal Reis ile birlikte Osmanlı donanmasında yer alır. 1499'da başlayan Osmanlı-Venedik deniz savaşlarına Piri Reis, ilk kez kendi savaş gemisinin kaptanı olarak katılır.

1499'da İnebahtı fethedilir. Donanma kışı orada geçirir. Piri Reis, *Kitab-ı Bahriye*'de Aspire İspitiye limanı için "Eynebahtı fethinde asker gemileri ile kışladığımız limandır" demektedir.⁶ Ertesi yıl donanmamız Venedikliler ile Navarin yakınlarında karşılaşmış; Piri Reis, teknesinin komutanı olarak bu savaşta da büyük kahramanlık göstermiştir.

1504'te Kemal Reis ve Piri Reis, Rodos'a çıkarma yapıp, bağlı adalara hücum ederler. 1511'de Gelibolu'dan Rodos'a gitmek için denize açılan Kemal Reis'in teknesi şiddetli bir fırtınada kayaya bindirerek batar.

Kâtib Çelebi'ye göre, Kemal Reis'in ölümünden sonra Piri Reis, Barbaros'un da yanında bulunmuştur. Barbaros'un "gönüllü gemileri"⁷ tarafından zapt olunan tahta yüklü Fransız ticaret gemisi İstanbul'a Muhyiddin Piri Reis tarafından getirilmiş; buna karşılık olarak Padişah tarafından kendisine iki kadirga ile hilat ihsan edilmiştir.⁸

Piri Reis bundan sonra bir süre Gelibolu'da kalmış ve orada dünya haritasını hazırlamıştır (1513). Bugün elde bulunan, Orta ve Güney Amerika'nın doğu kıyıları ile Avrupa ve Afrika'nın batı kıyılarını gösteren harita, bu dünya haritasının parçasıdır.⁹

Yavuz Sultan Selim'in 1516–1517 yıllarındaki Mısır seferine Piri Reis de katılmıştır. Bir filo ile Kahire'ye Nil yolundan giderek, Nil nehrinin kollarının haritasını çıkarmıştır. Mısır Osmanlı idaresine girince, oraya gelen Yavuz Sultan Selim'e 1513'te yaptığı dünya haritasını hediye etmiş; bunu ve haritasının beğenildiğini, *Kitab-ı Bahriye*'nin yazılış sebebini açıklarken belirtmiştir.

* Süleymaniye Kütüphanesi Emekli Müdür Yardımcısı.

¹ Doğum tarihi olarak 1465-1470 yılları arası gösterilmiştir. Bkz. Afet İnan, *Piri Reis'in Hayatı ve Eserleri*, Ankara 1983, s.9; Fuad Ezgü, "Piri Reis," *İslam Ansiklopedisi*, M.E.B. 1964, c.IX, s.561-565.

² Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri* (İstanbul 1342, c.III, s.315, not 5)'nde adını, Piri Reis, Ahmed b. Ali el-Hac Mehmed el-Karamani Laredevi olarak göstermiştir.

³ *Kitab-ı Bahriye*'nin 932/1526 tertibinde adı "biraderzade-i Merhum Reis Gazi Kemal" olarak yazılmıştır; ancak aynı kitabın 927/1521 tertibi nüshalarıyla *Sicill-i Osmani*'de (Mehmed Süreyya, 1311 H., c.III, s.44) de "hemşirezade-i Reis Gazi Kemal" biçimindedir.

⁴ İdris Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilatı: XVII. Yüzyılda Tersane-i Amire*, Ankara 1992, TTK Basımevi, s.14.

⁵ İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, Ankara 1984, TTK Basımevi, s.394-395.

⁶ Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya 2612, *Kitab-ı Bahriye*, yaprak 157b.

⁷ Gönüllü gemisi: Bir devletin donanmasına, herhangi bir savaşta geçici olarak katılan gemi ya da gemiler; bunlardan meydana gelen filo.

⁸ Katib Çelebi, *Tuhfetü'l-Kibar fî Efsarı'l-Bihar*, İstanbul 1980, O.Ş. Gökyay tarafından yayıma hazırlanan nüsha, c. I, s.42-43.

⁹ Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Revan 1633 numarada kayıtlıdır.

Mısır seferinden sonra Gelibolu'da dinlenmeye çekilmiş; yıllardır “Bahriye” için topladığı notlarını düzenleyerek, kitabın ilk tertibini 927 H./1521 M.'de tamamlamıştır.

Kitabında savaşlarından ve Akdeniz'in canlı ticaret hayatından çok az bahsetmiştir. Ama özellikle denizcilere rehber olması amacıyla, dolaşım gördüğü Akdeniz'in kıyılarının ve adalarının yerleşim yerlerini, harabelerini, limanlarını, sularını, denizde olan taşlarını, sığılıklarını, taş ve sığılıkların sözü edilen limanın hangi tarafında bulunduğunu, hangi rüzgâra açık ya da kapalı olduğunu, limanın genişliğini veya darlığını, ne kadar gemiyi barındırabileceğini, adaların kıyıya ve birbirlerine uzaklıklarını, adaların neresinde geçit olduğunu, denizden görünen alametini “*bi-kusur*” olarak kaydetmiştir.

1524'te Kanuni Sultan Süleyman, bir anlaşmazlığı halletmek üzere Sadrazam İbrahim Paşa'ya Mısır'a gitmesini buyurur. Paşa, mükemmel gemiler hazırlatır ve bir kılavuz arar. “*Sanatında tedbirli ve gayretli, dikkatli bir hocamız vardır Muhyiddin oğlu Piri denizlerin reisidir*” derler.¹⁰

Piri kılavuz olur, ancak sonbaharın şiddetli fırtınaları yüzünden yola devam edemeyen gemiler Rodos'a sığınmak zorunda kalırlar. Piri bu yolculukta İbrahim Paşa ile yakından tanışır. Fırtınada sık sık Bahriye'deki notlarına başvurduğunu görünce, Paşa da kitabı ister ve inceler. Deniz ilminde ustalıklı olduğunu görünce bu hizmete yardım etmek isteyerek “*Kitabı düzeltip tamamla getir, Cihan Şahı Kanuni Sultan Süleyman'a sunalım*” der.¹¹

Piri de kitabı 932 H./1526 M.'de yeniden düzenleyip beyaza çeker¹² ve İbrahim Paşa aracılığıyla Kanuni'ye sunar. Bu, *Kitab-ı Bahriye'nin* ikinci tertibidir ve Akdeniz'in anlatıldığı ana metnin başında, Kemal Reis ile denizde dolaşmalarını, donanmaya katılmalarını, fırtına ve rüzgârları, pusulayı, haritayı ve dünyadaki denizleri anlatan 972 beyit; sonunda da 91 beyitlik bir bitiş manzumesi ile tarih beyti yer almıştır.¹³

*Tamam itdük sözü bulup muradı (Muradi)
Didük tarihi ana feyz-i hadi.*

¹⁰ Ayasofya 2612, *Kitab-ı Bahriye*, yaprak 425b.

¹¹ Kitab-ı Bahriye, yaprak 426b-427a.

¹² Beyaza çekmek: yazma eser müsveddesini temize çekmek.

¹³ Baş ve sonu manzum yazılmış olan *Kitab-ı Bahriye'nin* bu tertibinin, Gazavat-ı Hayreddin Paşa'yı da yazmış olan Seyyid Muradi'ye yazdırıldığı, Karatay (*Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Katalogu*, No.1336) ve yabancı kataloglarda belirtilmiştir. Bu konuda ayrıca bkz. Afet İnan, *Piri Reis'in Hayatı ve Eserleri*, Ankara 1983, TTK Basımevi, s.18.

Eseri takdirle karşılanınca bir dünya haritası daha yapıp Padişah'a sunmuştur (1528). Eldeki Kuzey Amerika haritası bunun bir parçasıdır.¹⁴

Bu tarihten sonrası için Piri'nin kendi kaydı yoktur. Güney denizlerinde görevlendirildiğini belgeler bize gösteriyor. 1547'de Piri Reis Hint Kaptanı¹⁵ tayin edilmiştir. Piri, Süveyş'ten hareketle Aden'e gelmiş; 1549'da Aden fethedilmiştir.¹⁶

Daha sonra Maskat ele geçirilmiş; Hürmüz muhasara edilmiş ancak Piri bu seferi sonuçlandıramamıştır. Basra Valisi Kubad Paşa'nın kışkırtması ve Mısır Beylerbeyi Davud Paşa'nın iftira mektupları üzerine Kanuni Sultan Süleyman idam fermanını göndermiş ve Piri Reis Mısır'da katledilmiştir (1554).

Piri Reis korsan, donanmada reis, Hint Kaptanı ama hepsinden fazla *Kitab-ı Bahriye'si* ile yüzyıllarca denizcilerimize yardımcı olmuş bir deniz bilginimizdir. Seferler yapmış, gördüklerini yazmış, eline geçen eser ve haritaları incelemiş, topladığı bilgilere dayanarak kendi kitap ve haritalarını oluşturmuştur. Elimize geçen eserleri, iki ayrı dünya haritasının parçaları ile *Kitab-ı Bahriye'sidir*.

1998 yılına kadar, ülkemizde Piri Reis ile ilgili olarak yayımlanan eserlerde, *Kitab-ı Bahriye'nin* dünyada toplam 29 nüshası bulunduğu yazılmıştır. Yurtdışında ise 1992'de Svat Soucek, *Islamic Charting in the Mediterranean* adlı çalışmasında nüshaların listesini detaylı olarak vermiş ve sayısını 38'e çıkarmıştır.¹⁷ *Piri Reis and His Charts*'da verilen listede bu sayı 42'ye ulaştı.¹⁸ *Bahriye'nin* 927/1521'de tertib edilmiş olanına ait İstanbul kütüphane ve müzelerinde 16, yurtdışında 10 nüsha olmak üzere toplam 26 nüsha (ki bunlardan Kandilli Rasathanesi nüshası haritasız metindir); 932/1526 tertibine ait ise İstanbul'da 10, yurtdışında 6 nüsha olmak üzere toplam 16 nüsha (bunlardan Süleymaniye Kütüphanesi Husrev Paşa 264 nolu nüsha haritasız metin; TSM Kütüphanesi B.

¹⁴ Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Hazine 1824 numarada kayıtlıdır.

¹⁵ Kızıldeniz'deki deniz kuvvetlerine kumanda eden makamın ismi önceleri “Süveyş Kaptanlığı”, donanmanın adı ise “Bahr-i Ahmer Filosu” idi. On altıncı yüzyılın ilk yarısında bunlar kullanılmış; on altıncı yüzyılın ortalarından sonra filonun adı Hint Donanması, yönetici makamın adı ise Hint Kaptanlığı olmuştur. Cengiz Orhonlu, *Hint Kaptanlığı ve Piri Reis*, *Belleten*, c. 34, Ankara 1970.

¹⁶ Cengiz Orhonlu, *aynı eser*, s.235-254.

¹⁷ Bu çalışma için bkz. S. Soucek, “Islamic charting in the Mediterranean”, *The History of Cartography volume two, book on: Cartography in the Traditional Islamic and South Asian Societies*, Chicago&London 1992, s.263-292.

¹⁸ M. Esiner Özen, *Piri Reis and his Charts*, İstanbul 1998, s.20-22.

338, Bologna M 3609 ve Halili Koleksiyonu Ms. 718 nolu nüshalar metinsiz haritalardır) bulunduğu tesbit edildi.¹⁹

Yazımızın konusu olan *Muntehab-ı Kitab-ı Bahriye* nüshası, Süleymaniye Kütüphanesi Aşir Efendi 227 numarada kayıtlıdır: *Bahriye*'den seçilmiş metnin yer aldığı bu nüsha, Türkçe, talik kırması hatla 285x190-205x95 mm. ölçüsünde, genelde 33 satırlı, 98 yaprakta, suyollu çan filigranlı kağıda, 1055 H./1645 M. yılında yazılmıştır. Sayfa kenarlarında sah (doğru) ve minhu (ondan) işaretli açıklamalar yer almıştır. Kimi tam sayfada kimi yazı kenarında olmak üzere, *Bahriye*'ye ait 92 harita vardır. Ayrıca 4–26. yapraklar arasındaki alıntılar içinde 12 çizim ve harita daha bulunmaktadır. Sözbaşları ve cedveller kırmızıdır. Sırtı bordo meşin, ebru kâğıt kaplı mukavva bir cilt içindedir. Başta Mustafa Aşir Efendi'nin 1161 H.-1748 M. tarihli vakıf mührü basılıdır.

Muntehab-ı Kitab-ı Bahriye'nin, Topkapı Sarayı Müzesi, Revan 1640/1 numarada kayıtlı bir nüshası daha bulunmuştur.²⁰

Coğrafya-yı Bahriye el-Müsemma Tuhfetü'l-Kibar adıyla kayıtlı bu nüsha talik kırması hatla, 322x180 mm ölçüsünde, genelde 27 satırlı, 1b-95a yaprakta, taç ve üzüm filigranlı kâğıda yazılmıştır. Aşir Efendi nüshasındaki sah'lar yerlerine yerleştirilmiş, ancak bu nüshada 29a yaprağında 1. ve 23. satırlarda atlanan kısımlar kırmızı sah işaretiyle eklenmiştir. Minhu işaretlilerle *Muhit*, *Tuhfe*, *Hudud* v.s. eserlerden alıntılar *Bahriye*'ye dahil edilmeyip kenarlarda bırakılmıştır. Bu nüshada harita yoktur ama “*cezirenin sureti bu üslup üzeredir*” gibi yazılar aynen istinsah edilmiştir. Sözbaşları ve noktalar kırmızıdır. Kırmızı deri, miklepli bir cilt içindedir. Temize çekilmiş bir nüsha gibi görüldüğü halde hattı kötüdür.

Aşir Efendi 227 nolu nüshanın 1a sayfasında kırmızıyla eserin adı yazılıdır: *Muntehab-ı Bahriye-i Piri Reis b. el-Hacı Mehmed Reis Hemşirezade-i Kemal Reis*. Altında: “*Piri Reis Akdeniz sevahili ve cezairi ve mesaliki ahvali ve limanları ve suları ve tasları ve sığıları bir kitap (tertip) edip namına Bahriye demiş idi... Kitab-ı mezbur iki nüshadır. Biri nevi tafsil üzere evveli manzum biri ondan muntehab şeklinde cümle nesirdir ikisi dahi görülp bazı zamime ile bu evrak onlardan intihab olundu... Bu kitap 927'de Gelibolu'da tertib olundu.*” denilmektedir. Bu bölüm Revan nüshasında yoktur.

¹⁹ 16 Aralık 1990'da Birköklük Vakfından Maçka Mezat Müzayedesinde satılmış olan 1091 H./1680 M. tarihli, renkli haritalı, 300x210 mm. ölçüsündeki *Kitab-ı Bahriye* nüshası, hangi koleksiyonda olduğu kesin olarak bilinemediği ya da herhangi bir yayında çıkmadığı için, listeye alınmamıştır. Ayrıca listede de yer almış olan Atatürk Kütüphanesi, M. Cevdet O.30 numaralı nüsha için bkz. M. E. Özen, “Farkedilmemiş bir *Kitab-ı Bahriye* nüshası,” *Antik ve Dekor*, sayı: 50, İstanbul Ocak 1999, s.174-176.

²⁰ F. Sarıcaoğlu, *aynı makale*, s.23.

Başta da belirtildiği üzere *Bahriye*'nin biri 927'de (1521) nesir ve diğeri 932'de (1526) manzum-nesir tertib edilmiş iki versiyonu vardır. *Muntehab*'da *Bahriye*'nin iki versiyonu da görüldü denilmekle birlikte, metinler karşılaştırılınca, elimizdeki nüsha çoklukla birinci versiyondan seçilmiş görülmüyor.

2a'da “*Zikr-i Kavaid-i Harait*” başlığı altında haritanın kuralları, neden tek harita değil de kitap oluşturulduğu, rüzgârlar (*Bahriye*'den) özetlenmiştir. 2b'de harita işaretleri ve Portekizliler, 3a'da *Ahval-i Çin*, Portekizlilerin Hind'e varması; 3b'de Bahr-i Hind'de gezen gemiler kısaca anlatılmıştır. Bunlar da *Bahriye*'den alınmıştır.

4a'da kırmızıyla bir açıklama yer alır: “*Bu mahalden yirmi altıncı kağıda varınca Piri Reis Bahriye'sinden değildir. Gayrı kitaplardan ilhak olunmuştur ve sonra dahi nice ilhakat (katma, katıştırma) vardır.*” Bu sayfada *Fasl-ı salis* başlığı altında *iklim-i hakiki* (yedi iklim) ve *iklim-i örfi* (memlekete göre yirmisekiz iklim) anlatılıp küre-i arz ekalim-i seb'a içinde zikrolunup şekli çizilmiştir. 4b-5a yedi iklimden bahistir. İklimlerin fersah olarak uzunluğu, içinde kaç dağ kaç ırmak olduğu, insanların rengi (siyah, sarı, esmer, karayağız vb.), her birinde hangi memleketlerin yer aldığı yazılmıştır.

5b-6a'da yer yuvarlakları çizilmiştir. 6b'de ise *Zikr-i Yeni Dünya* (başlık kenarda yazılmıştır) yani Cenevizli Kolon'un [Kristof Kolomb] seyahati anlatılmıştır. Daha sonra *Zikr-i Okyanus ez Bahr-i Muhit* gelir (8b). ‘Okyanus’ kelimesinin harflerini tek tek belirttikten sonra “*Mes'udi demiştir ki*” diyerek devam eder. Ardından *Zikr-i med ve cezir*(9 a) ve *Bahr-i okyanus* haritası(9b) yer almıştır. Haritada Doğu'da İspanya ve İngiltere, Batı'da Yeni Dünya'nın “*şimalinde İspanya-yı cedid, cenubunda Peru*” gösterilmiştir. *Zikr-i hudud-ı mesafat-ı okyanus*, *Zikr-i cezayir-i bahr-i okyanus*, *Cezire-i Halidat*, *Cezire-i İngiltere*(11a), *Cezire-i Tuli(s)*, *Cezire-i Kanarya*, *Cezire-i Mazera*, *Cezire-i Kanabile*, *Cezire-i Santiyago*, *Borigin*, *San Salub*, *İspanyola* (12a; sayfanın altında adanın haritası yer alır), *Kübed* (haritalı), *Şamayka* anlatılarak 13b'ye gelinir. *Zikr-i Muhit-i Şarki ez Bahr-i Muhit*; Çin, Hind, Habeş denizleri haritası (14 b), *Muhit-i Şarki*'deki adalar: *Komor* (haritalı), *Serendip*, *Seylan*, ...*Zenc*, ...*Cava*, *Sakotra* ve daha pek çok ada. 19b'de *Bahr-i Fars* anlatılıp, sayfa altında Bahr-i Fars ve Bahr-i Hind ve adalarının haritası çizilidir. 20b'de Bahr-i Kulzüm anlatılmış, 21 a'da kenarda Bahr-i Kulzüm - Halic-i Bahr-i Fars haritası çizilmiştir. 22 b'de *Tezkire Sarihi Mevlana Nizam, İbnü'l-Verdi ve Mesudi*'den alıntılarla Bahr-i Kırım, Azak Denizi, Sur-ı Kostantiniye, Bahr-i Berdil anlatılmış olup, 23a'da İngiltere adası ve Berdil denizi haritaları çizili ve Akdeniz evsafına dairdir. 23b'de Akdeniz devam eder ve sayfanın sonunda: “*Bahr-i mezburun icmalen şekli budur ki bazı harait-i mutebereden ahz ü tasvir olundu*” cümlesi yer alır.

24a'da Azak Denizi, Karadeniz, Marmara, Muhit-i Garbi, Berdil Denizi, İngiltere ve İzlanda adalarının da yer aldığı Akdeniz haritası çizilidir.

25a'da “Zikr-i Cezayir-i Bahr-i Rum” kırmızı başlığı altında “Malum ola ki bu bahirde olan cezireler ve limanlar beyanında müstakil kitaplar tedvin olunmuştur. Cümleden Sultan Süleyman cülusunda Kemal Reis oğlu Piri Reis nam şahsın kitabı ve bu asra karib Menemenlizade resmettiği sudur-ı eşkal tafsil üzere görülüp kelimalarının meali naklolundu” yazılıdır.

“ve Halic-i Kostantiniye'den ibtida ve Halic-i Sebte'de hatm-i kelim kılındı Karadeniz boğazından Akdeniz boğazına varınca sevhil ve cezayirin sureti budur ve bu mabeyn üç cezire vardır: Kızıl Adalar ve İmralı Adası ve Marmara Adası.”

25b'de tam sayfada İstanbul ve Çanakkale Boğazları ile Marmara Denizi haritası yer almıştır.

26a'da Kızıl Adalar, İmralı ve Marmara Adası anlatılmıştır. 26b'de Borcalık'tan bahsedilir: “Bu ada Bandırma körfezi ağzında Muhanya nam karyenin burnuna muhazi bir küçük adadır ve Bandırma körfez nihayetinde bir kalenin ismidir Hala harabedir.”

Piri Reis'in Bahriye'si, nüshaların çoğunda Kilitbahir ve Sultaniye ile başlayıp Megariz (Saros) Denizi'nde tamamlanır. Marmara Adası, Bandırma körfezi ve İmralı sona eklenmiştir. Burada ise Kızıl Adalar, İmralı ve Marmara Adası başta anlatılmış, Bandırma körfezi onları takip etmiştir.

27a'da üstte baş aşağı olarak Marmara ve Ege Denizi ile Ege adaları haritası yer alır. Hemen altında kırmızıyla “Zikr-i Kilitbahir ve Sultaniye” başlığı ve metni yer almıştır.

Sonra sırayla Bozcaada, İmroz (Gökçeada), Semadirek, İlimli (Limni), Taşoz, Ay-naroz, Selanik sahili, Eğriboz adası; genelde Bahriye'nin sonlarında yer almış olan İskedos, İskilos, Çamlıca, Keçi adaları, Midilli (35a-36b yapraklarında), Sakız (37b-38b), Susam (39), İstanköy, Aleki, Harke adaları, Rodos (43b-45b), Kerpe (genelde bu ada sonlarda gösterilmiştir), İstanbul, Koçpapas, Naksa v.s. adalar haritalarıyla birlikte, Girit (53a-55a), Çamlıca, Çuka adaları, Moton ve Koron kenarları, Kefalonya, Ayamavri, Korfu (Korfu) adaları, Dobrovenedik kıyıları, Nova kalesi, Venedik, Ankona v.s. kaleler, Brindizi, Tarento, Santa Viga, Mesina Boğazı, Sicilya [Sicilya] adası, Sevite Vige (Çifte Viçe de derler), Roma kıyıları, Korsuka [Korsika], Sardunya adası, Nis, Fransa kıyıları, Velense, Minorka ve Mayorka, Payise adası, İspanya kıyıları, Septe Boğazı, Cezayir, Bicaye, Beled-i Unnab, Tunus limanı, Cirbe adası, Trablusgarp, İskenderiye, Nil, Gazze, Remle, Sur, Sayda, Beyrut, Trablusşam, Lazkiye, İskenderun, Tarsus, Silifke, Anamur, Kıbrıs (94a-96a), Alaiye,

Manavgat, Atalya [Antalya], Fenike, Gökova, Meis adası, Patara, Karacaören limanı, Megri (Fethiye), Köyceğiz, Karaağaç, Marmaris limanı.

“Marmaris limanına gelmekle Akdeniz ahvalini icmal nihayete ermiştir. Temme fi evahir-i sene hamse ve hamsin ve elf.” 1055 H./1645 M. senesi sonlarında kitabın istinsahı tamamlanmıştır. Kitap böylece 97b yaprağında bitiyor.

Muntehab'ın hazırlandığı on yedinci yüzyılda Kitab-ı Bahriye'nin çok rağbet gördüğünü, bu yüzyılda istinsah edilen nüshalarının çokluğundan anlıyoruz: Nuruosmaniye Kütüphanesi 2997 (1038 H./1628 M.), Tübingen Staatsbibliothek MS.Or. Foliant 4133 (1054 H./1644 M.), Nuruosmaniye Kütüphanesi 2990 (1055 H./1645 M.), Süleymaniye Kütüphanesi Hamidiye 945 (1070 H./1659 M., Mahmud Efendizade el-Galatavi hattı) nüshaları birinci tertipten; Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet 30 (1093 H./1682 M., Ahmed b. Hacı Abdi Kapudanzade hattı) nüshası ise ikinci tertipten istinsah edilmiştir. Bu yüzyılda ve hatta daha sonraki yüzyılda da denizciler Bahriye'den yararlanmaya devam etmişlerdir.

Kitabımızın son yaprağında, fevaid denilen faydalı bilgiler yer almıştır. 98a'da “el-Fevaidel-menkuletimin Tuhfeti'l-Fuhul” ve “el-Fevaid el-menkuleti min el-Umdeti'l-Mihriye fi Zabt'l-Ulumi'l-Bahriye” başlıkları altında, adı geçen kitaplardan nakiller bulunmaktadır. 98b'de ise “Kale eş-Şeyh Süleyman b. Ahmed b. Süleyman el-Muheyri fi Şerh-i Tuhfeti'l-Fuhul fi Temhidi'l-Usul” diye başlayan alıntı ve altta büyükçe bir rüzgar gülü şeması yer almıştır.

Bu eserlerden Tuhfeti'l-Fuhul, Kâtib Çelebi'nin Keşfü'z-Zünun adlı eserinin birinci cildinde (s.371) geçmektedir: “Tuhfeti'l-Fuhul - fi ilmi'l-bahr muhtasar ala seb'a ebvab müştemile ala ahvali mesalik el-Bahri'l-Hindi.” Hint Denizi'nden bahseden yedi babdan oluşan, denizciliğe dair bir eser olduğu kayıtlıdır. Yazmamızın 98. yaprağının b yüzünde ise bu esere Süleyman el-Muheyri'nin şerh yazdığını öğreniyoruz: Şerh-i Tuhfeti'l-Fuhul fi Temhidi'l-Usul. Bu eser Keşfü'z-Zünun'da görülüyor.

Elimizdeki kitapta, Bahriye'den seçmeleri yapan kişi, hemen bütün ada ve limanları eserine almış ancak bilgileri oldukça kısa kesmiştir. Haritaları ise bazen tek sayfaya bazen de kimi portolanları birleştirerek sayfa kenarlarına çizmiştir. Bazı mesafeler, Bahriye'ye göre, 4-15 mil farklıdır; hangisinin doğru ya da doğruya yakın olduğunu ancak haritacılar ortaya koyabileceklerdir. Sayfa kenarlarında sah ve minhu ile gösterilen notlardan (derkenar), sah işaretleri genellikle Kitab-ı Bahriye'den alıntı yapılırken atlanmış kısımlardır ve Revan nüshasında metne eklenmiştir. Bahriye'den farklı sayılabilecek tek husus, Piri Reis'in bizzat katıldığı ve yönettiği savaşları Bahriye'sine almayarak deniz savaşları tarihi değil denizcilik kitabı yazmak istediği halde, Muntehab'da Midilli,

Sakız ve Rodos adalarıyla ilgili bölümlerde bu adalardaki savaşlarla ilgili eklemelerin de yapılmış olmasıdır. Ama bu kısa eklemeler de kitabın denizci ruhunu değiştirememiştir.

Sonuç olarak, Süleymaniye Kütüphanesi, Aşir Efendi 227 numarada kayıtlı bu nüsha, *Kitab-ı Bahriye*'nin yazıldıktan 124 yıl sonra bile hâlâ yararlanılan bir eser olduğunu, müstensihî kim olursa olsun Piri Reis'e ve *Bahriye*'ye verilen değeri ve bazılarına henüz ulaşılmasa da, denizciliğe dair diğer eserleri bize bildirmesiyle önem taşımaktadır.

Yazarın notu: *Muntehab-ı Kitab-ı Bahriye*'nin (Süleymaniye Kütüphanesi Aşir Efendi No.227) hattının Kâtip Çelebi'ye ait olduğu ve eserin de Kâtip Çelebi'nin eseri olduğu ileri sürülmüştür. Bkz. Fikret Sarıcaoğlu, "Piri Reisin Kitab-ı Bahriye'sinin İzinde Katib Çelebi'nin Yeni Bulunan Eseri: Muntehab-ı Bahriye," *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 15, İstanbul, Bahar 2004, s. 7-57. Aynı yazar, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c.26, s.73-75'te yer alan "Kitab-ı Bahriye" maddesinde, bu çalışmanın (*Muntehab*'ın) bir zeyl seviyesine ulaştığını söylemektedir. Ancak *Muntehab-ı Kitab-ı Bahriye*'nin dörtte üçüne yakın kısmı Piri Reis'in *Kitab-ı Bahriye*'sinden, kalan dörtte biri ise çoğu zaman yazarları da belirtilen diğer eserlerden, Menemlizade başta olmak üzere, Batlamyus, Macesti, İbnü'l-Verdi, Nasir-i Tusi, Mesudi (Müruc'dan çokça alıntı yapılmış), el-Kindi, Sahib-i *Tuhfe*, İbnü'l-Esir ve diğer birçok eser ve yazardan alınmış, üstelik bu bizzat müstensih tarafından 4a ve 25a yapraklarına bazı metin aralarında belirtilmiştir. *Muntehab*'da, *Kitab-ı Bahriye*'den seçilerek alınan cümlelerin bazen yerleri değiştirilmiş; bazen da cümle yapısı değiştirilmeksizin Türkçe kelimelerin yerine Arapçaları kullanılmıştır: *gayet çok* yerine *vafir*, *kullanır* yerine *istimal eder*, *girilir çıkılır* yerine *duhul ve huruc kabildir*, *ufak* yerine *hurde*, *sarp* yerine *sa'b*, *örtülmüş* yerine *musakkaf* vb. Ama metin aynıdır. Tamamına yakını Piri Reis'ten alıntı olan bir eseri yeni bir eser saymak ne derece doğru olur? Eserin hattının Kâtip Çelebi'ye ait olsa bile, tamamına yakını Piri Reis'ten alıntı olan bir eseri Kâtip Çelebi'nin yeni bir eseri olarak nitelendirmek ne derece doğru olur? Eğer müstensih Kâtip Çelebi ise, Kâtip Çelebi'nin, Piri Reis'in kitabının tamamına yakını dilini Arapçalaştırarak yeniden kaleme almış ve bazı kısa ilaveler yapmış olması, onu *Muntehab*'ın yazarı olarak nitelendirmek için yeterli midir? Üstelik Kâtip Çelebi bu eseri kendi eserleri arasında saymadığı gibi, onun kadar dikkatli ve titiz bir müellifin, 98b yaprağında Süleyman el-Muheyri'nin *Şerh-i Tuhfeti'l-Fuhul fi Temhidi'l-Usul* adlı eserinde söylediklerinden bahsettikten sonra, bu eseri *Keşfü'z-Zünun* adlı eserinde zikretmemesi mümkün müdür?

Piri Reis and Muntehab-ı Kitab-ı Bahriye

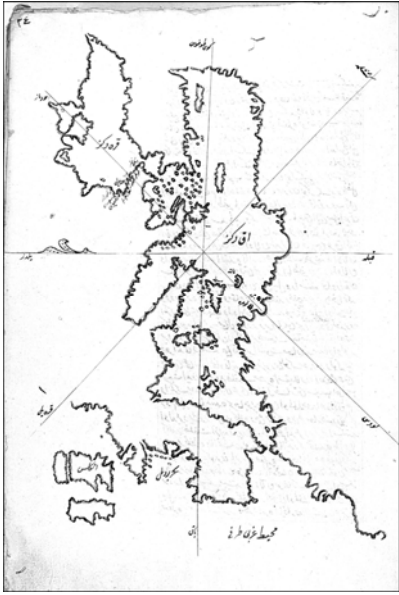
Miner Esiner Özen

Born in Gallipoli where the Ottomans set their first largest dockyards, Piri Reis (d.1554) is known both for his skills as a sailor and a cartographer. *Kitab-ı Bahriye* (Book of Seafaring) where he discussed the peculiarities of navigating along the shores of the Mediterranean sea was much esteemed by Turkish sailors. The 38 copies extant in Turkish and world libraries indicates that it was popular in the 16th, 17th centuries and even after.

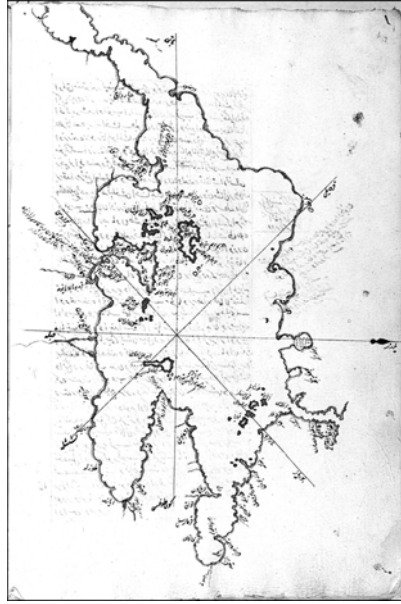
The present article, following an introduction presenting biographical information on Piri Reis and giving a brief description of *Kitab-ı Bahriye*, will focus on *Muntehab-ı Kitab-ı Bahriye* (A selection from the *Kitab-ı Bahriye*). Two copies of this manuscript are presently extant: one being in Topkapı Palace Museum Library the other in Süleymaniye Library. The manuscript studied in this article is the one kept in Süleymaniye Library (Aşir Efendi No.227). It bears the date 1645 indicating that the copy was made a century after Piri Reis's death. The name of the compiler is not mentioned on the manuscript, but has been proposed to the work of the seventeenth century scholar Kâtip Çelebi (1609-1657).

As the title *Muntehab* denotes, the text is heavily based on Piri Reis's *Kitab-ı Bahriye*, but includes sections drawn from some other authors. The information given on islands and harbors in *Kitab-ı Bahriye* is summarised in the *Muntehab*. Charts are reduced to single pages or drawn at the edges of the pages. The major difference between *Kitab-ı Bahriye* and the *Muntehab* is that the former does not include information on the naval campaigns held by Piri Reis in Lesbos, Chios and Rhodes while the latter includes such information. This can be explained by the fact that Piri Reis's aim was to make a book on seafaring and not on naval history. As a result of a comparison made between the two works, it can be argued that *Muntehab* can not be regarded as an original work, but is a text deriving from *Kitab-ı Bahriye*.

Key words: Piri Reis, *Kitab-ı Bahriye*, *Muntehab-ı Kitab-ı Bahriye*, history of seafaring, Islamic charting, history of cartography; Ottoman maritime history, Kâtip Çelebi; **Anahtar kelimeler:** Piri Reis, *Kitab-ı Bahriye*, *Muntehab-ı Kitab-ı Bahriye*, denizcilik tarihi, İslam haritacılığı, haritacılık tarihi, Osmanlı denizcilik tarihi, Kâtip Çelebi.

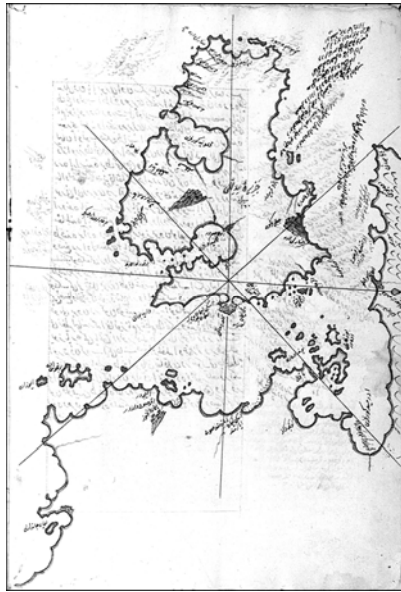
Resim 1. Akdeniz haritası, Aşir Efendi 227, yk. 24a

Resim 2. Boğazlar ve Marmara Denizi, Aşir Efendi 227, yk. 25b

Resim 3. Çanakkale Boğazı, Bozcada, Gökceada (İmroz), Aşir Efendi 227, yk. 28b

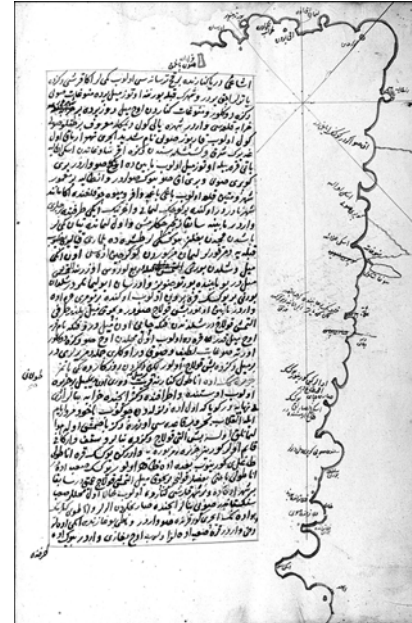
Resim 4. Edremit Körfezi ve Midilli, Aşir Efendi 227, yk. 36b

Resim 5. Cezire-i İstanbuliye, Aşir Efendi 227, yk. 46b

Resim 6. Cezire-i Girit, Aşir Efendi 227, yk. 53b

Resim 7. Anamur'dan Antalya ve Adrasan'a

Resim 8. Faralya Burnu'ndan Marmaris'e kadar

kadar olan kıyılar, Aşir Efendi 227, yk. 96b

olan kıyılar, Aşir Efendi 227, yk. 97b

**ONSEKİZİNCİ YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA DOĞU AKDENİZ
BÖLGESİNDE BİR BİTKİ TOPLAYICISI:
JOHN SIBTHORP (1758-1796)**

Asuman Baytop*

John Sibthorp (1758-1796), onsekizinci yüzyılın ikinci yarısında, bir Yunanistan florası oluşturmak amacıyla iki kez Yunanistan ve Ege adalarına gelerek, ve bu arada Kıbrıs ve Batı Anadolu'da da dolaşarak bir bitki koleksiyonu meydana getirmiş olan, Oxford Üniversitesi'nde görevli bir İngiliz botanik profesörüdür. Genç bir hekimdir. Doğu Akdeniz bölgesine gitmek istemesinin başka bir nedeni de, birinci yüzyılda Güney Anadolu'da Anazarba'da yaşamış olan Dioskorides'in ünlü el yazma eserinde yer alan bitkileri yerinde görmek, onları toplayıp tayin etmek, tıbbi kullanılışlarını araştırmak ve bu arada batı tıbbına faydalı bitkiler sağlamaya çalışmaktır.

Sibthorp, Dioskorides'in eserinin Viyana'da saklı bulunan ve *Codex Aniciae Julianae* adı ile tanınan, İstanbul'dan gitme resimli nüshasını görmüştü. Bu kitap onu, tasarladığı *Flora Graeca*'nın resimli olmasını esinlemiş ve Viyana'da tanıştığı bitki ressamı Ferdinand Lucas Bauer (1760-1826) ile anlaşarak onu ilk Yunanistan gezisinde (1786-1787) yanına almış ve gezi boyunca ona bitki resmi çizdirmişti. Varlıklı idi. Masraftan kaçınıyordu. Ancak sağlığı iyi değildi. 1794-1795'te yaptığı ikinci Yunanistan gezisinde hasta idi ve bu geziden yurda dönüşünden altı ay sonra, 1796'da 38 yaşında iken İngiltere'de vefat etti. Çalışmaları yarım kaldı.

Sibthorp emeline şahsen erişemedi. Fakat emlakının bütün gelirini, bin resimden oluşacak on ciltlik büyük boy bir *Flora Graeca* ile, bu eserin içindeki bitkileri ve diğerlerini tanıtan *Florae Graecae Prodromus* adlı resimsiz bir kitabın hazırlanıp bastırılmasında kullanılmasını vasiyet etmişti. Vasiyeti yerine getirildi.

İngiltere'de dönemin tanınmış bir botanisti ve Sibthorp'un yakın arkadaşı olan, C.Linnaeus'un (1707-1778) vefatından sonra onun herbaryumunu, kitaplarını, mektuplarını ve diğer evrakını İsveç'teki varislerinden satın alarak İngiltere'ye kazandırmış bulunan, Linnaean Society'yi kurarak bu derneğin başına geçen J.E.Smith (1759-1828), bu güç görevi üstlendi. *Florae Graecae Prodromus*'u iki cilt halinde 1806-1816 arasında yayımladı. Bu şekilde Sibthorp'un *Prodromus* emeli, onun ölümünden 20 yıl sonra olsa bile, gerçekleşmiş oldu.

Bu sırada Ferdinand Bauer, *Flora Graeca*'da yer alacak resimleri baskıya hazırlamaya başladı ve Smith, her cildinde yüzer renkli levha bulunan bu büyük eserin ilk altı cildini bastırdı. Yedinci cildin ilk yarısını da baskıya vermişti. Fakat daha ileri gitmeye ömrü yetmedi, 1828'de öldü. Geri kalan ciltler ile, gene İngiltere'nin tanınmış bir botanisti olan John Lindley (1799-1865) ilgilendi ve eseri tamamladı. Her bir cildi iki fasikülden oluşan, on ciltlik ve toplam 966 renkli levha taşıyan *Flora Graeca*'nın basımı bu şekilde 1806-1840 arasında gerçekleşti ve konu, Sibthorp'un ölümünden 44 yıl sonra başarı ile kapanmış oldu.

İçinde Anadolu bitkilerine de rastladığımız *Flora Graeca*'nın ve *Florae Graecae Prodromus*'un bu ilginç hikayesini W.T.Stearn (1911-2001), belgelere dayanarak ayrıntılı bir şekilde yayımlamıştır (Stearn 1967). Yukarıda verdiğimiz bilgiler, Stearn'in bu makalesinden özetlenmiştir. Bu hikayenin örnek teşkil eden yönü, bir araştırmacının ömrü yetmediği için tamamlayamadığı bir bilimsel eseri, meslektaşlarının ele alarak başarı ile sonuçlandırmaları, eseri bilim dünyasına kazandırmalarıdır. Sibthorp, Yakındoğu'nun tıbbi bitkileri konusunda tasarladığı amaca şahsen ulaşamamış olmakla beraber, yeni türler taşıyan bir Yunanistan florası ile bitki resimleri taşıyan görkemli bir eserin meydana gelmesinde temel bir rol oynamıştır. Sibthorp'un bu hikayesi, geniş bir şekilde ayrı bir kitap halinde yayımlanmış bulunmaktadır (Lack and Mabberly 1999).

Yaşam öyküsü

J.Sibthorp, 28 Ekim 1758'de Oxford'da doğdu. Babası Humphrey Sibthorp (1713-1797), Oxford Üniversitesi'nde botanik profesörü idi ve William Sherard'ın (1659-1728) vakfettiği profesörlüğü işgal ediyordu. W.Sherard, Oxford Üniversitesi'nde bir botanik profesörlüğü kurmuş, kitaplarını, herbaryumunu ve evrakını bu üniversiteye bağışlamış ve kurduğu profesörlüğün ölümünden sonra da devam etmesini sağlamıştı (Desmond 1977). Sherard, 1703-1716 yılları arasında İzmir'de konsolos olarak bulunmuş, bu yöreden bitki toplamış ve örneklerini Seydiköy'deki (İzmir) evinin bahçesinde yetiştirmiş olmakla ün yapmıştı (Baytop 2001).

J.Sibthorp, Oxford'daki öğrenimini 1777'de tamamladıktan sonra, Edinburgh'da tıp okudu. Burada botaniğe yöneldi. 1781'de Paris'e, Jardin des Plantes'a gitti. Orada A.L.de Jussieu'nün (1748-1836) yanında bir yıl kadar kaldı. Sonra Montpellier'ye gitti ve P.M.A.Broussonet (1761-1807) ile on ay kadar çalıştı. 1783'te Oxford'a döndü. 1784'te Üniversite'den ayrılan babası yerine botanik profesörü tayin edildi. Aynı yıl Göttingen'e gitti. Almanya'da birkaç ay kaldıktan sonra, 1785'te Viyana'ya geldi. Burada Dioskorides'in ünlü yazmasını inceledi ve Yunanistan'a gitmeye karar verdi. Viyana Üniversitesi

* Prof.Dr., İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi emekli öğretim üyesi.

profesörü tanınmış botanist N.J.Jacquin'in (1727-1817) önerisiyle, Avusturyalı genç bitki ressamı Ferdinand Lucas Bauer'i (1760-1826) yanına alarak, Napoli üzerinden Doğu Akdeniz'e geldi.1786-1787'de Yunanistan, Ege adaları, Kıbrıs ve Batı Anadolu'dan bitki topladı ve Oxford'a döndü. Altı yıl sonra, 1794-1795'de, ikinci bir Yunanistan gezisi yaptı. Bu geziden hasta döndü. Verem ve dizanteriden rahatsızdı. Uzun yaşayamadı. 8 Şubat 1796'da İngiltere'de Bath'da öldü. Naaşı Bath Manastırına gömüldü. Mezar taşında, kitabenin üstünde, onun bir boy kabartması vardır¹.

Oxford'daki School of Botany'de, bir portresi bulunmaktadır. Sibthorp'un bu özgeçmişini hazırlarken, M.R.Bruce'un bir makalesinden (Bruce 1970) faydalandım. Adı geçen makalede, Sibthorp'un Oxford'daki tablosunun bir resmi vardır.

Gezileri ve koleksiyonu

Sibthorp'un Doğu Akdeniz'de gezdiği yöreler başlıca Yunanistan, Ege adaları, Kıbrıs ve Batı Anadolu'dur. Sibthorp Doğu Akdeniz'e iki kez gelmiştir. Henüz 28 yaşında iken, 1786-1787'de yaptığı ilk gezide, Sibthorp, Viyana'dan yanına aldığı Avusturyalı bitki ressamı Ferdinand Bauer ile birlikte, Mart 1786'da bu şehirden hareketle, Venedik, Floransa, Roma üzerinden Napoli'ye gelmiş, bütün yaz Girit, Yunanistan ve Ege adalarında dolaştıktan sonra İzmir'e çıkmış, sonbaharda İstanbul'a varmış, kışı İstanbul'da geçirmiştir. 1787'nin Mart ayında, ressam Bauer ve İngiltere'den gelen arkadaşı mineralog ve botanist J.Hawkins (1758-1841) ile birlikte, İstanbul'dan ayrılmış, Kıbrıs'ta, Ege adalarında dolaşmış, Haziran'da Atina'ya çıkarak Yunanistan'da gezmiş, Athos'a kadar gitmiş ve Eylül sonunda Patras'tan ayrılarak Aralık 1787'de İngiltere'ye dönmüştür. Bir buçuk yıl içinde dolaştığı Doğu Akdeniz'in bu yörelerinde Sibthorp, 2000'den fazla bitki örneği toplamış, ona refakat eden ressam Bauer de 1000 kadar bitki resmi, 363 hayvan resmi ve 131 manzara resmi çizmiştir (Stearn 1960).

Bu ilk gezisi sırasında Sibthorp, 1786'da Batı Anadolu'da da dolaşmıştır. Bu bölgede gezerken hangi yolu takip ettiği hakkında bilgi bulmak ümidiyle R.Walpole'un, değişik gezginlerin gezi notlarına dayanarak derlemiş olduğu üç kitaba başvurduk (Walepole 1817, 1818, 1820). Bu kitaplar içinde Sibthorp'un gezilerinden alıntılar vardır. Bunlar başlıca Yunanistan ve Kıbrıs ile ilgilidir. Anadolu gezisinden konu edilmemiştir. Bununla beraber şunu öğreniyoruz ki Sibthorp, Kıbrıs'a gitmek için İstanbul'dan 14 Mart 1787'de ayrılmış, 16 Mart'ta Lapseki'de ve 17 Mart'ta Nara'ya gelmiştir. Buradan Midilli'ye gidecektir (Walpole 1820).

İlk gezisinden altı yıl sonra Sibthorp, 1794-1795'de Yunanistan'a ikinci kez gelmiştir. Bu sefer yanında ressam Bauer yoktur. Sağlığı iyi olmamakla beraber, bu geziyi yapmak istemiş, Osmanlı İmparatorluğu nezdindeki İngiltere büyük elçisi R.Liston'un maiyetine katılarak Mart 1794'te Londra'dan ayrılmış, Belçika, Avusturya, Macaristan, Romanya, Bulgaristan üzerinden Mayıs ortalarında İstanbul'a gelmiştir. İstanbul'da üç ay kadar kalmış, bu arada Uludağ'a da gitmiştir (Boissier 1867). İstanbul'a gelen Hawkins ile birlikte Eylül ortasında yola çıkarak Atina'ya gitmiş, ilkbahar 1795'te Peloponez'de gezmiş, Mayıs başında Korfu'dan İtalya'ya Otranto'ya geçmiş, Temmuz'da İngiltere'ye dönmüştür. Fakat hastadır. İyileşememiş ve Şubat 1796'da ölmüştür. Bu ikinci gezisinde Sibthorp, Yunanistan'a gitmek için , 9 Eylül 1794'te İstanbul'dan ayrılmış, 11 Eylül'de Çardak ve Lapseki'ye, 12 Eylül'de Çanakkale'ye gelmiş, 17 Eylül'de Bozcaada'ya varmıştır. Buradan Lemnos adasına geçecektir (Walpole 1820). Batı Anadolu'ya gitmeyecektir.

Amacı ile ilgili olarak Sibthorp, İstanbul'da iken Mısır Çarşısı'nı ve aktarları gezmiş, burada satıldığını gördüğü tıbbi ve faydalı bitkilerin Latince adlarını ve yerli kullanılışlarını kaydetmeyi ihmal etmemiştir (Walpole 1820). Bu bitkilerin adlarını aşağıda aynen veriyoruz Listede 38 bitki adı vardır: *Fumaria officinalis*, *Teucrium chamaedrys*, *Teucrium polium*, *Sambucus ebulus*, *Plantago major*, *Panicum dactylon*, *Cichorium endivia*, *Lavandula stoechas*, *Verbascum sinuatum*, *Matricaria suaveolens*, *Peucedanum officinale*, *Convallaria polygonatum*, *Artemisia pontica*, *Momordica elaterium*, *Scilla maritima*, *Iris*, *Arum maculatum*, *Ruta graveolens*, *Equisetum fluviatile*, *Cistus incanus*, *Tamarix gallica*, *Nymphaea lutea*, *Asplenium scolopendrium*, *Rumex hydrolapathum*, *Erysimum barbarea*, *Salvia officinalis*, *Melissa byzantina*, *Papaver somniferum*, *Hyoscyamus albus*, *Gnaphalium stoechas*, *Cannabis sativa*, *Malva officinalis*, *Tilia alba*, *Santolina anthemoides*, *Eryngium campestre*, *Ligustrum vulgare*, *Typha major*, *Datura stramonium*.

Sibthorp ve Ferdinand Bauer, gezi sırasında çoğu zaman anlaşılmadıkları halde, genç ressam İngiltere'de uzun süre kalmış ve burada büyük ün yapmıştır (Stearn 1960, 1996). Gezide yaptığı çizimleri burada tamamlamış ve baskıya hazırlamıştır. Ayrıca 1801'de M.Flinders'in (1774-1814) Avustralya seferine ressam olarak katılmış, bu seferden 1805'te İngiltere'ye döndükten sonra 1814'e kadar İngiltere'de çalışmış, sonra Viyana'ya yerleşmiştir. Doğu Akdeniz gezisine ait resimleri Oxford Botanic Garden'de (Blunt 1971), Avustralya'ya ait resimlerinin bir kısmı da Londra'da National History Museum'da (Blunt 1971) saklıdır. Ferdinand Bauer'in iki yaş büyük kardeşi Franz Andreas Bauer (1758-1840) de, İngiltere'de Francis Bauer adı ile tanınmış bir bitki ressamı olmuştur (Stearn 1960, 1999). Kardeşi Ferdinand'ın ardından, 1790'da İngiltere'ye gelmiş, Kew'e yerleşmiş, burada Kew Garden'in direktörü Joseph Banks'ın (1743-1820)

¹ <http://www.artandarchitecture.org.uk/images/conway/bf1b9fb4.html>

hizmetinde çalışmıştır. İngiltere'de ölmüştür. Resimleri Londra'da National History Museum'dadır (Blunt 1791).

Sibthorp'un Doğu Akdeniz gezilerinden topladığı bitki örnekleri İngiltere'de Oxford Üniversitesi herbaryumunda (OXF) saklıdır. Bir miktar da Londra'da The Natural History Museum herbaryumunda (BM), İsveçte Uppsala Üniversitesi Botanik Müzesi herbaryumunda (UPS) ve Avusturya'da Viyana'da Naturhistorisches Museum herbaryumunda (W) örnekleri vardır (Vegter 1986).

Örnek sayısına gelince, M.R.Bruce'un verdiği bilgilerden Sibthorp'un ilk gezisi sırasında, 1786 yılı sonuna kadar topladığı örnekler arasında, en az 300 yeni tür bulunduğunu, Kıbrıs'tan bir ay içinde 600'den fazla örnek topladığını, gene bu ilk gezisinde Yunanistan'dan topladığı örneklerin sayısının 2000'e yakın olduğunu ve bu geziden İngiltere'ye Yunanistan'dan 800 paket tohum getirdiğini öğreniyoruz (Bruce 1970). R.D.Meikle, Sibthorp'un 1787'de Kıbrıs'a geldiğini, bu adadan 8 Nisan ile 14 Mayıs arasında bitki topladığını yazmış ve, H.S.Thompson'a atfen, onun topladığı tür sayısının 313'ten fazla olmadığını, bazı örneklerinin Kıbrıs kaydını taşıdığı halde başka yerlerden toplanmış olduklarını açıklamıştır (Meikle 1977).

Sibthorp'un Anadolu'nun hangi yörelerini gezmiş olduğu hakkında bir bilgi edinmek için, *Flora of Turkey* (1965-2000) ve *Flora Orientalis* (1867-1888) içinde yer alan Anadolu örneklerinin yayılış kayıtlarını taradık. *Flora of Turkey*'deki örneklerinin sayısı azdır, 50'den fazla değildir, fakat 36 gibi büyük bir kısmı tipörnektir. Tipörneklerin 25'i Uludağ'dan, 3'ü İstanbul'dandır. *Flora Orientalis*'teki Sibthorp'un Anadolu örneklerinin sayısını 287 olarak saptadık. Her iki eserdeki yayılış kayıtlarından, Sibthorp'un Anadolu'da Bithynia, Phrygia, Lydia, Caria, Lycia bölgelerinde bulunmuş, Uludağ (Olympus Bithyniae) ve Manisa dağı'na (mons Sipylus) çıkmış olduğunu öğreniyoruz. Ancak takip ettiği yolu, hangi yörelere hangi tarihte gittiğini saptamak mümkün olmamıştır, zira ne *Flora of Turkey* ne de *Flora Orientalis*'teki örneklerinin kayıtlarında hiç bir tarih verilmemiştir. Bundan başka, yayılışlar çoğunlukla geniş kaydedilmiştir, Asia minor, Anatolia occidentalis, Caria, Lydia vs. gibi.

Kesin tarihli birkaç kayda, ancak Walpole'un kitabında rastladık. Bu kayıtlar, yukarıda bildirdiğimiz gibi, Sibthorp'un iki gezisinde de, Çanakkale'nin Marmara sahillerinde bulunduğu günleri açıklamaktadır (Walpole 1820). Tarih veren üçüncü bir kaynaktan da, Sibthorp'un ilk gezisinde Mart ortalarında Çanakkale sahillerinde ve birkaç gün sonra da Caria kıyısında bulunduğunu öğreniyoruz (Stearn 1967). Sibthorp'un materyeli üzerindeki kayıt eksiklikleri onun, verimli olmakla beraber, heyecanlı, aceleci ve belki de hafızasına fazla güvenen bir toplayıcı olduğu izlenimini vermektedir.

Sibthorp'un 1796 yılında ölümünden sonra, onun bu dağınık örneklerini değerlendirmek gibi güç bir işi J.E.Smith üzerine almış, Smith ölümüne kadar (1828) bu işle uğraşmış, *Prodromus*'u iki cilt halinde tamamlamış, fakat *Flora Graeca*'nın ancak altı cildini yayımlayabilmiştir. *Prodromus*'un önsözünde Smith, tüm botanik gözlemlerin, özellik kayıtlarının, betimlemelerin kendisi tarafından yapıldığını, eserde herhangi bir hata varsa, bundan kendisinin sorumlu olduğunu açıkladığına göre, *Prodromus* ve *Flora Graeca*'da yayımlanmış yeni tür adlarının yazarı doğrudan doğruya Smith'tir, Sibthorp et Smith değildir (Stearn 1967).

Özet

John Sibthorp (1758-1796), onsekizinci yüzyılın ikinci yarısında yaşamış, Oxford'lu genç bir botanik profesörüdür. Hekimdir. Anazarbalı Dioskorides'in (birinci yüzyıl) kaydettiği bitkileri yerinde görmek, yeni faydalı bitkiler toplamak yanında, bir Yunanistan florası oluşturmak amacıyla iki kez Yunanistan'a gelmiş, bu arada Ege adaları, Batı Anadolu ve Kıbrıs'tan bitki toplamıştır. İlk gezisinde yanında, Avusturyalı genç bitki ressamı Ferdinand Bauer (1760-1826) vardır. Gezilerini 1786-1787 ve 1794-1795 tarihlerinde yapmıştır. Ancak koleksiyonunu işleyemeden genç yaşta ölmüştür. Vasiyeti üzerine, J.E.Smith (1759-1828) Sibthorp'un materyeline dayanarak, 1806-1816'de, iki cilt halinde *Florae Graecae Prodromus*'u yayımlamış ve, on cilt tutarında 966 renkli levha içeren büyük boy *Flora Graeca*'yı hazırlamaya başlamıştır. *Flora*'nın altı cildi yayımlandıktan sonra vefat etmiş, geri kalan ciltleri J.Lindley (1799-1865) tamamlamıştır. Bu büyük eser, 1806-1840 tarihlidir. Sibthorp'un amacı, ölümünden 44 yıl sonra olsa bile, başarı ile gerçekleşmiştir.

Sibthorp'un Batı Anadolu'da yaptığı geziler hakkındaki bilgilerimiz kısıtlıdır. İlk gezisi sırasında, 1786'da İzmir'e çıkmıştır. Aynı yılın sonbaharında İstanbul'dadır. Sibthorp iki kez İstanbul'da bulunmuştur: Önce Sonbahar 1786 ile Mart 1787 arasında, sonra da Mayıs ile Eylül 1794 arasında. İstanbul'dan ve 1786'da zirvesine kadar çıktığı Uludağ'dan birçok örnek toplamıştır. İki kere de, Çanakkale'nin Marmara denizi sahillerindedir, Mart 1787'de ve Eylül 1794'te. Bu yöreler dışında Sibthorp, *Flora of Turkey* ve *Flora Orientalis*'ten öğrendiğimize göre, Bithynia, Phrygia, Lydia, Caria, Lycia, Uludağ ve Manisa dağı'ndan örnek toplamıştır. Örnek kayıtları üzerinde tarih bulunmamakla beraber, Sibthorp bu yörelere ilk gezisi sırasında, yani 1786 yılında ve 1787 ilkbaharında gelmiş olmalıdır. *Flora Orientalis*'ten öğrendiğimize göre, Uludağ'a, 1786 ve 1794'te olmak üzere iki kez çıkmıştır (Boissier 1867).

Flora of Turkey'de kayıtlı olan Sibthorp'un Anadolu örneklerinin sayısı 50'den fazla değildir, fakat bunlardan 36'sı tipörnektir. *Flora Orientalis*'te yer

alan onun Anadolu örneklerinin sayısı yaklaşık 290 kadardır. İstanbul'da bulunduğu sıralarda Sibthorp, Mısır Çarşısı'nı ve aktarları gezmiş, satılan tıbbi ve faydalı bitkilerin Latince adlarını ve yerli kullanılışlarını kaydetmiştir. Listesinde 38 bitki adı vardır.

Açıklama: R.Walpole'un kitaplarını İstanbul'da Arkeoloji Müzeleri Kitaplığı'nda buldum. Yakın ilgisinden dolayı kitaplık müdürü Sayın Havva Koç'a müteşekkirim.

Kaynaklar

- Baytop.T.2001. *Anadolu dağlarında 50 yıl*, ikinci baskı, Nobel Tıp Kitabevleri, s.105-107.
- Blunt,F.1971. *The Art of Botanical Illustration*, London, s.195-202, pl.33.
- Boissier, E.1867. *Flora Orientalis*, vol.1, Basilleae, s.xvi.
- Bruce, M.R.1970. John Sibthorp, *Taxon* 19(3):353-362.
- Desmond,R.1977. *Dictionary of British and Irish Botanists and Horticulturists*, London, s.555.
- Lack,H.W., Maberly,D.J.1999. *The Flora Graeca Story:Sibthorp, Bauer and Hawkins in the Levant*, Oxford University Press.
- Meikle,R.D.1977. *Flora of Cyprus*, vol.1, Royal Botanic Gardens, Kew, s.8-9.
- Stearn,W.T.1960. Franz et Ferdinand Bauer, des maîtres de l'illustration botanique, *Endeavour* 19(73):27-35.
- Stearn,W.T.1967. Sibthorp, Smith, the Flora Graeca and the Florae Graecae Prodrum, *Taxon* 16(3):168-178.
- Stearn,W.T.1996. Les fleurs et l'art, une affinité électorive, bkz. *L'empire de flore, histoire et représentation des fleurs en Europe du XVIIe au XIXe siècle* (sous la direction de Sabine van Sprang), Bruxelles, s.23-24.
- Vegter,I.H.1986. *Index Herbariorum, Part II(6), Collectors*, Regnum Vegetabile vol.114, Utrecht, s.889.
- Walpole,R.1817. *Memoirs relating to European and Asiatic Turkey*, edited from Manuscript Journals, London.
- Walpole,R.1818. *Memoirs relating to European and Asiatic Turkey and other countries of the East*, second edition, London.
- Walpole,R.1820. *Travels in various countries of the East*, being a continuation of Memoirs relating to European and Asiatic Turkey, etc., London, s.7-9, 46-54, 432-435.

A plant collector in the East Mediterranean Region in the second half of the eighteenth century: John Sibthorp (1758-1796)

Asuman Baytop

John Sibthorp (1758-1796) was a young professor of botany who has lived at Oxford in the second half of eighteenth century. As physician, his interest was to recollect the plants compiled in the first century by Dioscorides

of Anazarba (S. Anatolia) and to find others which may have some medicinal uses. He was further planning to write a Greek flora. He came twice to the East Mediterranean region. In his first visit (1786-1787), he collected from Greece, Aegean Islands, West Anatolia and Cyprus. He was accompanied by the young Austrian artist Ferdinand Bauer (1760-1826). In the second (1794-1795), he mainly travelled through Greece. He died early in 1796, before setting in order his rich material. According to his bequest, after his death, J.E.Smith (1759-1828) wrote in two octavo volumes the *Florae Graecae Prodrum*, published from 1806 to 1816, and started to prepare the *Flora Graeca*, which consists of ten folio volumes containing 996 coloured plates drawn by F.Bauer. He published the first 6 volumes, but died. The remaining volumes were produced by J.Lindley (1799-1865). The completion of this big work took a much longer time, from 1806 to 1840. Sibthorp's aim was thus successfully accomplished, may it be 44 years after his death.

Little is known about the travels of Sibthorp in West Anatolia. He debarked to Izmir in 1786 and arrived to Istanbul in Autumn. Two times he has been in Istanbul, first from Autumn 1786 to early Spring 1787, then from May to September 1794. In 1786 he climbed Uludağ up to the summit. He shortly visited the Marmara sea shores of Çanakkale in March 1787 and in September 1794. According to his specimens cited in *Flora of Turkey* and in *Flora Orientalis*, he has collected from Bithynia, Phrygia, Lydia, Caria, Lycia, Olympus bithyniae and mons Sipylus. We don't know exactly the dates of his collectings in these areas, but it is clear that he visited it in his first travel, i.e. in 1786 and in Spring 1787. He climbed twice to Uludağ, in 1786 and 1794.

Flora of Turkey cites no more than 50 Turkish specimens collected by Sibthorp, of which 36 are types. In *Flora Orientalis*, we find nearly 290 of his specimens from Anatolia. During his sojourn in Istanbul, Sibthorp visited the Bazar and the drugshops. He prepared a list of the Latin names of the medicinal and useful plants which were sold there. The list records 38 plants with their local uses.

Keywords: John Sibthorp, travels in Anatolia, history of botany;
Anahtar kelimeler: John Sibthorp, Anadolu gezileri, botanik tarihi.

ONDOKUZUNCU YÜZYIL ORTALARINDA ANADOLU'DA BİR BİTKİ TOPLAYICISI: THEODOR KOTSCHY (1813-1866)

*Asuman Baytop**

Karl Georg Theodor Kotschy (1813-1866), 19 uncu yüzyıl ortalarında Yakındoğu'dan önemli miktarda bitki örnekleri toplamış, Avusturyalı bir botanisttir. Anadolu'ya birkaç kez gelmiş, başlıca Güney, Güneydoğu ve Doğu bölgelerinde gezerek, çok sayıda tipörnek içeren zengin bir koleksiyon oluşturmuştur. Bu nedenle onu tanımak istedik ve elimizde bulunan kaynaklardan yararlanarak aşağıdaki derlemeyi hazırladık.

Kotschy'nin yaşam öyküsünü ve çalışmalarını tanıtan bir kaynak, Viyana Botanik Müzesi direktörü Eduard Fenzl'in (1808-1879) onun ölümü ardından yazmış olduğu bir makaledir (Fenzl 1867). Kotschy, Fenzl'in önce 1847'de asistanı, sonra 1851'de direktör yardımcısı olmuştur. Elimizde Fenzl'in yayını yoktur, fakat bu temel yayına dayanılarak hazırlanmış iki makale vardır (Rechinger 1960 ve Speta 1994). Biz bu iki makaleden faydalanarak, Kotschy'nin yaşam öyküsünü aşağıdaki şekilde özetledik.

Yaşam öyküsü

T. Kotschy, 1813 yılında Ostrava'da (bugün Çek Cumhuriyeti'nde) doğdu. Babası, bahçesine meraklı bir rahipti. Bitki merakı çocuğunda da uyandı. Daha genç yaşta iken, Ostrava'nın batısındaki Dev dağlarında ve doğusundaki Karpat dağlarında gezdi. Ostrava'da rahip olmak üzere aldığı eğitimi ilerletmek için 1833'te Viyana'ya gitti. Gezilere ve bitkilere tutkusu burada daha da gelişti. Banat, Transilvanya, Slavonya, Hırvatistan yörelerinde bitki toplama gezileri yaptı. Ve 1835'te 22 yaşında iken, Yukarı Nil'in ve Toros dağlarının maden zenginliklerini araştırmak amacıyla bu yörelere gidecek olan maden mühendisi Russegger'e katılarak, ilk Yakındoğu gezisini gerçekleştirdi.

Bu gezide, Trieste'den hareketle Patras üzerinden Atina'ya ve buradan Kahire'ye gittiler. Batı Suriye, Antakya, Adana yolu ile İçel'e geldiler ve Bolkar dağlarında araştırma yaptılar. Sonra Mısır'a döndüler ve Yukarı Nil'i araştırdılar. Araştırmaları bitince Russegger yurduna döndü. Kotschy ise tekrar Yukarı Nil'e gitti. Dönüşünde Kıbrıs, Suriye, Halep, Kuzey Mezopotamya üzerinden Irak'a ve oradan İran'a gitti. Irak ve İran'da maddi sıkıntı içinde kaldı. Bağdat'ta iki İngilizden, Şiraz'da bir Acem prensinden, Tahran'da Rus elçisinden yardım

gördü. Durumundan haberdar edilen Viyana Tabiat Tarihi Müzesi yetkilileri, onun Erzurum-Trabzon-İstanbul yolu ile Viyana'ya dönüşünü sağladılar. Bu arada Kotschy'nin gezi notları kayboldu ve bu verimli gezisi hakkındaki bilgilerimiz eksik kaldı (Rechinger 1960). Kotschy'nin bu ilk Yakındoğu gezisi 8 yıl sürdü.

Bu uzun geziden 1843'te Viyana'ya döndüğünde Kotschy, topladığı materyeli düzenledi, onu coğrafi bölgelere göre gruplandırdı ve istekli herbaryumlara dubletlerini dağıttı. Bu sırada 1847'de Fenzl'in yanına asistan atandı. 1852'de müzenin müdür yardımcısı oldu.

1845-1850 arasında Alp dağlarında ve Transilvanya Alplerinde gezdi. 1853 yılı içinde Adana Toroslarına (Bulghar Dagh) ikinci gezisini yaptı. 1855'te gene Doğu Akdeniz'de idi ve burada Mısır, Süveyş, Filistin, Antilübnan, Batı Suriye'de dolaştı. 1859'da Kıbrıs'ta ve ardından Güney ve Doğu Anadolu'da idi. 1860'da Monte Rosa ve Montblanc dağlarında gezdi. 1862'de Viyana Üniversitesi botanik profesörlerinden Franz Unger (1800-1870) ile birlikte Kıbrıs'a gitti ve dönüşte ondan ayrıldıktan sonra Amanus dağlarını araştırdı. Bu son gezisinde Iskenderun'da sıtmaya yakalandı ve Viyana'ya döndü. Daha sonraki yıllarda akciğerleri hastalandı ve damar tıkanması sonucu, 1866'da 53 yaşında iken Viyana'da hayata veda etti. Kotschy, bütün ömrünce kendini bitkilere adanmış bir araştırmacı-toplayıcı olarak yaşadı.

Kotschy'nin bir resmini, F.Speta'nın makalesinde buluyoruz (Speta 1994). Aynı resmi, T.Baytop'un *Anadolu Dağlarında 50 Yıl* adlı kitabı içinde de görüyoruz (Baytop 2001). T.Baytop ve B.Mathew'un müştereken yazmış oldukları *The Bulbous Plants of Turkey* adlı kitapta, Kotschy'nin başka bir resmi vardır (Baytop ve Mathew 1984).

Anadolu gezileri

Kotschy'nin hangi yıllarda, Anadolu'nun hangi yörelerinden örnek topladığını bilmek için onun, *Flora of Turkey* (1965-2000) ile *Flora Orientalis*'te (1867-1884) yer almış olan Anadolu örneklerine ait kayıtları gözden geçirdik. *Flora of Turkey*'den, Kotschy'nin tarih taşıyan tipörnek kayıtlarına ayrı bir önem verdik. *Flora Orientalis*'ten *Supplementum* cildinin sonundaki toplayıcı ve örnek listelerinden Kotschy'nin örneklerini taradık. Bu iki kaynaktan temin ettiğimiz bilgilere K.H.Rechinger'in (1960) ve F.Speta'nın (1994) yayınlarından aldıklarımızı da ekleyerek Kotschy'nin Anadolu gezilerini aşağıdaki şekilde özetledik.

Kotschy Anadolu'ya ilk kez 1836'da gelmiş, burada Antakya, Adana ve İçel yörelerinden ve Bolkar dağı'ndan (Toros dağı, Bulghar Dagh) örnek toplamıştır. Bu gezinin devamı olarak, 1841'de Irak ve İran'a giderken

* Prof.Dr., İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi emekli öğretim üyesi.

Gaziantep, Urfa, Siverek, Karacadağ, Diyarbakır ve Mardin yörelerini gezmiş ve 1843 te İran'dan yurduna Erzurum-Trabzon-İstanbul yolu ile dönmüştür.

1853'te Kotschy, İzmir'den deniz yolu ile Mersin'e gelmiş, Toros dağ'ında (Bulghar Dagh) ikinci kez dolaşmış ve sonbaharda gene Mersin'den ayrılmıştır. 1856'da Kotschy'nin Hatay'da bulunduğunu bu tarihi taşıyan örneklerinden anlıyoruz.

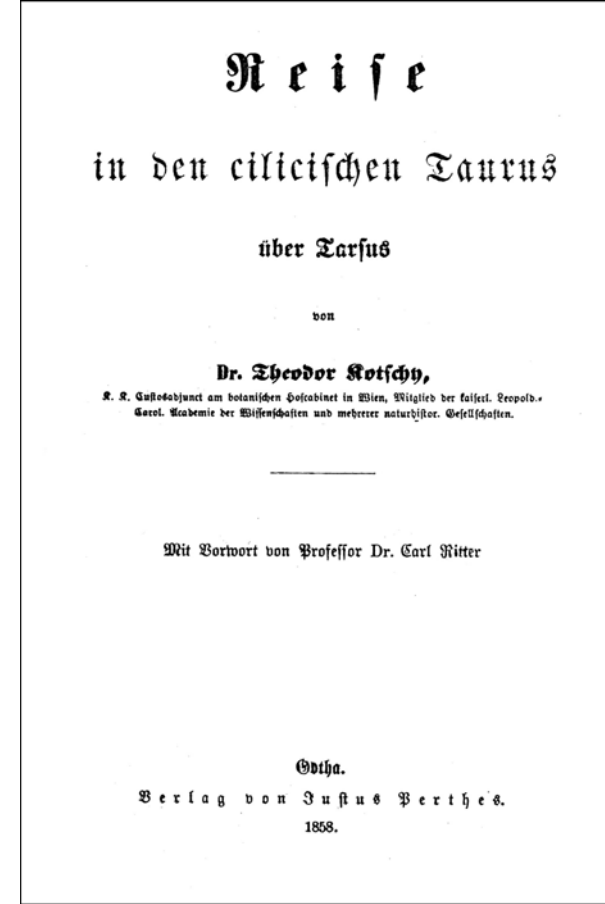
1859'da Kotschy'nin Anadolu'da yoğun bir araştırması vardır. Bu gezisinde İçel, Adana, Hatay, Niğde, Kayseri, Erzincan, Urfa, Mardin, Diyarbakır, Siirt, Bitlis, Muş, Bingöl, Erzurum, Van, Gümüşhane, Trabzon illerinden pek çok örnek toplamıştır.

En nihayet 1862'de Kotschy Hatay'da Amanus dağlarındadır. Bu onun son gezisidir. Bu sırada İskenderun'da hastalanmış, yurduna dönmüş ve 4 yıl sonra da Viyana'da 1866'da vefat etmiştir.

Görülüyor ki Kotschy 1836 ile 1862 yılları arasında 7 kez Anadolu'da bulunmuştur. Anadolu'da dolaştığı yöreler Güney Anadolu'nun Adana ve Hatay bölgeleri, İç Anadolu'nun doğusu, Güneydoğu Anadolu ve Doğu Anadolu'dur.

Kotschy'nin 1853 yılında Adana yöresindeki, kendisinin Bulghar Dagh dediği, bizim haritalarımızda Toros dağı adı ile tanılan ve Bolkar dağları silsilesinin doğu ucunu teşkil eden dağda yaptığı gezi hakkında ayrıntılı bilgilerimiz vardır. Kotschy bu gezisinin hikayesini anlatan bir kitap yayımlamıştır (Kotschy 1858). *Reise in den cilicischen Taurus über Tarsus* adını taşıyan bu kitap, 20x13 cm ebadında, 443 sayfadır ve 3 kroki taşımaktadır. Bu kitabında Kotschy, Mersin'e ayak bastığı 15 Haziran 1853 gününden, Mersin'den ayrıldığı 8 Ekim'e kadar yaptığı bütün arazi çalışmalarını, yörenin ileri gelenleri ile yaptığı temasları, gezilerini nasıl tertiplelediğini anlatmış, rastladığı bitkiler, topladığı materyel, materyelin nakli, yardım gördüğü kimseler ve daha birçok ilginç hususlar hakkında bilgi vermiştir. Kitabın sonunda, yörenin coğrafi özelliklerini, başlıca köy ve mevkileri, suları, pınarları, toprak özelliklerini, bitki örtüsünü açıklayan bölümler vardır. Ardından sadece Bulghar Dagh'da (Toros dağı) bulunan bitkilerin bir listesi verilmiştir. Bu listede, likenler, karayosunları ve eğreltiler dahil, 371 bitki adı vardır. Bundan sonra, uzun bir liste içinde, 780 bitkinin adı, dağdaki sıklık derecesi, yetiştiği yükseklikler ile genel yayılışı sergilenmiştir. Son dört sayfada Kotschy, dağda rastladığı hayvanları tanıtmıştır. Krokilere gelince, biri Toros dağı'nın denizden görünüşü, ikincisi dağın bir haritasıdır. Üçüncü krokide, Toros dağının kütlesi geniş ve ayrıntılı bir şekilde çizilmiş, yükseklikler gösterilmiş ve nerelerde hangi bitkilerin yetişmekte olduğu, her bitki birer numara ile temsil edilerek işaretlenmiştir. Krokinin yanındaki açıklamalarda, bu numaralara tekabül eden 300 bitki adı listelenmiştir. Kroki bir vejetasyon haritası niteliğini taşımaktadır.

Kotschy'nin Anadolu'yu da ilgilendiren başka bir yayını vardır. Adı *Reise nach Cypern und Kleinasien*' dir ve 1862 tarihlidir. Kotschy bu yıl içinde Doğu Akdeniz'e gelmiş, Kıbrıs adasında ve Hatay'da Amanus dağlarında gezmiştir. Bu yayını temin etmek imkanımız olmamıştır. Bu bakımdan Kotschy'nin Hatay gezisinin ayrıntıları hakkında bir bilgimiz yoktur.

Kotschy çok gezmiş ve çok miktarda örnek toplamıştır. Örneğin, 1835-1843 yılları arasında 8 yıl süren ilk Yakınoğu gezisinden Viyana'ya, meyva, tohum, hayvan postu, böcek, alkol materyeli vs. dışında 300.000 den fazla herbaryum örneği getirmiştir (Speta 1994). Kotschy bitki örneklerini yayılışlarına göre gruplandırdıktan sonra birçok herbaryuma ve tanınmış botanistlere dağıtmıştır. Orijinal herbaryumu Viyana'da Naturhistorisches Museum'un botanik bölümündedir (Rechinger 1960). Onun örneklerini barındıran diğer herbaryumları iki ana kaynaktan öğrenebiliriz (Chaudri et al. 1972 ve Holmgren et al. 1990). Bu kaynaklara göre, Avrupa'da 18 ülkenin 67 herbaryumunda, Asya'da 2 ülkenin (Irak ve Hindistan) 2 herbaryumunda, ve Amerika'da 2 ülkenin (Arjantin ve A.B.D.) 2 herbaryumunda, toplam 22 ülkedeki 71 herbaryumda Kotschy'nin örneklerini bulabiliriz. İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi Herbaryumunda (ISTE), Kotschy'den sadece bir örnek vardır, bu nedenle ISTE liste içine alınmamıştır.

ISTE'deki Kotschy örneğinin numarası ISTE 5264'tür. Örnek üzerindeki etiket Kotschy'nin kendi etiketi değildir. Etiket üzerinde şu kayıtlar vardır: "HERB.MUS.PARIS, Centaurea cheiracantha Fenzl, Toroslar, Th.Kotschy, reçule 1950". Etiket, Paris'teki Muséum National d'Histoire Naturelle herbaryumunun küçük bir etiketidir ve bitki adı, yayılış, toplayıcı adı, tarih, Turhan Baytop'un eliyle yazılmıştır. Bu örnek T.Baytop'a 1950'de Paris'te iken verilmiş olmalıdır.

Kotschy'nin Anadolu örnekleri acaba hangi herbaryumlara dağılmıştır konusuna gelince, bu hususta fikir verebilecek bir kaynak olarak *Flora of Turkey*'den başka bir kaynak bulamadık. Bu eserdeki tipörnek kayıtlarında, bu örneklerin hangi herbaryumlarda saklı buldukları, kısmen de olsa, bildirilmiştir. Kotschy'nin Anadolu kökenli tipörneklerinin kayıtlarını taradığımızda, bu örneklerin halen en azından 9 Avrupa ülkesindeki 15 herbaryuma dağılmış olduğu anlaşılmaktadır. Bu ülkeler Almanya, Avusturya, Çek Cumhuriyeti, Fransa, Hollanda, İngiltere, İsveç, İsviçre ve Rusya'dır. Herbaryumlar da şunlardır: BM, CGE, E, G, JE, K, L, LE, M, P, PR, S, UPS, W, WU.

Kotschy'nin Yakınoğu'nun az araştırılmış ve yeni türler vadeden bölgelerinden topladığı bitkiler, Viyana'da ve diğer Avrupa herbaryumlarında ilgi ile karşılanmıştır. Viyana botanistlerinden E.Fenzl, Kotschy'nin Batı Suriye ve Adana Toroslarından getirdiği örnekleri hemen teşhis etmeye başlamış, onları, tipörnekler dahil, 1842'de *Pugillus Plantarum Syriae et Tauri* adlı yayını içinde tanıtmış, diğer bir kısım tipörnekleri de 1843'te bir Alman dergisi olan *Flora*'da betimlemiştir. Cenevre'de Yakınoğu florası konusunda çalışmakta olan Edmond Boissier (1810-1885) için Kotschy'nin örnekleri bir nimet olmuştur. Boissier Kotschy'den şahsen temin ettiği örnekleri incelemiş, yeni

olan türleri ya tek başına ya da Kotschy ile birlikte, çoğunu 1842-1859 arasında *Diagnoses Plantarum Orientalium Novarum* adlı yayını içinde, bir kısmını da 1842-1844 arasında Fransa'da çıkan *Annales des Sciences Naturelles* adlı dergide yayımlamıştır. Daha sonra, Kotschy'nin birçok tipörneğini 1867-1888 tarihli *Flora Orientalis* adlı altı ciltlik eseri içinde betimlemiştir.

Kotschy'nin gezilerinden getirdiği soğanlı ve köklü bitkiler ile, Viyana yakınındaki Schönbrunn Sarayı bahçesinin direktörü Heinrich Wilhelm Schott (1794-1862) ilgilenmiştir. Schott bitkileri yetiştirmiş ve bilim için yeni olanları yalnız başına veya Kotschy ile birlikte 1854-1857 arasında *Oesterreichisches Botanisches Wochenblatt* adlı Avusturya dergisinde, ve Aroideae grubundan olan bitkileri de *Prodromus Systematis Aroidearum* (1860) ve *Synopsis Aroidearum* (1856) adlı yayınlarında açıklamıştır. Schott Aroideae uzmanı idi ve Schönbrunn'da çok zengin bir Aroideae koleksiyonu oluşturmuştu.

Görülüyor ki Kotschy, koleksiyonunu uzmanlara tayin ettirmiş ve istekli herbaryumlara örneklerinden dublet vermiştir. Kendisi şahsen tek başına çok az yeni tür adlandırmıştır. Şahsen adlandırdığı türler, başlıca kendi araştırma konusu olan *Quercus* cinsi altındaki türlerdir. Bugün bunların çoğu eşanlam kademesine indirilmiştir. Bununla beraber, bazı gezilerinin notlarını, botanik ağırlıklı olarak yayımlamaktan geri kalmamıştır, 1853 Toros dağı gezisi gibi (Kotschy 1858). Saptayabildiğimiz kadariyle Kotschy'nin floristik yayınları şunlardır:

Reise in den cilicischen Taurus über Tarsus, 1858.

Die Vegetation und der Canal auf dem Isthmus von Suez, 1858.

Neue Reise nach Klein-Asien, 1859-1860.

Die Vegetation des Westlichen Elbrus in Nordpersien, 1861.

Die Eichen Europas und des Orients, 1862.

Reise nach Cypern und Kleinasien, 1862-1863.

Die Sommerflora des Antilibanon und hohen Hermon, 1864.

Die Libanon und seine Alpenflora, 1864.

Über Reisen und Sammlungen des Naturforschers in den asiatischen Türkei, in Persien und der Nillaendern, 1864.

De Plantis nilotico-aethiopicis Knoblecherianis, 1865.

Plantae Binderianae nilotico-aethiopicae, 1865.

Plantae Arabiae in ditionibus Hedschas, Asyr et El Aryscha, 1865.

Reisen in den Amanus, 1865

Die Inseln Cypern, 1865. (F.Unger ile birlikte).

Die Inseln Cypern adlı kitaptan bir nüsha İstanbul'da Arkeoloji Müzeleri Kütüphanesi'nde vardır. *Reise in den cilicischen Taurus über Tarsus* adlı kitabı, Prof.Turhan Baytop'un kitaplığından aldım ve yukarıda tanıttım. *Die Eichen*

Europas und des Orients adlı kitabı görmem mümkün olmadı, ancak içindeki eşsiz *Quercus* resimlerinden 12' sini, Prof.Faik Yaltırık'ın 1984 tarihli *Türkiye Meşeleri Teşhis Kılavuzu* adlı kitabı içinde buldum ve zevkle inceledim.

Kotschy'nin Anadolu koleksiyonundan toplam 800'e yakın örnek *Flora of Turkey*'de yer almıştır. Bu sayı yüksek değildir. Buna karşılık, Kotschy'nin *Flora of Turkey*'de kayıtlı Anadolu menşeli tipörneklerinin sayısı az değildir. Bu sayıyı 335 olarak bulduk.

Boissier'nin *Flora Orientalis* içine aldığı Kotschy'nin tüm örneklerinin sayısı, *Supplementum*'un sonundaki 11 listeye göre 3745'tir. Listelerden 5'i Anadolu ile ilgilidir: Amanus örnekleri (1962); Adana yöresi örnekleri (1836 ve 1853); 2 liste halinde Adana yöresi, Güneydoğu ve Doğu Anadolu örnekleri (1859); Halep, Güneydoğu Anadolu, Musul örnekleri (1841). Bu beş listedeki örneklerin yayılış kayıtları, metin içindekiler ile kontrol edilerek sayıldığında, *Flora Orientalis* içinde Kotschy'nin 1400'e yakın Anadolu örneğinin yer aldığı görülür. Burada kesin bir sayı vermenin ne faydası ne de imkanı vardır, zira bazı örnek kayıtlarında verilen yayılışın Türkiye hudutları içinde mi bulunduğu, yoksa dışına mı isabet ettiği kesin olarak anlaşılamamaktadır.

Kotschy'nin *Flora of Turkey* ve *Flora Orientalis*'te kayıtlı örneklerini taramamızın bir faydası, onun Anadolu'nun hangi yörelerinden örnek toplamış olduğu hakkında bilgi edinmemiz olmuştur. Burada, Kotschy'nin gezdiği Güney, Güneydoğu ve Doğu Anadolu illeri dışında, onun İzmir'den (*Fl.Or.* vol.4:1165 ve vol.5:31,205,217) ve İstanbul'dan (*Fl.Or.* vol.5:40) da örnek toplamış olduğunu görüyoruz. Kotschy Doğu Akdeniz'e gelirken Trieste-İzmir deniz yolunu tercih etmiş ve daha güneye de deniz yolu ile devam etmiştir, yani İzmir'de bulunmuştur. İstanbul'a ise, ilk gezisinden 1843'te yurduna dönerken Trabzon'dan deniz yolu ile gelmiştir.

Kotschy Erciyes dağına çıkmış, Develi, Dünderlı, Çamardı, Pozantı, Karaisalı yolunu yapmış, bu sırada Dioskorides'in doğum yeri olan Anazarba'ya gitmiş ve buradan örnek toplamıştır (*Fl.Tu.* vol.3:322). Kotschy Anadolu'da belli başlı şu dağları gezmiştir: Bolkar dağlarının doğu ucu (İçel/Niğde), Amanus dağları (Hatay), Erciyes dağı (Kayseri), Keşiş dağı (Erzincan), Bingöl dağı (Muş/Erzurum), Palandöken dağı (Erzurum), Karacadağ (Diyarbakır).

Özet

Theodor Kotschy (1813-1866), ondokuzuncu yüzyıl ortalarında Yakınoğ'u'dan ve Anadolu'dan çok miktarda bitki örneği toplamış Avusturyalı bir araştırmacıdır. Genç yaşlarında rahiplik eğitimi görmüş olmakla beraber,

gezilere ve bitkilere tutkunluğu onu toplayıcı bir botanist yapmıştır. Yakınoğ'u'ya ilk defa 22 yaşında iken 1835'te gelmiş ve burada 8 yıl dolaşmıştır. Bu esnada 1836'da Antakya, Adana, İçel yörelerinden ve Toros dağı'ndan (Bolkar dağı, Bulghar Dagh) örnek toplamış, 1841'de Gaziantep, Urfa, Siverek, Diyarbakır, Mardin yolunu yapmış, buradan Irak ve İran'a geçmiş, 1843'te Erzurum-Trabzon yolu üzerinden yurduna dönmüştür. Haziran 1853'te Mersin'e gelmiş, Toros dağında dolaşmış ve Ekim'de Mersin'den ayrılmıştır. Bu gezisinin ayrıntılarını 1858 tarihli *Reise in den cilicischen Taurus über Tarsus* adlı kitabında yayımlamıştır. Kotschy'nin 1856'da Hatay'da bulunduğunu bu tarihi taşıyan örneklerinden anlıyoruz. 1859'da Kotschy Güneydoğu ve Doğu Anadolu'da gezmiş, İçel, Adana, Hatay, Niğde, Kayseri, Erzincan, Urfa, Mardin, Diyarbakır, Siirt, Bitlis, Muş, Bingöl, Erzurum, Van, Gümüşhane, Trabzon'dan örnek toplamıştır. En nihayet 1862'de Kotschy Hatay'da Amanus dağlarındadır. Bu onun son gezisidir. Bu sırada İskenderun'da hastalanmış, yurduna döndükten 4 yıl sonra da 1866'da Viyana'da vefat etmiştir.

Görülüyor ki Kotschy, 1836, 1841, 1843, 1853, 1856, 1859 ve 1862 yıllarında olmak üzere 7 kez Anadolu'dadır. Gezdiği bölgeler Güney Anadolu'da Adana ve Hatay yöreleri, İç Anadolu'nun doğusu, Güneydoğu Anadolu ve Doğu Anadolu'dur. Kotschy'nin İzmir'den ve İstanbul'dan toplanmış örnekleri de vardır. Kotschy Erciyes dağına çıkmış, Develi, Dünderlı, Çamardı, Pozantı, Karaisalı yolunu yapmış, Anazarba'yı ziyaret etmiştir. Gezdiği dağlar arasında Keşiş dağı (Erzincan), Bingöl dağı (Muş/Erzurum), Palandöken dağı (Erzurum), Karacadağ'da (Diyarbakır) vardır.

Kotschy'nin örnekleri 22 ülke üzerindeki 71 herbaryuma dağılmış durumdadır. Saptayabildiğimiz kadariyle, 9 Avrupa ülkesindeki 15 herbaryumda onun Anadolu örneklerini bulabiliriz. *Flora of Turkey*'de onun 800'e yakın Anadolu örneği yer almıştır. Bunlardan 335'i tipörnektir. *Flora Orientalis*'teki Anadolu örneklerinin sayısı 1400'e yakındır. Anadolu'dan topladığı zengin bitki koleksiyonu ile Kotschy Türkiye florasını saptamaya çalışan bilim adamlarına büyük yardımda bulunmuştur.

Açıklama: K.H.Rechinger'in 1960 tarihli makalesinden bana bir fotokopi göndermiş olan Dr.Kit Tan'a (Kopenhag) ve İstanbul Arkeoloji Müzeleri Kütüphanesi'nden faydalanma imkanını bana sağlayan kütüphane müdürü Bn Havva Koç'a teşekkür borçluym.

Kaynaklar

- Baillon, M.H. 1891. *Dictionnaire de Botanique*, vol.3, Paris, s.179.
 Baytop, T. 2001. *Anadolu Dağlarında 50 Yıl*, 2.baskı, İstanbul, s.119.
 Baytop, T., Mathew, B. 1984. *The Bulbous Plants of Turkey*, London, s.10-11.

- Boissier, E. 1867-1884. *Flora Orientalis*, vol.1-5, Genevae et Basileae.
- Boissier, E. 1888. *Flora Orientalis*, Supplement, ed. R.Buser, Genevae et Basileae.
- Chaudri, M.N., Vegter, I.H., De Wal, C.M. 1972. *Index Herbariorum, Part II(3): Collectors*, Regnum Vegetabile vol.86, Utrecht, s.382.
- Davis, P.H. (ed.). 1965-1985. *Flora of Turkey and the East Aegean Islands*, vol.1-9, Edinburgh.
- Davis, P.H., Mill, R.R., Tan, K. (eds.). 1988. *Flora of Turkey and the East Aegean Islands*, vol.10, First Supplement, Edinburgh.
- Fenzl, E. 1867. "Theodor Kotschy", *Almanach der Kais. Akad. d. Wiss.*, Wien, 17:251-264.
- Güner, A., Özhatay, N., Ekim, T., Başer, K.H.C. (eds.). 2000. *Flora of Turkey and the East Aegean Islands*, vol.11, Second Supplement, Edinburgh.
- Kotschy, Th. 1858. *Reise in den cilicischen Taurus über Tarsus*, Gotha.
- Rechinger K.H. 1960. "Theodor Kotschy, ein Pionier der botanischen Orientforschung", *Taxon* 9(2):33-35.
- Speta, F. 1994. "Österreichs Beitrag zur Erforschung der Flora der Türkei", in *Blumen der Türkei, Stapfia* 34:8-13.

**A plant collector in Anatolia in the middle of the nineteenth century:
Theodor Kotschy (1813-1866)**

Asuman Baytop

Karl Theodor Kotschy (1813-1866) is an Austrian botanist who has much collected from the Near-East. He was educated in his youth to be a clergyman. But his passion for travelling and for plant collecting made him a keen collector-botanist.

He made his first expedition to the Near-East between 1835 and 1843. In 1836 he collected from Hatay, Adana, İçel and Toros dağı (Bolkar dağı, Bulghar Dagh). In 1841 he travelled from Gaziantep to Mardin, continued to Iraq and Iran, and returned home from Iran in 1843 via Erzurum-Trabzon-Istanbul. In June 1853 Kotschy returns to Toros dağı and herborizes there till the beginning of October. In 1856 he is in Hatay. In 1859 he largely collects from İçel, Adana, Hatay, Niğde, Kayseri, Erzincan, Urfa, Mardin, Diyarbakır, Siirt, Bitlis, Muş, Bingöl, Erzurum, Van, Gümüşhane, Trabzon. In 1862 he explores the Amanus mountains, where he catches malaria. He dies in Vienna in 1866. We see that between 1836 and 1862 Kotschy has been 7 times in Anatolia where he herborized in the South (İçel, Adana, Hatay), in Eastern Inner Anatolia, in the Southeast and the East. He has also collected from İstanbul and İzmir.

His rich collection is widely distributed over 71 herbaria located in 22 countries of the world. Turkish specimens seem to be found in 15 European herbaria. The number of Kotschy's Anatolian specimens cited in *Flora of Turkey* is close to 800 from which 335 are type specimens. Boissier records nearly 1400 Turkish specimens of Kotschy in his *Flora Orientalis*. With the numerous material he collected, Kotschy has been much helpful to the taxonomists interested in the Turkish flora.

Key words: Theodor Kotschy, botanical expeditions in Anatolia, flora of Turkey, history of botany. **Anahtar kelimeler:** Theodor Kotschy, Anadolu'da botanik geziler, Türkiye florası, botanik tarihi.

TANZİMAT'IN KENT REFORMLARI: TÜRK İMAR SİSTEMİNİN KURULUŞ SÜRECİNDE ERKEN PLÂNLAMA DENEYİMLERİ (1839–1908)

*Koray Özcan**

3 Kasım 1839 yılında Mustafa Reşit Paşa tarafından Gülhane Parkı'nda okunarak ilan edilen *Gülhane Hatt-ı Hümayun*'u ile başlayan Tanzimat dönemi, Osmanlı egemenliğindeki coğrafyalar üzerinde sosyal, kültürel ve ekonomik yaşama yönelik düzenlemelerden, askeri ve siyasal yenilikler ile yönetim mekanizmasına dek uzanan bir dizi reformların gündeme geldiği, Osmanlı İmparatorluğu'nu Batılılaştırmaya yönelik “reformist dönem” ya da “Batı odaklı yenilenme süreci” olarak tanımlanabilir.

Yukarıda genel hatlarıyla özetlenen yenilenme sürecinin mekânsal ürünlerinin, Tanzimat öncesi yerleşme pratikleri mirası üzerinde eş zamanlı gerçekleştirilmesi açısından Batı yönelimli yasal ve mekânsal düzenlemeler eşliğinde üretilen plânlama deneyimleri biçiminde gerçekleştiği söylenebilir. Bu süreçte,¹ ilmühaber ya da nizamnameler adı altında yapı malzemelerinden, yapı yükseklikleri ve oranlarına ilişkin koşullara, arsa bölümlenmesi ya da kamulaştırma hakları gibi mülkiyet düzenlemelerinden, tramvay gibi yeni ulaşım araçlarının kullanımına ve sıkça maruz kalınan yangınların önlenmesine yönelik yol iyileştirme düzenlemelerine dek uzanan kentsel yapılaşma sürecini biçimlendiren bir dizi yasal düzenleme gündeme gelmiştir.

Bu araştırmanın amacı, Türk imar sisteminin kuruluş süreci olarak tanımlanan 1839–1908 zaman aralığında gerçekleştirilen plânlama deneyimlerinin, kentsel mekân düzenlemeleri üzerine ilk yazılı metin olan 1839 tarihli ilmühaberden, Osmanlı döneminin son imar kanunu olan 1882 tarihli Ebniye Kanunu'nun çıkarılmasına dek uzanan yasal izleneye üzerinden irdelenmesidir.

Bu irdemeler üç varsayıma dayandırılmıştır. Birincisi, Tanzimat reformları öncesi Türk imar sisteminin, kentsel mekânların örgütlenmesine ilişkin düzen ya da düzensizliklerin oluşturduğu yasal ve mekânsal altyapı üzerinde geliştiğidir. İkincisi, Tanzimat reformlarının hukuksal düzenlemeler açısından ortaya çıkardığı ikili yapının, kentsel mekânlar üzerinde fiziksel ve

görsel ayrılaşmaya neden olduğudur. Üçüncüsü ise Batı odaklı yenilenme sürecinde gerçekleştirilen ve Tanzimat'ın kent reformları olarak tanımlanan plânlama deneyimleri üzerinde, farklı köken ya da önceliklere dayanmakla birlikte, eş zamanlı olma açısından Batı plânlama deneyimlerinin etkili olduğudur.

Araştırma kapsamında kullanılacak materyaller, askeri–stratejik amaçlar ya da yangın sonrası düzenlemeleri ve sigorta değer tespiti için hazırlanan plân ve haritalar ile ilmühaber ya da nizamname gibi yasal düzenlemelere ilişkin yazılı metinler olarak belirlenmiştir.

Araştırma, Türk imar sisteminin kuruluş süreci olarak tanımlanan 1839–1908 zaman aralığında kentsel yapılaşma düzenine ilişkin yazılı metinlerin, hâlihazır harita ve plânlar eşliğinde, Batı planlama deneyimleri ile karşılaştırmalı irdelenmesine dayanan bir yöntem kurgusu içinde ele alınmıştır.

Yasal ve mekânsal arka plân

Tanzimat öncesi kentsel mekânların örgütlenmesine ilişkin yasal ve mekânsal düzen

Tanzimat öncesinde Osmanlı İmparatorluğu egemenliğindeki coğrafyalar üzerindeki gerek kentsel gerek kırsal mekânlarda sivil ya da askerî her tür ve ölçekteki yapı işlerinin örgütlenmesine ilişkin yasal ve mekânsal düzenlemeler, Yeniçeri Ocağı'nın bir parçası olarak “Hâssa Mimarlar Ocağı” adı altında yapılandırılan meslekî kurumun yönetim ve denetimi altında gerçekleştirilmiştir. Bu denetim ve yönetimin boyutları, –ister devlet eliyle isterse vakıf ya da bireysel yapı talepleri yoluyla olsun– gerçekleştirilen her türlü yapım, onarım ve bakım faaliyetinde kullanılacak yapı malzemelerinden, yapım türlerine ve yapıların yer seçimine ilişkin kararlara, yapım sürecinde çalışacak işgücünün sayısal değerinden alacakları ücret değerinin belirlenmesine dek uzanmaktadır.²

Ancak burada temel sorun, “*Osmanlı İmparatorluğunun yayıldığı geniş coğrafyada Hâssa Mimarlar Ocağı'nın kentsel mekânlara ilişkin denetim ve yönetim politikaları üzerinde egemen otorite olarak ne derecede etkin olabildiği*” ya da “*Tanzimat öncesinde kentsel mekânların örgütlenmesine yönelik kurumsallaşmış bir yasal düzen var mıdır*” sorularına cevap aranmasıdır³. Bu cevaplar, Tanzimat öncesi kentsel mekânların örgütlenmesine

* Selçuk Üniversitesi, Mühendislik–Mimarlık Fakültesi, Şehircilik Anabilim Dalı, 42079 Selçuklu, Konya.

¹ İlhan Tekeli, Osmanlı geç döneminden Cumhuriyet dönemine dek uzantılandığı kentsel plânlama sürecini Modernleşme Projesi olarak tanımlamıştır. Bkz. İlhan Tekeli, “Bir modernleşme projesi olarak Türkiye’de kent planlaması,” *Türkiye’de Modernleşme ve Ulusal Kimlik*, Yay. Haz. Sibel Bozdoğan, Reşat Kasaba, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998, s.136–152.

² Hassa Mimarlar Ocağı hakkında bkz. Şerafeddin Turan, “Osmanlı teşkilatında Hâssa Mimarlar Ocağı,” *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, c.I, sayı 1, 1964, s.157–202; Cengiz Orhonlu, “Osmanlı mimarları,” *Osmanlı Araştırmaları*, sayı 2, 1981, s.1–30; C.Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda şehircilik ve ulaşım üzerine araştırmalar*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yay., İzmir 1984, s.1–26.

³ Enver Behnan Şapolyo, Türk belediyeleri tarihi üzerine hazırladığı bir dizi makalesinde, kaynak göstermeksizin Türk yerleşme kültüründe belediye kurumunun kökenlerini Anadolu öncesinde Samanî ve

ilişkin mekânsal düzen ya da düzensizliklerin oluşturduğu mekânsal altyapının ortaya çıkardığı sorunların, Tanzimat döneminde çıkarılan yasal düzenlemelerin ve üretilen plânlama deneyimlerinin mekânsal ve işlevsel gerekçeleri üzerindeki etkilerinin tanımlanabilmesi açısından önemlidir.

Tanzimat öncesi Osmanlı kentsel yaşamına ilişkin kuralların genel olarak İslâm hukuku ve İslâm hukukunun kapsamadığı konularda da örf ve âdetlere göre verilen fermanlarla düzenlendiği ve belediye kavramının kurumsallaşmamasına dayalı olarak belediye hizmetlerinin İslâm hukuku kapsamında Kadılık sistemi içinde örgütlendiği⁴ bilinmektedir. Başka bir ifadeyle, özellikle anıtsal–kamusal yapı faaliyetlerinde vakıf–imaret ilişkisinin etkin⁵ olduğu gözönüne alınırsa, kentsel mekânları biçimlendiren yapılaşma sürecinin ister devlet isterse vakıf kurumu yoluyla olsun kadınların denetiminde⁶ gerçekleştirildiğini söylemek olanaklıdır. Bu yapılaşma süreçleri dışında kalan özel mülkiyete konu olan yapılaşma sürecinin⁷ ise –her ne kadar Hassa Mimarbaşından kent mimarına ve mahalle imamlarına dek uzanan denetim süreci varolsa da– temelde İslâmî hukuk düzeninin yansımaları olarak kent halkının sorumluluğuna bırakıldığı söylenebilir.

Tarihi belgeler irdelenirse; cami ve medrese ya da kale ve sur gibi sosyal–kültürel ya da askerî–stratejik işleve sahip anıtsal–kamusal hizmet yapıları ile

Gazneli devletlerinde muhtesib adı verilen teşkilata dayandırmakta ve Osmanlı Devleti döneminde de belediye işlerinin subaşı teşkilatı kapsamında örgütlendiğini kaydetmektedir. Ancak Şapolyo'nun belediye kavramını muhtesib ve subaşı gibi ekonomik ve askeri kurumlar ile ilişkilendirmesi, belediye kurumunu sadece kentlerin askerî ve ekonomik açıdan idaresi olarak algıladığı anlaşılmaktadır. Bkz. E.B.Şapolyo, “Türk şehirleri tarihi: Türk belediyesinin doğuşu ve tekâmülü,” *Belediyeler Dergisi*, sayı 58, 1940, s.27–29, sayı 59, 1940, s.24–27.

⁴ İlber Ortaylı, “Osmanlı kadısının taşra yönetimindeki rolü üzerine,” *Amme İdaresi Dergisi*, c.9, sayı.1, 1976, s.95–107; İ.Ortaylı, “İmparatorluk döneminde mahalli idarelerin ve belediyeciliğin evrimi,” *Türkiye'de Belediyeciliğin Evrimi*, Yay. Haz. İ.Tekeli, İ.Ortaylı, Türk İdareciler Derneği yay., Ankara 1978, s.3–7; İ.Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840–1880)*, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara 2000, s.11–15.

⁵ Vakıf kurumu ve imaret sistemi birlikteliğinin Osmanlı dönemi Türk kentlerinin mekânsal örgütlenme düzeni üzerindeki etkileri için bkz. Nurcan Kuleli, *A Study of the Vakıf Institution in the Traditional Ottoman City*, Unpublished Master Thesis, Boğaziçi University, İstanbul 1986; Zekiye Yenen, *Vakıf Kurumu–İmaret Sitesi Bağlamında Osmanlı Dönemi Türk Kentlerinin Kuruluş ve Gelişim İlkeleri*, Basılmamış Doktora Tezi, İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 1988.

⁶ Tanzimat dönemi öncesinde özellikle yangınların önlenmesi amacıyla kadınların kentsel yapılaşma düzenine ilişkin kararları için bkz. Zühtü Çubukçuoğlu, “İstanbul yangınları ve alınan tedbirler,” *İller ve Belediyeler*, c.11, sayı 124, 1956, s.71–74; E.B.Şapolyo, “Kanuni devrinde belediye işleri,” *İller ve Belediyeler*, c.11, sayı 124, 1956, s.75–77.

⁷ XVI. yüzyılda Osmanlı kentlerinde yapılaşma süreçleri için bkz. İ.Tekeli, “Osmanlı İmparatorluğunda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde kent planlama pratiğinin gelişim ve kültürel mirasın korunmasında etkileri,” *İslam Mimari Mirasını Koruma Konferansı (22–26 Nisan 1985)*. Yay.Haz. Selahaddin Yıldırım, İstanbul Büyükşehir Belediyesi yay., İstanbul 1985, s.160–163; İ.Tekeli, “Anadolu'daki kentsel yaşantının örgütlenmesinde değişik aşamalar,” *Türkiye'de Kentleşme Yazıları*, Turhan Kitabevi, Ankara 1982, s.24–25; Sevgi Aktüre, “Mimarbaşı Sinan and the building policies of the Ottoman state,” *Environmental Design*, sayı 1–2, 1987, s.102–103.

yol, kanal ve su sistemleri gibi kentsel altyapı faaliyetlerinin yapım, bakım ve onarım işlerinden Hassa Mimarbaşı denetiminde *kale mimarları*, *kaldırımçılar* ya da *eyalet* ve *şehir mimarları* olarak bilinen meslekî örgütlenmelerin sorumluluğunda vakıf kurumu yoluyla gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır⁸. Buna karşılık, kentsel alt toplumsal üniteler olarak tanımlanan mahalleler düzeyinde ise her bir mülk sahibi kendi ev ya da dükkânı önündeki yolun bakım ve onarımından sorumlu tutulmuş, kentsel su sistemleri gibi ortak kamusal altyapı tesislerinin bakım ve onarımı da belirli muafiyetler karşılığında hizmetten faydalanan mahallelerin sorumluluğuna bırakılmıştır.⁹

Bu tespitler, Tanzimat öncesinde imar faaliyetlerine ilişkin kararlar ya da kentsel mekâna ilişkin müdahalelerin, Osmanlı devlet yönetimi tarafından görevlendirilen yerel yöneticilerce denetlenmekle birlikte, temelde kentlilerin sorumluluğuna bırakıldığını, başka bir ifadeyle, kentlilerin imar uygulamalarına aktif katılıma yönlendirildiğini düşündürmektedir. Nitekim Fatih döneminde İstanbul'un kadınlar yönetiminde dört idarî bölgeye ayrıldığına ve imar faaliyetlerinin kadınlar tarafından denetlendiğine, mahalle düzeyindeki yapılaşmaların ise mahalle imamı denetiminde halkın sorumluluğuna bırakıldığına ilişkin kayıtlar,¹⁰ kentsel mekâna ilişkin müdahalelerin hukuksal düzlemde hiyerarşik bir düzen içinde gerçekleştirildiğini ortaya koymaktadır.

Ancak Batı hukukundaki gibi örf ve adetlerin anayasal düzen altında toplanması ve dine dayalı kuralların sınırlandırılması gibi yazılı hukuksal düzenlemelerin eksikliği ve İslâm hukuku ile örf ve adetler arasındaki hukukî ve siyasî çelişkilerin çözümlenememesi ya da bir uzlaşmanın sağlanamamasına dayalı olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun kentsel mekânları denetlemeye ilişkin girişimlerinin –devlet eliyle ya da vakıf kurumu yoluyla örgütlenen anıtsal–

⁸ Osman Nuri Ergin, *Türkiye'de Şehirciliğin Tarihi İnkişafı*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi İktisat ve İhtimaiyat Enstitüsü yay., İstanbul 1939, s.46–58; İ.Ortaylı, “Eski Türk şehirlerinde yapı işlerinin fonksiyonel düzenleniş ve yapı örgütü,” *Mimarlık*, sayı 129, 1974, s.11–16.

⁹ O.N.Ergin, *Belediye Bilgileri*, 2.bs., İstanbul Matbaacılık ve Neşriyat, İstanbul 1934, s.95–106; O.N.Ergin, *Türkiye'de Şehirciliğin Tarihi İnkişafı*, s.103–121; S.Aktüre, “Mimarbaşı Sinan and the building policies of the Ottoman state,” s.103–105; Stephanos Yerasimos, “Tanzimatın kent reformları üzerine,” *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, Yay.Haz. Paul Dumont ve François Geogron, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996, s.1–18. Ayrıca mahalle düzeyinde kamusal yapılara halkın katılımı için bakınız: Adalet Alada (Bayramoğlu), *Osmanlı–Türk Şehrinde Mahalle*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1989.

¹⁰ İstanbul'da fetih sonrası gerçekleştirilen imar faaliyetlerinin kentin ilk kadısı olan Hızır Bey tarafından örgütlendiğine ilişkin kayıtlar, kadılık kurumunun imar faaliyetleri üzerindeki etkisine işaret etmektedir. Bkz. E.B.Şapolyo, “Fatih Mehmet zamanında İstanbul'da belediye ve idarî teşkilat,” *İller ve Belediyeler*, sayı 91, 1953, s.20–24; Rakım Ziyaoğlu, “İstanbul'un ilk belediye başkanı Hızır Bey Çelebi,” *İller ve Belediyeler*, c.32, sayı 368, 1976, s.252–253; Halim Baki Kunter, “Türklerin İstanbul'da ilk imar ve temdin hareketleri,” *Belediyeler*, c.V, sayı 55, 1940, s.20–24; O.N.Ergin, “İstanbul'un fethinden sonra şehir nasıl imar ve iskan edildi?,” *Resimli Tarih Mecmuası*, sayı 41, 1953, s.2354–55; S.Yerasimos, “Osmanlı İstanbul'unun kuruluşu,” *Osmanlı Mimarlığının 7 Yüzyılı: Uluslarüstü Bir Miras*, Yay.Haz. Nur Akın, Afife Batur, Selçuk Batur, Yem yay., İstanbul 1999, s.195–212.

kamusal hizmet yapılarına ilişkin yapı faaliyetleri dışında– kurumsallaşmadığı ya da toplumun tüm kesimlerinde eş düzeyde uygulanmadığı söylenebilir.

Eş zamanlı olma açısından XIX. yüzyıl Batı plânlama deneyimlerine bakış

Burada XIX. yüzyılda gerçekleştirilen Batı plânlama deneyimleri, Osmanlı İmparatorluğunda Tanzimat dönemi ile başlayan siyasal rejim odaklı değişim ya da reform sürecinin mekânsal ürünleri olarak gerçekleştirilen plânlama deneyimleri üzerindeki (olası) etkileri açısından irdelenecektir.

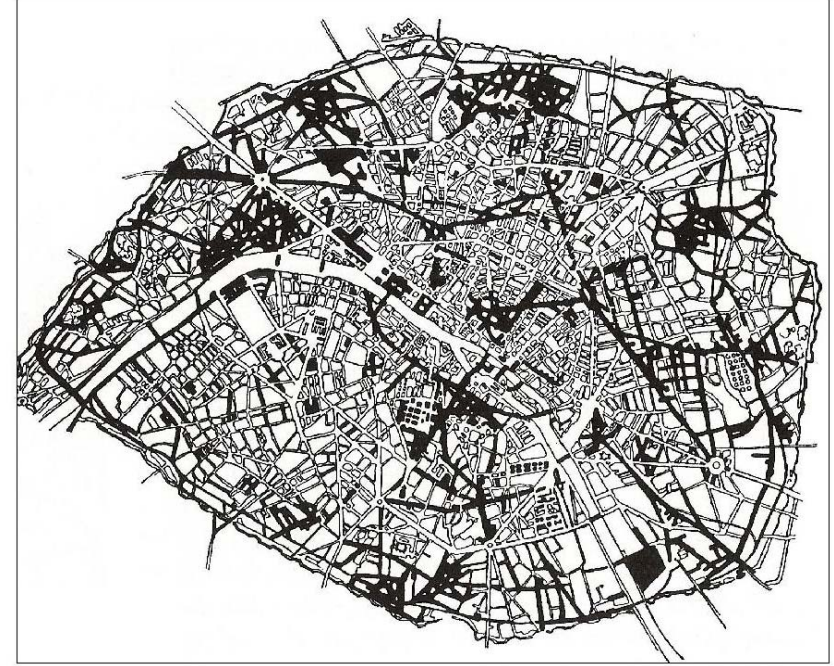
Batı plânlama deneyimlerinin, sanayileşme sürecinin ortaya çıkardığı çevresel yaşam koşulları, teknik altyapı eksikliği ve toplumsal eşitsizlik gibi bir dizi sosyal, ekonomik ve çevresel sorunların çözümlenmesi üzerine odaklanmakla birlikte, arka planında, sosyalist düzene köklenen ütöplast kentsel politikardan, kapitalist düzene geçiş sürecinin tepkisel mekânsal ürünleri olarak gerçekleştirildiği söylenebilir.¹¹ Bu açıdan bakılırsa, XIX. yüzyılda Batı'da gerçekleştirilen plânlama deneyimleri; Fransa'da "İkinci Cumhuriyet" olarak adlandırılan siyasal süreçte İmparator III. Napolyon tarafından Paris valisi olarak atanan Baron Eugène Haussmann (1853–1869) tarafından gerçekleştirilen imar faaliyetlerine köklendirilebilir (Şekil 1). Nitekim Haussmann tarafından Paris kentinde gerçekleştirilen imar faaliyetleri ve plânlama politikaları, eş siyasal ve toplumsal süreçleri yaşayan Roma, Viyana, Berlin ve Brüksel gibi Batı başkentlerinde gerçekleştirilen imar faaliyetlerine öncül olmuştur.

Haussmannization olarak tanımlanan, geçmişten soyutlanarak kurumsallaştırılmaya çalışılan yeni ideolojik düzeninin yerleştirilmesi üzerine odaklanan mekânsal değişim sürecinin plânlama deneyimleri üzerindeki yansımaları,¹² geçmiş mirasının yok edilmesi pahasına, kentsel yol sisteminin yeniden ıslah edilerek anıtsal yapılarla desteklenen geniş bulvarlar açılması, tarihi dokuların ve kent surlarının yıkılması gibi uygulamalar biçiminde özetlenebilir. Bu uygulamaların, yeni siyasal düzen eşliğinde siyasal otoritenin muhalif grupları daha iyi denetleme ve müdahalede bulunma olanağı vermesinin ötesinde yeni köklenmeye başlayan kentsoylu sınıfın talep ettiği yüksek

¹¹ Leonardo Benevolo, *The European City*, Trans. from Italian: Carl Ipsen, Blackwell Press, Oxford 1993, s.160–188.

¹² L.Benevolo, *The Origins of Modern Town Planning*, The MIT Press, Massachusetts 1967, s.105–147; Benevolo'nun Batı'da modern kent planlama uygulamalarının 1848 devrimi sonrasında geliştiğini kaydetmesi, plânlama deneyimleri üzerinde ideolojik etkileri ortaya koyması bakımından dikkat çekicidir. Ayrıca bkz. David P. Jordan, *Transforming Paris: The Life and Labors of Baron Haussmann*, Free Press, New York 1995, s.341–368; Thomas Hall, *Cities in Civilization: Culture, Innovation, and Urban Order*, Phoenix Press, London 1999, s.706–745; Stein Eiler Rasmussen, *Towns and Buildings*, The MIT Press, Massachusetts 1997, s.160–171.

yoğunluklu yapılaşma ya da apartmanlaşma taleplerine uygun mekânsal zemini hazırladığı da söylenebilir.¹³

Şekil 1. Haussmann Uygulamaları, Paris
Kaynak: Rasmussen (1997)

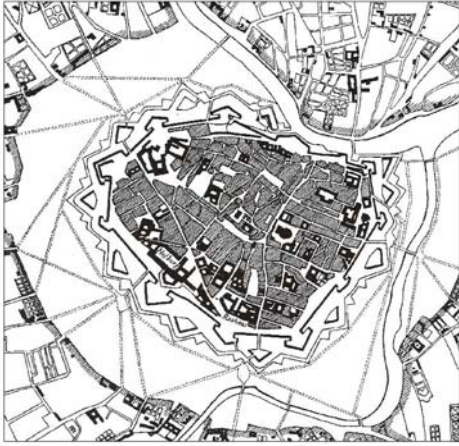
1850–1880 zaman aralığında gerçekleştirilen Paris deneyimlerinin etkileri, eş siyasal süreci yaşayan Roma, Viyana, Budapeşte, Berlin ve Brüksel gibi diğer Batı başkentlerinde,¹⁴ kent surlarının yıkılarak ring yollarına ya da yangın koruma kuşakları işlevindeki açık–yeşil alanlara dönüştürülmesi, kentsel altyapı sistemlerinin kurulması, dik açılı yol şemaları oluşturularak doğrusal geniş bulvarlar açılması ve düşük gelirli ailelerin barındırılmasına yönelik yüksek yoğunluklu konut alanları oluşturulması biçiminde olmuştur. Bu noktada en çarpıcı örnek Viyana için verilebilir.¹⁵ XIX. Yüzyıl sonunda Viyana

¹³ Sharon Marcus, "Haussmannization as anti-modernity: The apartment house in Parisian urban discourse 1850–1880," *Journal of Urban History*, c.27, sayı 6, 2001, s.723–745.

¹⁴ Thomas Hall, *Planning Europe's Capital Cities: Aspects of Nineteenth Century Urban Developments*, E&FN Spon Press, London 1997, s.168–200, 252–262; Frank J. Costa, "The evolution of planning styles and planned changes: The example of Rome," *Journal of Urban History*, c.3, sayı 3, 1977, s.263–294.

¹⁵ Paolo Capuzzo, "The defeat of planning. The transport system and urban pattern in Vienna 1865–1914," *Planning Perspectives*, sayı 13, 1998, s.23–51. Ayrıca bkz. Rasmussen, *Towns and Buildings*, s.148–150.

kent surları yıkılarak, *Ring Strasse* adı verilen ring yolu açılması, kentin mekânsal kurgusu ve gelişimi üzerinde temel belirleyici olmuştur (Şekil 2 ve Şekil 3).

Şekil 2. XVIII. yüzyılda Viyana
Kaynak: Rasmussen (1997)

Şekil 3. XIX. yüzyıl sonunda Viyana
Kaynak: Rasmussen (1997)

Türk kent plânlama deneyimleri açısından irdelenmesi gereken bir başka yaklaşım da etkileri erken Cumhuriyet dönemi plânlama deneyimlerine dek uzanan *Güzel Kent* ve *Artistik ya da Estetik Kent* yaklaşımlarıdır.¹⁶ XIX. yüzyıl sonunda Batı'da Haussmann uygulamalarına alternatif olarak yeniden canlandırılarak gündeme getirilen düzenlilik ve simetriklik ilkelerine dayanan *Güzel Kent* ile Camillo Sitte öncülüğünde geliştirilen estetik ve tarihsel değerlerin ön plâna çıkarılması üzerine odaklanan *Estetik Kent* yaklaşımlarının, Tanzimat döneminde gerçekleştirilen yangın sonrası kentsel mekân düzenlemeleri ve özellikle taşra kentlerine eklenen göçmen mahallelerinin plân şemalarında etkili olduğu söylenebilir.¹⁷

Özetle, Türk imar sisteminin kuruluş sürecinde gerçekleştirilen plânlama deneyimleri Batı plânlama yaklaşımları açısından değerlendirilirse, plânlama deneyimlerinin yasal altyapısını oluşturan beledî düzenlemelerin Fransa modelinden örnek alındığı ya da yangın sonrası düzenlemeler ve göçmen

¹⁶ Jon A.Peterson, "The city beautiful movement: Forgotten origins and lost meanings," *Journal of Urban History*, c.2, sayı 4, 1976, s.415-434; Camillo Sitte, *City Planning According to Artistic Principles*, Random House, New York 1965, s.105-112.

¹⁷ Nitekim İ.Tekeli'nin Türkiye'de kent plânlamasının tarihsel kökleri üzerine derlediği makalesinin girişinde, Tanzimat dönemi ile eş zamanlı olarak Batı'da gündeme gelen plânlama yaklaşımlarına değinmesi, Tanzimat döneminde (ve sürecinde) gerçekleştirilen plânlama deneyimleri üzerinde Batı plânlama deneyimlerinin etkilerine işaret etmektedir. Bkz. İ.Tekeli, "Türkiye'de kent planlamasının tarihsel kökleri," *Türkiye'de İmar Planlaması*, Der. Tamer Gök, ODTÜ yay., Ankara 1980, s.10-29.

mahallelerinin simetrik ve ızgara plânlı mekânsal örüntüsü gözönüne alınırsa,¹⁸ Türk imar sisteminin kuruluş sürecindeki yasal ve mekânsal düzenlemelerin, farklı kökenlere dayanmakla birlikte, Batı deneyimlerinin etkisi altında geliştiğini söylemek olanaklıdır. Bu noktada, şüphesiz, Batı kültürünü gözlemlemiş devlet adamlarının Batı kentlerinin mekânsal kurgularına ilişkin öykümleri¹⁹ de gerek imar sisteminin kuruluşu gerekse mekânsal düzenlemeler üzerine yapılan çalışmalarda etkili olmuştur.

Türk imar sisteminin kuruluş sürecinde erken plânlama deneyimleri

Burada Tanzimat döneminde kentsel mekânlar üzerine müdahaleler olarak tanımlanabilecek erken dönem plânlama deneyimleri, Türk imar sisteminin kuruluş sürecinin ürünleri olarak ilmühaber ya da nizamname veya kanunlar gibi yasal izleniş eşliğinde irdelenecektir. Bu irdeleme, plânlama deneyimlerinin hukuksal altyapısını oluşturan imar sistemine ilişkin yasal düzenlemelerin kırılma noktaları olarak belirlenen üç alt zaman diliminde ele alınmıştır.

Tanzimat'ın ilânından ilk belediye örgütünün kuruluşuna dek (1839-1855)

Tanzimat döneminin kent reformları kapsamında gerek ilmühaber ya da nizamname gerekse Belediye örgütü gibi Türk imar sisteminin altyapısını oluşturan yasal ve kurumsal düzenlemeler eşliğinde üretilen erken plânlama deneyimlerine ilişkin ilk uygulamaların, Osmanlı İmparatorluğu'nun gerek siyasal ve yönetsel gerekse kültürel ve ekonomik açıdan egemen merkezi işlevindeki başkent İstanbul üzerine odaklandığı söylenebilir. Bu deneyimlerin ilk örnekleri, 1838 yılında Alman ordusundan Osmanlı İmparatorluğu askeri eğitim hizmetinde kullanılmak üzere Anadolu'ya gönderilen Alman subayların hizmet dönemlerine tarihlenmektedir.²⁰ Alman subaylardan Von Moltke ile Von Vincke'nin askeri eğitim görevlerinin ötesinde, biraz da askeri-stratejik nedenlerle, özellikle Türk kentlerine dönük gerçekleştirdikleri plânlama ve harita alma çalışmaları Türk kent plânlama tarihi açısından önem taşımaktadır. Bu süreçte, Alman subaylardan Von Moltke 1836-1837 döneminde 1/25.000

¹⁸ O.N.Ergin, *Belediye Bilgileri*, s.109-112; O.N. Ergin, *Türkiye'de Şehirciliğin Tarihi İnkişafı*, s.122-125; Halil İnalçık, "Tanzimat ve Fransa," *Tarih Vesikaları*, c.II, sayı 8, 1942, s.128-139; S.Aktüre, "Osmanlı Devleti'nde taşra kentlerindeki değişimler," *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim yay., İstanbul 1985, c.4, s.896-899.

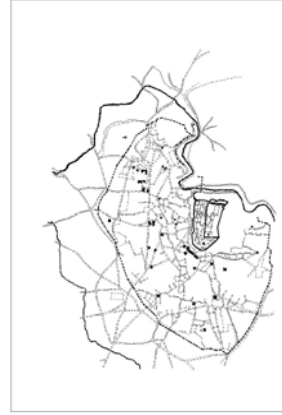
¹⁹ M.Cavid Baysun, "Mustafa Reşid Paşa'nın siyasi yazıları," *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, c.IX, sayı 15, 1960, s.124-127.

²⁰ İ.Ortaylı, *İkinci Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu*, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara 1981, s.28-29.

ölçekli İstanbul plânı²¹ ile 1/100.000 ölçekli Boğaziçi hâlihazır haritasını, Von Vincke de 1838 tarihinde Ankara haritasını²² hazırlamıştır (Şekil 4 ve Şekil 5).

Şekil 4. Von Moltke, İstanbul plânı
Kaynak: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Arşivi

Şekil 5. Von Vincke, Ankara plânı
Kaynak: Eyice (1971).

Mareşal Helmuth Von Moltke tarafından 1836 yılında hazırlanan plânın – uygulama olanağı bulamamış ise de– ilk bütüncül plânlama deneyimi olarak kentsel mekânla ilişkin getirdiği kararların Türk imar sisteminin ilk yasal düzenlemesi ve yazılı metni olarak 25 Haziran 1839 tarihli Tanzimat İlmühaberi'nin yasal çerçevesini biçimlendirdiği söylenebilir.²³ Başka bir ifadeyle, Moltke plânında İstanbul için öngörülen plân hükümleri, kentsel mekân düzenlemelerini tanımlayan ilk yasal düzenleme olarak Tanzimat İlmühaberi'nin de esaslarını belirlemiştir.

Moltke'nin Türkiye izlenimlerine ilişkin hatıralarında İstanbul'un sıkça maruz kaldığı yangınların ahşap yapı geleneğine dayandığını kaydetmesi²⁴ ve Tanzimat reformları ile özdeşleşen Mustafa Reşid Paşa'nın Londra elçiliği görevi sırasında Sultan II.Mahmud'a gönderdiği mektuplarında kârgir yapı

yapılmasına ve yol ağlarının geometrik düzenlenmesine ilişkin öykümleri,²⁵ Moltke tarafından hazırlanan plânın yapılaşma düzenine ilişkin kararları belirlediği gibi, Tanzimat İlmühaberi'nin de öncelikli hükümlerine işaret etmektedir.

Bu açıdan, Tanzimat İlmühaberi'nin getirdiği hükümler irdelenirse,²⁶ yolların en az 10 zirâ (yaklaşık 7 metre) en fazla 20 zirâ (yaklaşık 14 metre) olarak kademelendirilmesi, çıkmaz sokak oluşumlarının yasaklanması ve ahşap yapı üretiminin sınırlandırılmasına ilişkin hükümlerin varlığına dayanılarak, Tanzimat İlmühaberi'nin temelde İstanbul'un maruz kaldığı yangınların önlenmesine dönük çözüm arayışlarına odaklandığı söylenebilir. Ancak ilmühaberde Tanzimat ile azınlıklara mülkiyet hakkı tanınmasına rağmen, İslâm hukukuna köklenen yapı yüksekliklerinde etnik ya da dini farklılıkların belirleyici olduğuna ilişkin hükmün varlığı,²⁷ Tanzimat'ın getirdiği milletlerarası eşitlik ilkesi ile çelişmesinin ötesinde, Türk imar sisteminin Batı hukuk düzeni ile İslâm hukukunun birlikteliğine dayandığına, başka bir ifadeyle, ikili bir hukuk düzeninin varlığına işaret etmektedir.²⁸ Bu ikili hukuk düzeninin kentsel düzlemdeki yansımaları, Batı hukuku temel alınarak kurgulanan Türk imar sistemi yoluyla gelişen yeni kentsel mekânlar ile İslâm hukuku ile örf ve adetlerin tanımladığı fermanlarla yönlendirilen kentsel mekânlar biçiminde olmuştur. Başka bir ifadeyle, hukuk düzeninde olduğu gibi, kentsel düzende de ikili bir yapı ortaya çıkmıştır.

1841 yılına gelindiğinde ise XVI. yüzyıldan itibaren kentsel mekânların düzenlenmesinde etkin görev üstlenen Hassa Mimarlar Ocağı lağvedilerek, Ebniye-i Hassa Müdürlüğü kurulmuştur. Bu süreçte, Türk imar sistemi açısından dikkat çekici gelişme, 1845 yılında “imar meclisleri” adı altında taşra kentlerinde gereksinim duyulan altyapı faaliyetlerinin gerçekleştirilmesi ve kentlere ilişkin haritaların hazırlanması gibi yükümlülükler üstlenen meclislerin kurulmasıdır.²⁹ İmar meclislerinin temel işlevi, kentlerin yeniden yapılandırılmasına dönük düzenlemelerden çok eyaletlerin refah düzeyinin

²⁵ M.C.Baysun, “Mustafa Reşid Paşa'nın siyasi yazıları,” s.124–127. Batı kentlerine ilişkin öykümler, *Yeni Tasvir-i Evkâr ile Mecmu'a-i Ebuzziya* gibi Tanzimat dönemi basın organlarında da yer bulmuştur. Bu konuda genel bir özet ve kaynaklar için bkz. Özgür Türesay, “Modernleşme, Medeniyet ve Şehircilik Üstüne: Ebuzziya Tefvik'in şehircilik yazıları,” *Kebikeç Dergisi*, sayı 15, 2003, s.5–19.

²⁶ *Mecelle-i Umur-u Belediye*, c.III, s.1239–43.

²⁷ *Mecelle-i Umur-u Belediye*, c.II, s.1003–1004.

²⁸ Ömer Lütfi Barkan, “Tanzimat tetkiklerinin ortaya koyduğu meseleler,” *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, c.II, sayı 2, 1941, s.310–312; Hıfzı Veldet, “Kanunlaştırma hareketleri ve Tanzimat,” *Tanzimat I: Yüzcü Yıldönümü Münasebeti ile*, Maarif Matbaası, İstanbul 1940, s.205–209.

²⁹ Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, Ankara 1991, s.199–202; Mehmet Seyitdanlıoğlu, “Tanzimat döneminde imar meclisleri,” *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma Merkezi (OTAM) Dergisi*, c.III, 1992, s.328–329.

²¹ Mecelle, *Mecelle-i Umur-u Belediye*, c.III, Der. O.N.Ergin, Yay.Haz. Azmi Özcan, Tufan Buzpınar, İstanbul Büyükşehir Belediyesi yay., İstanbul 1995, s.1243–1244; İbrahim Hakkı Akyol, “Tanzimat devrinde bizde coğrafya ve jeoloji,” *Tanzimat I, Yüzcü Yıldönümü Münasebeti ile*, Maarif Matbaası, İstanbul 1940, s.542–543. Ekrem Hakkı Ayverdi, kaynak göstermeksizin, von Moltke tarafından hazırlanan plânın 1842 yılında tamamlandığını ileri sürmektedir. Bkz. E.H.Ayverdi, *19. Asırda İstanbul Haritası*, İstanbul Fetih Derneği–İstanbul Enstitüsü yay., İstanbul 1958, s.4.

²² Semavi Eyice, “Ankara'nın eski bir resmi,” *Atatürk Konferansları IV (1970)*, Ankara 1971, s.61–124.

²³ *Mecelle-i Umur-u Belediye*, c.III, s.1243–1244.

²⁴ Helmuth von Moltke, *Moltke'nin Türkiye Mektupları*, Çev. Hayrullah Örs, Remzi Kitabevi, İstanbul 1969, s.77–78.

arttırılması ve kalkınmasına yönelik yol ve köprü yapımı ile su temini gibi altyapı politikaların ve yatırımlarının organizasyonu üzerine odaklanmıştır.³⁰ Ancak bu örgütlenme düzeni kurumsallaşmadan, 1848 yılında imar faaliyetlerinin denetim ve yönetiminin tek merkezde toplanmasına yönelik değişikliğe gidilerek, önceki kurumların yetki ve sorumlulukları yeni kurulan ve Nafia Nezareti (Bayındırlık Bakanlığı) olarak adlandırılan kuruma devredilmiştir.³¹ Nafia Nezareti'nin kurulmasına takiben 1848–1849 yılları arasında kentsel yapı faaliyetlerine yönelik Atik Ebniye Nizamnameleri³² olarak adlandırılan bir dizi yasal düzenleme gerçekleştirilmiştir. Bu nizamnameler ile 1839 ilmühaber arasındaki temel farklılık; 1839 ilmühaberinin getirdiği dini ve etnik köken farklılıklarının yapı yükseklikleri üzerindeki belirleyiciliğinin, Tanzimat'ın getirdiği eşitlik ilkesi kapsamında sokakların genişliği temel ölçüt olmak üzere değiştirilmesi ve yol ağına ilişkin düzenlemelerde uygulama aracı olarak kamulaştırma hakkının getirilmesidir.³³

1839–1848 zaman aralığında çıkarılan gerek ilmühaber gerekse nizamnamelerin kentsel mekân düzenlemeleri açısından ortak ya da benzer kararlar içerdiği söylenebilir. Bunun nedeni, sözkonusu zaman aralığında kentsel ulaşım sisteminin değişen ulaşım araç ve teknolojisine uygun hale getirilmesi ve maruz kalınan yangınların önlenmesi gibi değişmeyen mekânsal sorunlara çözüm üretilememiş olmasıdır. Bu noktada, İstanbul'un sıkça maruz kaldığı yangınlara çözüm olarak Batı başkentlerindeki yapı tipolojileri ve mekânsal örgütlenme düzenine öykünmelerin Osmanlı dönemi vakâyî-nâme metinlerinde de yer bulması,³⁴ dönemin koşullarında mekânsal sorunlara ilişkin çözüm arayışlarının adresini göstermesi bakımından önemlidir.

Belediye örgütünün kurulmasından Ebniye Kanunu'nun çıkarılmasına dek (1855–1882)

Türk imar sisteminin yasal izlencesinin, 1855 yılına tarihlenen ilk belediye örgütü olan Beyoğlu ve Galata bölgelerini kapsayan VI. Daire–i

³⁰ İlhan Tekeli & Selim İlkin, "Mustafa Celaleddin Bey'in 'Bir eyaletin ıslah ve imarı hakkında mukaleme' adlı risalesi ve 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda imar kavramının gelişimi üzerine düşünceler," *XI. TTK Kongresi (5–9 Eylül 1990)*, c.IV, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara 1994, s.1472–1473.

³¹ Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1836–1856)*, Eren Yayınları, İstanbul 1993, s.140–143.

³² 1848–1849 sürecinde Atik Ebniye Nizamnameleri adı altında üç nizamname çıkarılmıştır. Bkz. Mecelle, c.III, s.1031–1049. İlhan Tekeli, 1848–1849 sürecinde çıkarılan nizamnameleri, Osmanlı döneminin ilk planlama yasaları olarak tanımlamaktadır. Bkz. İ.Tekeli, "Urban patterns in Anatolia: organization and evolution," *Conservation as Cultural Survival*, ed. Renata Holod, Philadelphia 1980, s.22.

³³ *Mecelle-i Umur-u Belediye*, c.III, s.1031–1049.

³⁴ Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, c.VI, Sadeleştiren Dündar Günday, Düzenleyen Mümin Çevik, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1984, s.2640–2641.

Belediye'nin kurulması ve İntizam–ı Şehir Komisyonu'nun oluşturulması ile farklı bir boyut kazandığı söylenebilir.³⁵

Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk belediye kurumunun, İstanbul'da kent soylu sınıfın ve azınlıkların yerleştiği sosyal ve ekonomik refah düzeyi olarak kentin diğer bölgelerinden göreceli olarak daha yüksek düzeydeki Beyoğlu ve Galata bölgesinde kurulması, Batı ile eşzamanlı olarak gerçekleşen kentsoylu sınıfın yükselişi ve Tanzimat reformlarının özellikle mülkiyet hakkı açısından azınlıklara tanıdığı özerkliklerin mekânsal etkilerini göstermesi bakımından dikkat çekicidir.³⁶ Öte yandan, İstanbul'da VI. Daire–i Belediye adı altında kurulan ilk belediye kurumunun, Tanzimat döneminin Batı odaklı yönelimleri ya da reformları açısından Fransa'da Paris merkezli örgütlenen ve *Sixième Arrondissement* (Altıncı Daire) olarak adlandırılan belediye modelinden izler taşıdığına ya da Türk imar sistemine ilişkin yasal düzenlemelerin doğrudan alıntı ya da eklemelerle Fransız hukuk sisteminden uyarlandığına ilişkin tespitler,³⁷ Türk imar sisteminin yasal kurgusu üzerinde Batı hukukunun yansımaları olarak değerlendirilmektedir.

1855 sonrasında ise belediye kurumu, özellikle ekonomik etkinliklerin odaklandığı ve kentsel nüfusun yığılma eğilimlerine maruz kalan liman kentlerinde örgütlenmeye başlarken, 1877 yılında çıkarılan Vilayât–ı Belediye Kanunu'nun getirdiği kurumsal çerçeve içinde Osmanlı egemenlik coğrafyası üzerinde kırk bin nüfus barajını aşan yerleşmelerde belediye örgütlerinin kurulması hükme bağlanmıştır³⁸. Ancak İslâm hukuku üzerine inşa edilen Osmanlı toplumsal düzeninin iç dinamikleri ile Batı hukukunu temel alan reform politikaları arasındaki hukuksal çelişkiler ve gerek dönemin mali koşulları gerekse teknik eleman eksikliği, İstanbul'da kurulan belediye

³⁵ Sıddık Tümerkan, *Türkiye'de Belediyeler: Tarihi Gelişim ve Bugünkü Durum*, İçişleri Bakanlığı yay., Ankara 1946, s.13–15; İ.Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840–1880)*, s.140–143.

³⁶ Osmanlı Tarihçisi Ahmed Lütfi Efendi vakayinamesinde Altıncı Daire-i Belediye'nin neden Galata ve Beyoğlu bölgesinde kurulduğunu şöyle açıklamaktadır: "...Galata ile Beyoğlu Altıncı Daire-i Belediye itihâz olunarak, ol havâlinin ekser ahâlisi devâir-i belediyyenin lüzûm ve muhassnâtına ve Avrupa usûlüne vâkıf olduklarından, devâir-i sâireye örnek olmak üzere ibtidâ oradan başlanılarak, icâb–ı hâle şûrâ olundu." Lütfi Tarihi, *Vak'â–Nüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, c.IX, Yay.Haz. Münir Aktepe, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yay., İstanbul 1984, s.141.

³⁷ O.N.Ergin, *Beledi Bilgiler*, s.109–112; Hıfzı Veldet, "Kanunlaştırma hareketleri ve Tanzimat," s.199–202; İ.Ortaylı, "İmparatorluk döneminde mahalli idarelerin ve belediyeciliğin evrimi," s.18–19; Şapolyo, "Türk şehirleri: Türk belediyesinin doğuşu ve tekâmülü," s.29. Ahmet Cevdet Paşa'nın Osmanlı Mecellesinin hazırlanması sürecinde Code Napoléon adı verilen Fransız kanun-nâmelerinin çevrildiğini kaydetmesi, Fransız hukuk sisteminin Türk hukuk sistemi üzerindeki etkisini göstermesi açısından dikkat çekicidir. Bkz. Ahmet Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, Yay.Haz. Yusuf Halaçoğlu, Çağrı Yayınları, İstanbul 1980, s.199–201.

³⁸ S.Tümerkan, *Türkiye'de Belediyeler: Tarihi Gelişim ve Bugünkü Durum*, s.54; Muzaffer Sencer, "Osmanlı İmparatorluğunda Tanzimat sonrası siyasal ve yönetsel gelişmeler II," *Amme İdaresi Dergisi*, c.17, sayı 3, 1984, s.70–71; İ.Ortaylı, *Tanzimatdan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği*, Hil Yayınları, İstanbul 1985, s.111, 170–173.

örgütlenmesinin yasal ve mekânsal altyapısının diğer Anadolu kentlerinde yaygınlaşmasını ve kurumsallaşmasını geciktirmiştir³⁹. Dolayısıyla belediye kurumu eliyle gerçekleştirilen plânlama deneyimlerinin –her ne kadar Ankara, İzmir ve Bursa gibi istisnalar varolmakla birlikte– temelde İstanbul odaklı olarak geliştiği söylenebilir.

Bu süreçte, yerli ve yabancı harita mühendisleri tarafından, özellikle İstanbul'da, yangına maruz kalan alanlara yönelik hârik plânları (yangın yeri plâni) olarak adlandırılan kısmî ya da mevziî ölçekli ifraz plânları hazırlandığı görülmektedir. Bu çalışmalar, erken plânlama deneyimlerine salt arsa ve arazi düzenlemeleri üzerine odaklanan bir haritacılık eylemi olarak bakıldığını düşündürmektedir.

Şekil 6. Storari, İzmir plâni ve Basmane yangın yeri düzenlemesi
Kaynak: Canpolat (1954)'de verilen ekli haritadan yeniden çizilmiştir.

Türk imar sisteminin kuruluş sürecinde gerçekleştirilen ilk plânlama deneyimlerinin, İtalyan mühendis Luigi Storari'nin tarafından 1848–1862 döneminde İzmir ve İstanbul'da yangın yerlerinin düzenlenmesine yönelik olarak gerçekleştirilen bir dizi plânlama çalışmaları ile başladığı söylenebilir.⁴⁰

³⁹ İ.Ortaylı, "Türk belediyesinin denetim yetkisinin tarihi gelişimi ve günümüzdeki durumu," *Amme İdaresi Dergisi*, c.6, sayı 4, 1973, s.14–24; İ.Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840–1880)*, s.186–192. İ.Ortaylı, 1877 öncesinde 1864 tarihli Vilayet Nizamnamesi ile bazı liman kentlerinde belediye meclisleri kurulduğuna işaret etmektedir (s.178–184).

⁴⁰ Zeynep Çelik, "The Italian contribution to the remaking of Istanbul," *Environmental Design*, sayı 9–10, 1990, s.128–133.

Nitekim Sultan Abdülmecid Han tarafından İzmir yangın yerlerinin düzenlenmesi için görevlendirilen Luigi Storari'nin 1848 yılında Ermeni Mahallesi Basmane için hazırladığı yangın yeri plâni ile 1854 yılında İzmir kent bütününe yönelik olarak, sadece yol düzenlemelerini içeren, 1/5.000 ölçekli kent plâni,⁴¹ imar sisteminin kuruluş sürecinin ilk plânlama deneyimleri olarak sayılabilir. Bu plânlar, Yüzbaşı Thomas Graves tarafından hazırlanmış 1836–1837 tarihli İzmir hâlihazır haritası ile karşılaştırılırsa, Graves haritasında gözlemlenen organik sokak dokularının, Storari plânları sonrasında Ebniye nizamnamesinin hükümlerine göre ızgara plân ve dik açılı yol şemalarına dönüştürüldüğü anlaşılmaktadır (Şekil 6).

İzmir deneyimleri sonrasında gerçekleştirilen plânlama faaliyetlerinin ise özellikle yangınların büyük tahribat⁴² yaptığı başkent İstanbul üzerine odaklandığı söylenebilir. Osmanlı vakâyî-nâme kayıtları irdelenirse⁴³, İstanbul'da gerçekleştirilen ilk plânlama faaliyetinin Aksaray–Yeşil Tulumba yangın yeri için hazırlanan ifraz plâni olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁴ 1856 yılına tarihlenen Aksaray–Yeşil Tulumba yangın yeri plâni, daha önce İzmir'de görevlendirilen İtalyan mühendis Luigi Storari tarafından 9,50 metre genişlikte birinci derece ve 7,60 ile 6,00 metre genişlikte ikinci derece sokaklardan oluşan yol ağı kurgusu kapsamında,⁴⁵ ızgara plân ve dik açılı yol şeması esasına göre hazırlanmıştır (Şekil 7).

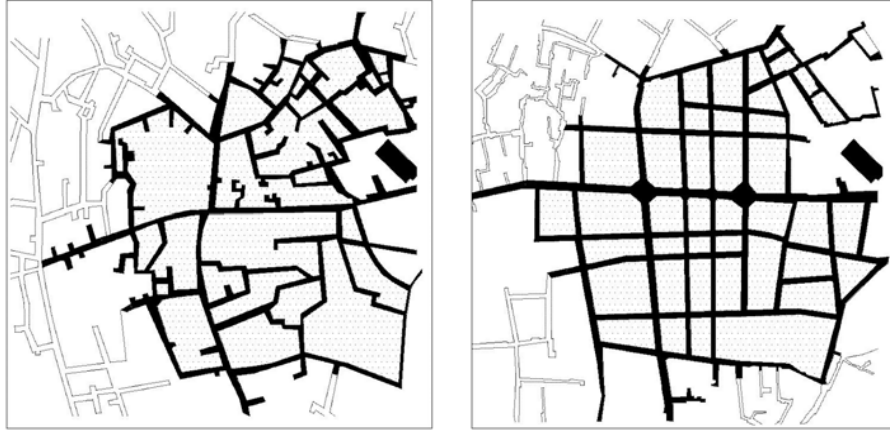
⁴¹ Emin Canpolat, *İzmir: Kuruluşundan Bugüne Kadar*, İTÜ Mimarlık Fakültesi yay., İstanbul 1954, s.53. S.Yerasimos, Luigi Storari tarafından hazırlanan Basmane yangın yeri plânını 1848 yılına tarihlendirmekte ve Anadolu'da gerçekleştirilen ilk plânlama deneyimi olarak yorumlamaktadır. Bkz. S.Yerasimos, "Tanzimatın kent reformları üzerine," *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, s.2, dipnot:4.

⁴² Mustafa Cezar, "Osmanlı devrinde İstanbul yapılarında tahribat yapan yangınlar ve tabii afetler," *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri*, sayı 1, İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi yay., İstanbul 1963, s.327–414. Bu makalenin ekinde Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nden alıntılanmış, Ebniye hükümlerine göre hazırlanan 1890 tarihli Aksaray yangın yeri düzenlemesine ilişkin bir plân vardır.

⁴³ Vakayiname metnindeki ifade: "...hârik mahalleri arsa-i vahide farz olunarak muntazam ve vasi sokaklar ve caddeler tanzimine ibtidar olundu. Bu tanzim İstanbulca en evvel Aksaray'dan zuhur etti. Bu kaidenin muhassanatı görünerek refte refte o esere riayet ve devam itiyad suretini aldı...". Lûtfî Tarihi, *Vak'a-Nüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, c.IX, 1984, s.131.

⁴⁴ Z.Çelik, "The Italian contribution to the remaking of Istanbul," *Environmental Design*, s.128–133.

⁴⁵ *Mecelle-i Umur-u Belediye*, c.II, s.963–964.

Şekil 7. Storari, Aksaray (İstanbul) yangın yeri plânı
Kaynak: Ayverdi (1958), plân C-3 ve C-4 birleştirilerek üretilmiştir.

Bu plân, özellikle yolların genişletilmesinin ortaya çıkardığı mülkiyet kayıplarının, 1848 tarihli nizamname hükümleri gereğince %25 olarak belirlenen bedelsiz terk oranını aşarak, %33'ü bulmasından doğan farkın devlet tarafından karşılandığına ilişkin kayıt,⁴⁶ kamulaştırma aracının ilk kez kentsel mekâna ilişkin düzenlemelerde kullanılması açısından önemlidir.

Storari, İstanbul'da görevlendirildiği 1854–1862 yılları arasında, Sur içi bölgesinde Salmatomruk (1856), İmrahor–Samatya (1856) ve Küçük Mustafa Paşa (1862) mahalleleri ile Beyoğlu (Pera) bölgesinde Sakızağacı (1857) mahallesi yol şemalarını düzenlediği gibi,⁴⁷ 1857 yılında İstanbul hinterlandında, Boğaziçi'nin Batı kıyısında yer alan Boyacıköy bölgesinde⁴⁸ yabancı elçiliklerin yazlık ikâmetgâhları olarak 70,00 x 70,00 metre boyutlarında arsa bölümlenmeleri ile dik açılı yol şeması esasına göre kurgulanan ve “Nuovo Villagio” (Yeniköy) olarak adlandırılan mahalleyi plânlamıştır⁴⁹.

⁴⁶ *Mecelle-i Umur-u Belediye*, c.VII, s.3871.

⁴⁷ Z.Çelik, Z., “The Italian contribution to the remaking of Istanbul,” s.128–133. Pierre Pinon, “The parceled city: Istanbul in the XIXth century,” *Rethinking XIXth. Century City*, Ed. Attilio Petruccioli, The Aga Khan Program for Islamic Architecture, Cambridge 1998, s.49–54; P.Pinon & S.Yerasimos, “Relevés après incendie et plans d'assurances: Les précurseurs du cadastre Stambouliote,” *Environmental Design*, sayı 1–2, 1993, s.117–120.

⁴⁸ Z.Çelik, “The Italian contribution to the remaking of Istanbul,” s.130. Z.Çelik, Storari tarafından plânlanan Boyacıköy uygulaması öncesinde, Paris Barış Antlaşması'nın anısına, 1856 yılında Boğaziçi'nin Batı kıyısında yer alan Büyükdere Köyü'nde mevcut yerleşim dokusu üzerinde büyük değişimlere neden olan yol düzenleme çalışmalarının yapıldığını ve köyün Osmanlı üst düzey yöneticilerine yönelik bir mahalle haline getirildiğini kaydetmektedir.

⁴⁹ Tülay Artan, “Early 20th century maps and 18th–19th century court records: Urban continuity on the Bosphorus,” *Environmental Design*, sayı 1–2, 1993, s.98–101; T.Artan, Şer'iyeh Mahkemeleri kayıtlarına

1863 yılında ise imar sistemine ilişkin yeni bir düzenlemeye gidilerek Turuk ve Ebniye Nizamnamesi çıkarılmıştır⁵⁰. Bu nizamname, özellikle kentsel yolların araba ve tramvay gibi yeni ulaşım araçlarının geçişini sağlayacak biçimde genişletilmesine olanak vermesi ve yol istikâmet haritalarının hazırlanması koşulunu getirmesi açısından önemlidir. Bu nizamname ile nirengi haritaları ya da kadastral haritaların hazırlanması üzerine odaklanan çalışmaların yoğunluk kazandığı söylenebilir. Nitekim Erkân-ı Harbiye subayları tarafından İstanbul Sur içi ve Galata'yı kapsayan yirmi paftadan oluşan 1/500 ölçekli kadastral haritalar⁵¹ ile Sur içi bölgesi için 1/2.000 ölçekli İstanbul haritaları⁵² hazırlanmıştır.

Bu sürecin Anadolu kentlerindeki yansımaları, Mühendishâne-i Berrî-i Hümayûn (Topçu Okulu) bünyesindeki Türk mühendislerinden Mehmet Selami Bey tarafından 1/50.000 ölçekli Edirne⁵³, Yüzbaşı Ömeroğlu Osman Bey tarafından Çorum⁵⁴, Gazi Osman Paşa, Mehmet Ali Paşa ve Tevfik Paşa gibi Türk subaylardan oluşan bir heyet denetiminde Defter-i Hakanî Nazırı Suphi Bey tarafından 1/20.000 ölçekli Bursa⁵⁵ ve Erkân-ı Harbiye subayları ile Fransız mühendislerden oluşan bir komisyon tarafından 1/10.000 ölçekli Eskişehir⁵⁶ hâlihazır haritalarının hazırlanması olmuştur.

Öte yandan Turuk ve Ebniye Nizamnamesi'nin Anadolu kentlerindeki ilk mekânsal ürünlerinin, İskân-ı Muhacirûn Komisyonu⁵⁷ tarafından Kırım ya da

dayandırdığı çalışmasında Yeniköy bölgesindeki erken plânlama deneyimi olarak adlandırılabilir ilk yerleşmenin XVIII. yüzyıl sonunda kurulan El Hac Osman ya da Osman Reis olarak bilinen mahalle olduğunu kaydetmektedir.

⁵⁰ Turuk ve Ebniye Nizamnamesi, *Mecelle-i Umur-u Belediye*, c.IV, s.1673–1685.

⁵¹ *Mecelle-i Umur-u Belediye*, c.V, s.2999.

⁵² E.H.Ayverdi, *XIX. Asırda İstanbul Haritası*, s.5–7. E.H.Ayverdi, Türk mühendisler tarafından hazırlanan İstanbul haritasını 1875–1876 yıllarına tarihlendirmektedir.

⁵³ M.Tayyib Gökbilgin, “Edirne,” *İslâm Ansiklopedisi*, c.IV, MEB yay., İstanbul 1977, s.107–108; Alexandra Yerolimpos, “A contribution to the topography of 19th century Adrianople,” *Environmental Design*, sayı 1–2, 1993, s.136. A.Yerolimpos, Edirne kentine ilişkin ilk plânın 1854 tarihinde Osman tarafından hazırlandığını bildirmekte, ancak 1885 tarihli Selami Bey plânı ile karşılaştırarak yaklaşık 30 yıllık süreçte Tanzimat'ın kent reformları açısından fiziksel değişimler olmadığını kaydetmektedir.

⁵⁴ İlhan Tekeli, “1923–1950 döneminde Çorum'daki Gelişmeler,” *Çorum Tarihi*, 5. Hitit Festival Komitesi Yayınları, Çorum 1981, s.212.

⁵⁵ Naci Kum, “Tanzimat devrinde Bursa,” *Uludağ*, sayı 24, 1939, s.34; Saffet Şarlı, “Bursa yollarının tarihçesi: Türkiye'de ilk şehir planı Bursa için yapılmıştır,” *Uludağ*, sayı 75, 1946, s.24–25. S.Şarlı, kaynak göstermeksizin, Suphi Bey haritası öncesinde Bursa kentindeki yol açılmasına ilişkin çalışmaların Romen mühendis Badyona denetiminde Polonyalı mühendisler Baranviski ve Megoriski ile Fransız Şartiyet tarafından gerçekleştirildiğini kaydetmektedir. Ayrıca bkz. Kazım Baykal, *Bursa ve Anıtları*, Aysan Matbaası, Bursa 1950, s.23.

⁵⁶ İ.H.Akyol, “Tanzimat devrinde bizde coğrafya ve jeoloji,” s.542.

⁵⁷ Ahmet Cevad Akyol, *Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri*, Nurgök Matbaası, İstanbul 1966, s.82–84. İskân-ı Muhacirûn Komisyonu'nun kurulmasından 1877 yılına dek olan süreçte genellikle kırsal alanlarda iskân edilen göçmenlerin, 1878 tarihli talimatname ile kentlere eklenme sürecinin başladığı

Balkanlardan kitleler halinde Anadolu'ya gelen göçmenlerin iskânına yönelik olarak kentlere eklenmeye başlayan göçmen mahalleleri üzerinde olduğu söylenebilir⁵⁸. Nitekim göçmen mahallelerinin eklenildiği kentlerde, kentlerin diğer mahallelerden kolaylıkla ayırt edilebilen ızgara plân ve dik açılı yol şemaları Turuk ve Ebniye nizamnâmesi hükümlerinin izlerini taşımaktadır. Bu dönemde kurulan göçmen mahallelerine, Çorum'da İcadiye, Mahmudiye ve Hamidiye⁵⁹, Ankara'da Boşnak⁶⁰, Afyon'da Hamidiye ve Mecidiye⁶¹, Bursa'da Rusçuk⁶², Eskişehir'de Hamidiye⁶³, Konya'da Selimiye, Cedidiye ve Mamuriye⁶⁴ ve İzmir'de Değirmendağı⁶⁵ mahalleleri örnek verilebilir (Şekil 8, Şekil 9, Şekil 10, Şekil 11, Şekil 12, Şekil 13).

İskân-ı Muhacirün Komisyonu'nun kurularak Devlet eliyle göçmen mahalleleri plânlanması, Türk kent planlama tarihi açısından mekânsal ve

söylenebilir: "...Muhacirün-i merkûmenin kâffesinin kuray-ı kadîmeye veyahut mücededen inşa olunacak köylere yerleştirilmeleri lâzım gelmeyüp şehir ve kasaba kenar ve civarlarında hâli arazi olduğu halde oralara da iskân ve iyva ve başlıca yapılan köylere de birer mescid ve birer de mektep inşa kılınacaktır..."

⁵⁸ S.Aktüre, "Osmanlı Devleti'nde taşra kentlerindeki değişimler," s.899-900. S.Aktüre, "The Islamic Anatolian town," *Environmental Design*, sayı 1-2, 1989, s.75-78. Ayrıca, İskân-ı Muhacirün Komisyonu'nun tarihsel kökleri ve muhacirlerin yerleştirilmesine ilişkin politikalar ile sosyal denetim ve kontrol mekanizmaları üzerine güncel bir değerlendirme için bakınız: David Cameron Cuthell, *The Muhacirin Komisyonu: an agent in the transformation of Otoman Anatolia 1860-1866*, Unpublished Ph.D. Thesis, Columbia University, New York 2005.

⁵⁹ Neşet Köseoğlu, "Çorum'un 350 yıl evvelki ile bugünkü mahalle adları hakkında bir araştırma," *Çorumlu*, sayı 9-10, 1939, s.296-304.

⁶⁰ S.Aktüre, *19. Yüzyıl Sonunda Anadolu Kenti Mekânsal Yapı Çözümlemesi*, ODTÜ Yayınları, Ankara 1978, s.104, 135. Serim Akyol, "19. Yüzyılda Ankara'nın kentsel formu ve konut dokusundaki farklılaşmalar," *Tarih İçinde Ankara*, Der. Aysıl Tükel Yavuz, ODTÜ Mimarlık Fakültesi Yayınları, Ankara 1984, s.136-139.

⁶¹ S.Aktüre, *19. Yüzyıl Sonunda Anadolu Kenti Mekânsal Yapı Çözümlemesi*, s.212, 217.

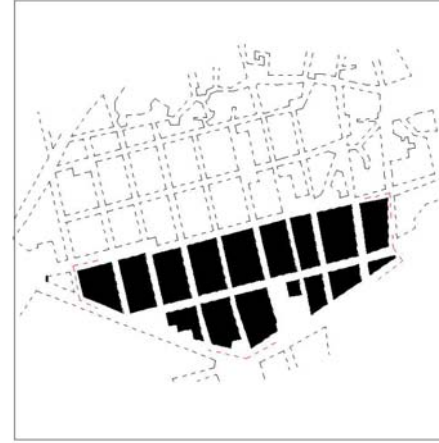
⁶² Bursa'da Çekirge yolu kuzeyinde Topuklu Bakan mevkii olarak bilinen metruk bir bölgeye, Bulgaristan'ın Rusçuk kentinden gelen Tatar göçmenlerin yerleştirilmesi ile kurulduğu için Rusçuk mahallesi adı verilmiştir. Fevziye Abdullah Tansel, "Ahmed Vefik Paşa (1823-1891)," *TTK Belleteni*, c.XXVIII, sayı 109, 1964, s.131. Ayrıca bkz. K.Baykal, *Bursa ve Anıtları*, s.47.

⁶³ Necdet Tunçdilek, "Eskişehir ve şehrin tekâmülü," *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, c.4, sayı 8, 1957, s.35-47. Aynı dönemde Eskişehir'de kurulan diğer göçmen mahalleleri; Hacı Ali Bey, Hacı Seyyid, Hayriye, Mamure mahalleleridir. Ayrıca Hamidiye ve Hacı Ali Bey mahallelerinin kuruluşu ve ad verilmesi hakkındaki arşiv belgeleri için bakınız: Cahid Bilim, "XIX. Yüzyılda Eskişehir'de bir mahalleye ad verilmesi ve mahallenin demografik yapısı," *Tarihte Eskişehir Sempozyumu I (2-4 Kasım 1998)*, Eskişehir 2001, s.62-63.

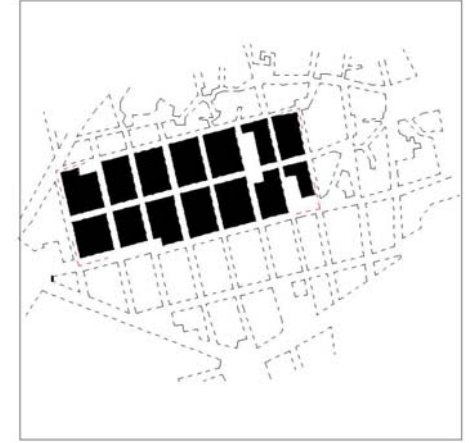
⁶⁴ 1900 tarihli Konya haritasında gözlemlenen dik açılı yol şeması ve ızgara plân kurgusuna sahip alan, 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı sonunda Konya'da iskân edilen Kırım göçmenlerinin yerleştirildiği Selimiye, Cedidiye ve Mamuriye mahalleleridir. Söz konusu yöre bugün Muhacir Pazarı olarak anılmaktadır. Bu bilgiler, Konya Kırım Türkleri Dayanışma Derneği ve Cedidiye mahallesi muhtarı Mehmet Gur'dan sözlü olarak alınmıştır.

⁶⁵ İzmir Değirmendağı göçmen mahallesi için bkz. Arzu Temizsoy, *Resettlement of Balkan Refugees in İzmir During the Late Ottoman Period: A Survey on the Urban and Architectural Properties of Planned District of Değirmendağı*, Unpublished Master Thesis, Middle East Technical University, Ankara 2002.

kurumsal olarak kentsel alanlara dönük ilk toplu ve örgütlü yerleştirme deneyimleri olarak değerlendirilmektedir.

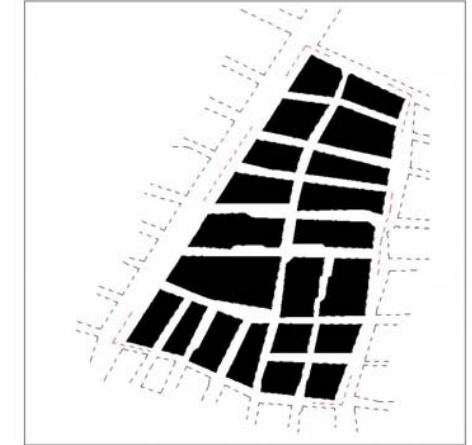
Şekil 8. Mamuriye mahallesi, Konya
Kaynak: Konya Büyükşehir Belediyesi Arşivi

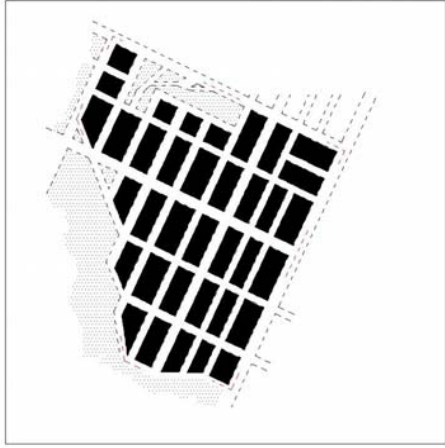
Şekil 9. Cedidiye mahallesi, Konya
Kaynak: Konya Büyükşehir Belediyesi Arşivi

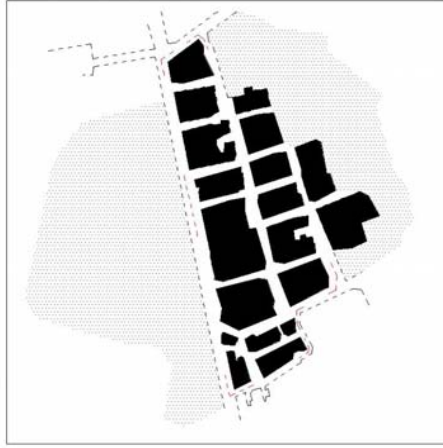
Şekil 10. Boşnak mahallesi, Ankara
Kaynak: Ankara Büyükşehir Belediyesi Arşivi

Şekil 11. Hamidiye mahallesi, Eskişehir
Kaynak: Eskişehir Büyükşehir Belediyesi Arşivi

Şekil 12. Rusçuk mahallesi, Bursa
Kaynak: Bursa Yıldırım Belediyesi Arşivi

Şekil 13. Hamidiye mahallesi, Afyon.
Kaynak: Afyon Belediyesi Arşivi

1864 yılında Mühendishâne-i Berrî-i Hümayûn'un yeniden örgütlenmesi,⁶⁶ kentsel plânlama faaliyetlerinde istihdam edilecek Türk mühendislerin yetiştirilmesi ve etkin rol alması açısından yeni bir sürecin başlamasına yol açmıştır. Nitekim 1864 yılında çıkan Kasımpaşa-Çırçır yangını sonrasında bölgenin ifraz plânı Türk mühendis Ali Bey tarafından hazırlanmıştır.⁶⁷ Mühendis Ali Bey tarafından hazırlanan Çırçır yangın bölgesi plânında, aynı dönemde çıkarılan Turuk ve Ebniye Nizamnamesi (1864) hükümlerine göre %25 olarak getirilen bedelsiz terk oranı⁶⁸ ilk kez uygulama olanağı bulmuştur. Bu plân, Turuk ve Ebniye Nizamnamesi'nin ilk uygulandığı plân olmasının ötesinde Türk mühendisler tarafından hazırlanan ve uygulanan ilk plân olarak, Türk mühendislerin kentsel plânlama faaliyetlerinde etkin rol üstlenmeye başladığını göstermesi açısından önemlidir. Nitekim aynı döneme tarihlenen Hocapaşa yangını sonrasında bölgenin yeniden yapılandırılması için Sultan Abdülaziz Han tarafından görevlendirilen Fuad Paşa başkanlığında Islâhat-ı Turuk Komisyonu⁶⁹ adı altında temel işlevi yangına maruz kalan bölgedeki yol ağının ıslahı ve genişletilmesi üzerine odaklanan bir komisyon kurulmuş ve Hocapaşa yangın bölgesinin yeniden yapılandırılmasına yönelik olarak yangınzedelerin geçici iskânı, kârgir yapı yapılması ve kamulaştırma

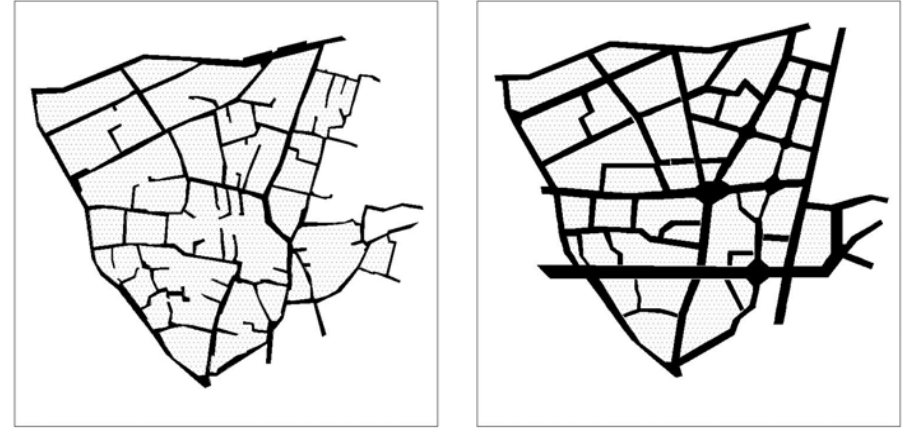
⁶⁶ Mustafa Kaçar, "Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk mühendishanenin kuruluşu," *Toplumsal Tarih*, c.IX, sayı 54, 1998, s.4-11.

⁶⁷ *Mecelle-i Umur-u Belediye*, c.III, s.1248.

⁶⁸ *Mecelle-i Umur-u Belediye*, c.VII, s.3827-3828.

⁶⁹ *Mecelle-i Umur-u Belediye*, c.II, s.937-944.

oranlarının belirlenmesi gibi düzenlemeleri içeren bir dizi rapor⁷⁰ hazırlanmıştır. Bu komisyonun ilk faaliyeti, Hocapaşa yangın yerinin kanalizasyon ve yol şebekesi gibi altyapı tesislerinin Lağımçı Başlı Ali Ağa'ya yaptırılması⁷¹ ve Türk mühendislerinden Es-Seyyid Mehmed Kemaleddin Bey'e de bir ifraz plânı⁷² hazırlatılması olmuştur (Şekil 14).

Şekil 14. Kemaleddin Mehmed, Hocapaşa (İstanbul) yangın yeri plânı
Kaynak: Pinon & Yerasimos (1993).

Bu süreçte, Mühendishâne-i Berrî-i Hümayûn yönetiminden sorumlu Bekir Paşa tarafından İstanbul için hazırlanan plân ise –her ne kadar uygulama olanağı bulamamış olsa da– Batı kentlerine öykümler taşıyan plânlama yaklaşımları ya da ilkeleri açısından dikkat çekicidir. Bekir Paşa tarafından hazırlanan plân, İstanbul'da anıtsal camiler odak olmak üzere bir ulaşım sistemi, tarihi değere sahip yapıların çevresinin temizlenmesi ve kentsel açık alanlar oluşturulması üzerine odaklanmıştır.⁷³ Bu plân, Batı'da Haussmann uygulamalarına tepki olarak gündeme getirilen *Güzel Kent* ve Avusturyalı mimar Camillo Sitte tarafından gündeme getirilen *Estetik Kent* yaklaşımlarına göndermeler yapması bakımından dikkat çekicidir.

⁷⁰ Lûtfî Tarihi, *Vak'a-Nüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, c.X, Yay.Haz. Münir Aktepe, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara 1988, s.145-146; Lûtfî Tarihi, *Vak'a-Nüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, c.XI, 1989, s.44-45. Islâhat-ı Turuk Komisyonu raporlarının ayrıntılı değerlendirmesi için bkz. Z.Çelik, *19.Yüzyılda Osmanlı Başkenti İstanbul'un Değişen Yüzü*, Tarih Vakfı yay., İstanbul 1996, s.46-53.

⁷¹ O.N.Ergin, *İstanbul'da İmar ve İskân Hareketleri*, Eminönü Halkevi Dil, Tarih ve Edebiyat Şubesi Neşriyatı, İstanbul 1938, s.42-43.

⁷² *Mecelle-i Umur-u Belediye*, c.II, s.963-964; P.Pinon & S.Yerasimos, "Relevés après incendie et plans d'assurances: Les précurseurs du cadastre stambouliote," s.120-122; Ekrem Hakkı Ayverdi, Hocapaşa ifraz plânının 1/500 ölçekli olduğunu kaydetmektedir. Bkz. E.H.Ayverdi, *19. Asırda İstanbul Haritası*, s.5.

⁷³ O.N.Ergin, "Bir İstanbul imar planı," *İller ve Belediyeler*, sayı 20-21 (3), 1947, s.883-884, 867.

Öte yandan, 1869–1874 sürecinde Âsâr-ı Atîka Nizamnameleri⁷⁴ adı altında tarihi ve kültürel miras açısından değeri olan yapı ve eserlerin korunmasına yönelik bir dizi yasal düzenlemelerin gerçekleştirilmesi kentsel koruma ve yenileme kavramlarının gündeme gelmesi açısından önemlidir.

Bu noktada, kentsel yenileme eylemleri üzerine bir değerlendirme yapılırsa, İstanbul için potansiyel yangın tehlikesi oluşturan keresteciler çarşılarının yangın önleme tedbirleri kapsamında Boğaziçi'nde Sultaniye Çayırı olarak adlandırılan bölgeye taşınmasına ilişkin çıkarılan tezkireler⁷⁵ ile dönemin vakâyî-nâme metinlerinde de yer bulan Ayasofya Camii ile Beyazıd Camii arasında uzanan yolun açılması için kapsamlı yıkım faaliyetlerinin gerçekleştirildiğine ve Ayasofya Camii çevresindeki yapıların temizlenerek meydan düzenlemeleri yapıldığına ilişkin kayıtlar,⁷⁶ Türk kent plânlama tarihinde kentsel yenileme eylemlerinin öncülleri olarak değerlendirilebilir.

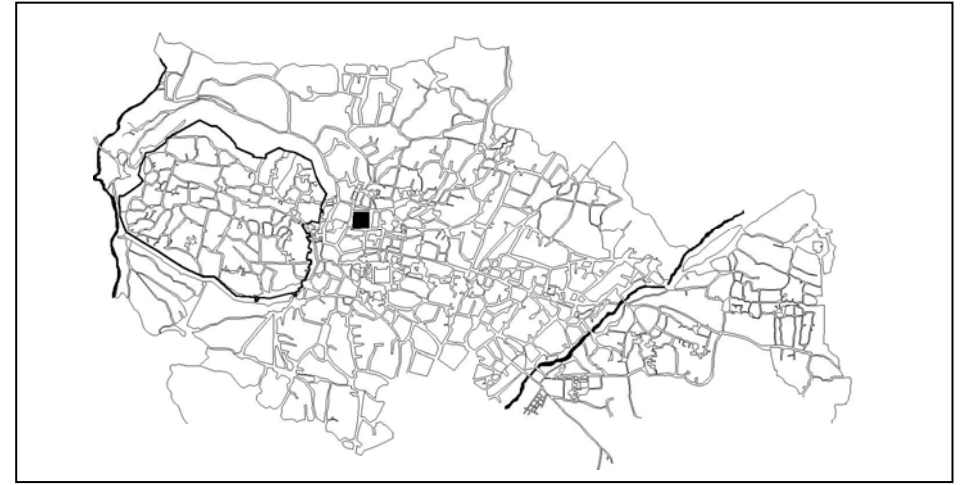
1879–1882 döneminde ise Batı plânlama deneyimlerinin Türk kentlerinin mekânsal kurgusu üzerindeki etkileri göstermesi açısından önemli bir süreç yaşanmıştır. Bu süreç, Paris sefirligi döneminde Haussmann uygulamalarını gözlemlemiş olan Ahmet Vefik Paşa'nın Bursa valiliği görevini üstlendiği dönemde gerçekleştirilen imar çalışmalarını kapsamaktadır. Ahmet Vefik Paşa döneminde –Paris'te Haussmann tarafından gerçekleştirilen imar faaliyetlerinin bir benzeri olarak– Bursa'nın kentsel ulaşım sistemi, anıtsal–kamusal hizmet yapıları (özellikle Ulucami odaklı) arasında bağlantı sağlayacak ve geniş meydanlar oluşturacak biçimde yeniden düzenlenirken, deprem ya da yangınlar sonrasında yıkılan bölgeler ile kente eklenen göçmen mahalleleri de Türk mühendislerce ızgara plân ve dik açılı yol şemasına uygun olarak yeniden yapılandırılmıştır.⁷⁷ Bu plânlama faaliyetleri 1862 tarihli Suphi Bey hâlihazır haritası üzerine uyarlandığında, Bursa kentsel yerleşme alanında yol ağı kurgularının değişimi ve oluşturulan odak noktaları işlevindeki meydan oluşumları izlenebilmektedir (Şekil 15 ve Şekil 16).

⁷⁴ Âsâr-ı Atîkâ nizamnameleri için bkz. Halit Çal, "Osmanlı Devletinde Âsâr-ı Atîkâ nizamnameleri," *Vakıflar Dergisi*, sayı XXVI, 1997, s.391–400; Hüseyin Karaduman, "Belgelerle ilk Türk Âsâr-ı Atîka nizamnamesi," *Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, c.XXV, sayı 29, 2004, s.73–92.

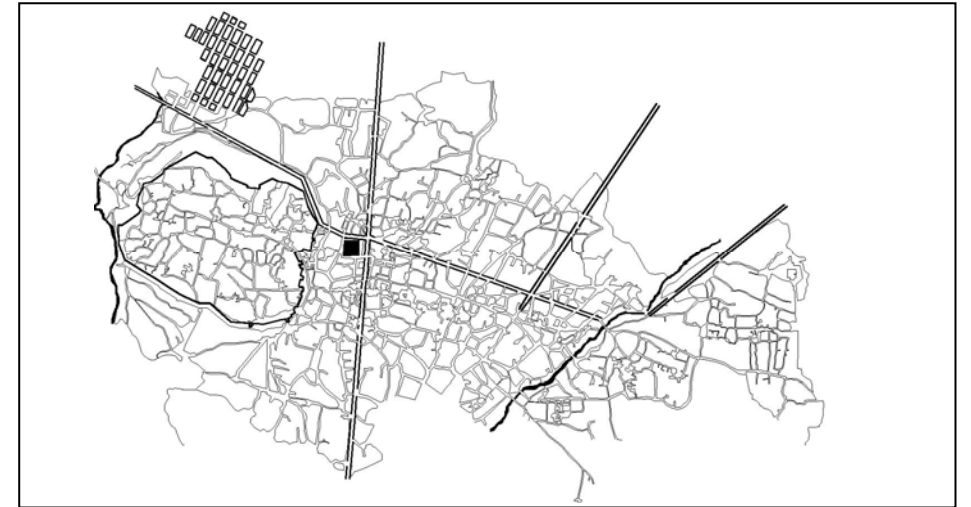
⁷⁵ *Mecelle-i Umur-u Belediye*, c.VII, s.4117–19.

⁷⁶ Lûtfî Tarihi, *Vak'a-Nüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, c.XII, 1989, s.67–68.

⁷⁷ Ahmet Vefik Paşa döneminde, 1880 yılında yangına maruz kalan Manavzâde mahallesinin yol ağını yeniden düzenlenirken, Tatar göçmenlerin iskânı için ızgara plân ve dik açılı yol sistemi esasına göre Rusçuk mahallesi kurulmuştur. F.A. Tansel, "Ahmet Vefik Paşa (1823–1891)," s.131. Ayrıca bkz. Leila Thayer Erder, *The Making of Industrial Bursa: Economic Activity and Population in a Turkish City (1835–1975)*, Unpublished PhD. Thesis, Princeton University, Princeton 1976, s.245–247; Beatrice Saint-Laurent, "Bir tiyatro amatörü: Ahmed Vefik Paşa ve 19. Yüzyılın son çeyreğinde Bursa'nın yeniden biçimlenmesi," *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, Yay.Haz. P.Dumont & F.Georgeon, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996, s.79–98.

Şekil 15. Suphi Bey haritası, Bursa.
Kaynak: Bursa Yıldırım Belediyesi Arşivi

Şekil 16. Ahmed Vefik Paşa uygulamaları, Bursa.
Kaynak: Bursa Yıldırım Belediyesi Arşivi (eklemelerle yeniden çizilmiştir).

Bu noktada şu hatırlatma yerinde olacaktır: Haussmann'ın yeni ideolojik düzenin benimsetilmesi ve yerleştirilmesi üzerine odaklanarak, geçmişin izlerini hatırlatan tarihi yapıları dikkate almadan gerçekleştirdiği mekânsal

düzenlemeler, Ahmet Vefik Paşa'nın Bursa uygulamalarında gözlemlenmez.⁷⁸ Bunun temel nedeni, Haussmann uygulamalarının siyasal ve yönetsel düzen değişimine köklenen ideolojik önceliklere, Ahmet Vefik Paşa uygulamalarının ise yangınların önlenmesi ve yol ağının yeni ulaşım araçlarının geçişine olanak verecek biçimde yeniden düzenlenmesi gibi mekânsal gereksinimlere dayanmasıdır.

1882 yılına gelindiğinde ise Cumhuriyet dönemine dek yansımaları sürecektir olan Ebnîye Kanunu'nun çıkarılması Türk imar sisteminin dönüm noktası olmuştur. Cumhuriyet döneminin ilk imar kanunu 1956 tarihli 6785 sayılı İmar Kanunu yürürlüğe girene dek Türk imar sistemini biçimlendiren Ebnîye Kanunu'nda, kentsel alanlar içinde ya da dışında ham arazi niteliğindeki olan bölgelerde her türlü yapılaşma için "Sultan izni" kavramı getirilerek, mülk sahiplerinin yapılaşma talepleri belirli koşullar altında Sultan iznine bağlanmıştır. Bu izinlerin kapsamı,⁷⁹ mülk sahiplerinin yapılaşma hakkına karşılık "bedelsiz" olarak karakol ve okul alanları terk etmesi ve "şerefiye" adı altında yapılaşmadan kaynaklanacak kentsel hizmetlerin altyapı maliyetlerine katılmasını içermektedir.

Ebnîye Kanunu gereğince⁸⁰ kentsel ulaşım sistemi 20, 15, 12, 10 ve 8 zirâ olmak üzere beş kademede tanımlanırken, sokak üzerine çıkma ya da çıkıntılar yapılması yasaklanmış, yol genişlikleri ve yapı yükseklikleri arasındaki ilişkilerin yeniden düzenlenerek, (örneğin: sekiz zirâ genişlikte sokaklarda yapı yüksekliği 12 ile 18 zirâ; 10 zirâ genişlikteki sokaklarda yapı yüksekliği en az 15 zirâ en çok 20 zirâ gibi.) yangınlara yönelik olarak ahşap yapı yasağı ile yapılarda yangına dayanıklı malzeme kullanımı gibi yapı malzemelerine ilişkin sınırlamalar getirilmiştir.

Ebnîye Kanunu ile getirilen yasal düzenlemelerde, kentsel alanlar içinde ya da dışında yeni yapılacak her türlü yapılaşmada "Sultan izni" koşulunun aranmasına karşılık kentsel mekânlarda ya da yeni kurulan mahallelerdeki ulaşım ağına ilişkin düzenlemelerde ızgara yol şemaları gibi Batı plânlama ilkelerinin benimsenmesi, gerek hukuksal gerekse mekânsal açıdan kentsel mekân organizasyonları üzerinde ikili bir yerleşme düzeninin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu ikili yapı, İslâm hukuku ile örf ve adetlerin biçimlendirdiği fermanlarla örgütlenen geleneksel kentsel mekânlar ile Tanzimat reformlarının

⁷⁸ Bu konu üzerine halk arasında efsaneleşen şu hikâye dikkat çekicidir: Ahmet Vefik Paşa, Bursa'da yeni bir cadde açtırırken, Yürüyen Dede türbesini geçmiş kültür mirasının korunması adına (belki biraz da halkın tepkisinden) yıktırmadan, her bir taşını başka bir yere naklederek, yeniden kurdurmuştur. Bursa tarihinde efsaneleşmiş bu hikâye için bkz. Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri*, Sadeleşiren Enver Koray, Kültür ve Turizm Bakanlığı yay., Ankara (1985), s.183.

⁷⁹ *Mecelle-i Umur-u Belediye*, c.IV, s.1715-1731.

⁸⁰ *Mecelle-i Umur-u Belediye*, c.IV, s.1715-1731.

öngördüğü genellikle yangın sonrasında yenilenen bölgelerde ve kente katılan göçmenler için kurulan yeni mahallerde uygulama olanağı bulan Batılı kentsel mekânlar olarak tanımlanabilir. Nitekim 1875-1876 yıllarına tarihlendirilen İstanbul haritası irdelenirse, Batı odaklı yasal ve mekânsal düzenlemeler eşliğinde gerçekleştirilen mevzii ölçekli yangın yeri plânlarının ürünü olarak biçimlendirilen kentsel mekânlar ile İslâm hukuku çerçevesinde örgütlenen geleneksel kentsel mekânlar arasındaki değişim ve farklılaşma gözlemlenebilmektedir (Şekil 17).

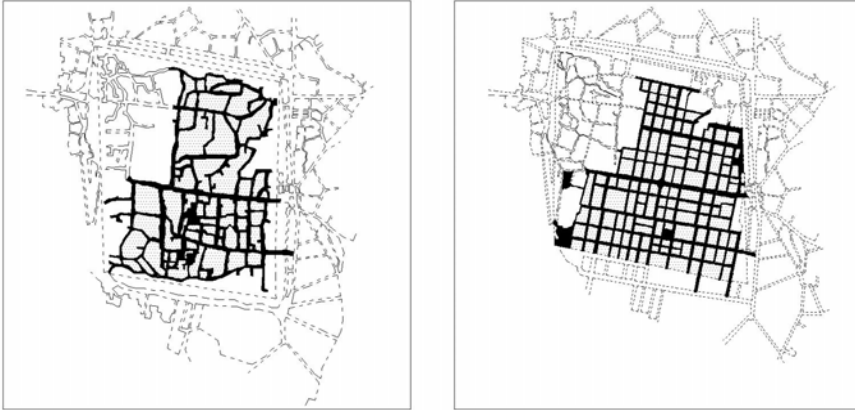

Şekil 17. 1875-1876 tarihli İstanbul haritasında yangın yeri düzenleme alanları
Kaynak: Ayverdi (1958) ekli haritalar birleştirilerek üretilmiştir.

Ebniye Kanunu sonrasına kısa bir bakış (1882–1908)

Ebniye Kanunu ile başlayan süreçte gerçekleştirilen plânlama deneyimleri irdelenirse, Haussmann uygulamalarından izler taşıyan ve Ahmet Vefik Paşa tarafından Bursa örneğinde gerçekleştirilen imar faaliyetleri ile başlayan sürecin kent yöneticilerince gerçekleştirilen yangın sonrası plânlama çalışmalarında örnek alındığı söylenebilir. Nitekim 1898–1903 ve 1907–1911 dönemlerinde Edirne Belediye Başkanı olarak görev yapan Dilaver Bey tarafından gerçekleştirilen imar faaliyetleri de Haussmann ve Ahmet Vefik Paşa uygulamalarına atfedilebilir⁸¹. Dilaver Bey tarafından görevlendirilen Fransız mühendisler Edirne Kaleiçi Mahallesi yangın yeri plânını Ebniye Kanunu hükümlerinin biçimlendirdiği yasal çerçeve eşliğinde ızgara plân ve dik açılı yol şemasına göre hazırlamıştır (Şekil 18).

Benzer plânlama çabalarını, 1912–1914 döneminde İstanbul Belediye Başkanı olarak görevlendirilen Cemil Topuzlu Paşa'nın Paris izlenimlerine dayanan öykünmeleri ile “*İstanbul’u asrî bir şehir yapmak için yıkılıp yeniden kurmak lazımdır.*” felsefesi eşliğinde geniş yollar açılması, meydan ve kamusal parklar oluşturulması üzerine odaklanan plânlama arayışları için de söylemek mümkündür.⁸²

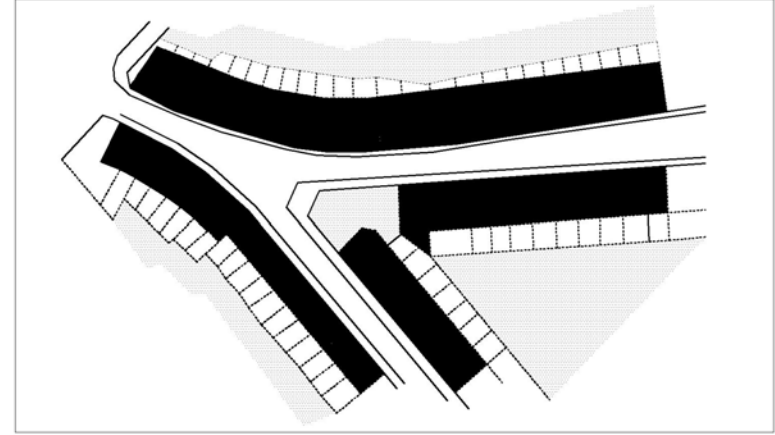

Şekil 18. Kaleiçi mahallesi haritası ve yangın yeri plânı, Edirne
Kaynak: Yerolimpos (1993).

⁸¹ Osman Nuri Peremeci, *Edirne Tarihi*, Edirne Eski Eser Sevenler Kurumu yay., İstanbul 1940, s.166; M.T.Gökbilgin, “Edirne,” s.107–108; A.Yerolimpos, “A contribution to the topography of 19th century Adrianople,” s.136.

⁸² Cemil Topuzlu, “Cemil Topuzlu hatıraları,” *Fikir Hareketleri*, c.13, sayı 314, 1939, s.27–28. Cemil Paşa *İstibdat–Meşrutiyet–Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım*, Yay.Haz. Hüsrev Hatemi, Aykut Kazancıgil, 3.bs., Arma Yayınları, İstanbul 1994, s.128–129, 131–132. Ayrıca Cemil Paşa, Cumhuriyet döneminde İstanbul için bütüncül bir kent plânı önerisi hazırlamış ve yayınlamıştır. Bkz. Cemil Paşa, *Yarınki İstanbul*, Kenan Basımevi ve Kılış Matbaası, İstanbul 1937.

Bu süreçte, Türk planlama tarihi açısından önemli gelişme, İstanbul’da Beşiktaş–Akaretler bölgesinde Hazine-i Hassa’ya ait arsalar üzerinde mimar Sarkis Balyan tarafından gerçekleştirilen ve erken toplu konut eylemleri olarak değerlendirilebilecek Sıra Evler Projesi’dir.⁸³ Bu proje, ilk defa yol düzenlemeleri ile yapılaşma düzeninin birlikte tasarlandığı plânlama deneyimi olması açısından da önemlidir (Şekil 19).

Şekil 19. Sıraevler projesi, İstanbul.
Kaynak: Batur, Fersan ve Yücel (1979).

Ebniye Kanunu sonrasında plânlama faaliyetlerinde dikkat çekici bir başka gelişme; genellikle yol düzenleme çalışmaları üzerine odaklanan mevzii ya da bütüncül plân ve hâlihazır harita çalışmalarının yanısıra özellikle başkent İstanbul’u Batı kentlerine uyarlamaya dönük kentsel tasarım ve altyapı projelerinin de yoğunlaşmasıdır. Bu çalışmalar arasında, Sultan II.Abdülhamid tarafından görevlendirilen dönemin Paris sefiri Salih Münir Paşa (Çorlu) aracılığıyla Paris Belediyesi Baş Mimarı Joseph Antonie Bouvard’a 1902 yılında sipariş edilen “ancak malî gerekçelerle uygulanamayan– İstanbul Sur içi bölgesine yönelik tasarım çalışmaları⁸⁴ ile Turuk-ı Umumiyye Müdürü olarak

⁸³ P.Pinon, “The parceled city: Istanbul in the XIXth century,” s.52; Afife Batur, Nur Fersan ve Atilla Yücel, “İstanbul’da ondokuzuncu yüzyıl sıra evleri”, *ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi*, c.5, sayı 2, 1979, s.185–205. Burada şu hatırlatma yerinde olur: Sultan III. Selim (1761–1808) tarafından kurulan Selimiye Kışlası yakınında dik açılı yol şemasına göre hazırlanan ada düzeni kapsamında örgütlenmiş cami, hamam, okul, çarşı ve imalathaneler ile örnek konutlardan oluşturulan Selimiye Mahallesi’nin Mimar Melling’e atfedilen düzenlemesinin var olduğudur. Bkz. O.N.Ergin, *İstanbul’da İmar ve İskân Hareketleri*, s.27; İbrahim Hakkı Konyalı, *Üsküdar Tarihi*, c.I, Türkiye Yeşilay Cemiyeti yay., İstanbul 1976, s.259, 266.

⁸⁴ O.N.Ergin, *İstanbul’da İmar ve İskân Hareketleri*, s.46–48; Bouvard tarafından hazırlanan kentsel tasarım çalışmalarının plân ve eskiz detayları için bkz. Z.Çelik, *19.Yüzyılda Osmanlı Başkenti İstanbul’un Değişen Yüzü*, s.91–100.

görevlendirilen Lyon Belediyesi Baş Mimarı André Auric tarafından yönlendirilen köprü ve tünel projeleri⁸⁵ sayılabilir.

Bouvard'ın İstanbul'a gelmeden, sadece kendisine gönderilen resim ve fotoğrafları kullanarak, *Güzel Kent* yaklaşımı kapsamında hazırladığı tasarımların, mevcut yapı ve mülkiyet düzeni ile tarihi topografya açısından uyumsuzluk göstermesine karşılık, Osmanlı yöneticileri tarafından benimsenmekle birlikte dönemin mali koşulları gereğince uygulanamamıştır. 1908 sonrasında İstanbul Şehremini Ziver Bey tarafından İstanbul plânı hazırlamak üzere davet edilen Bouvard'ın bu kez İstanbul'a gelmesi ve yaptığı alan tespit çalışmaları sonucunda hâlihazır harita hazırlanmadığı sürece plân yapım işinin gerçekleştirilemeyeceğine ilişkin bir rapor sunması,⁸⁶ önceki tasarım çalışmalarının mekânsal altyapısının gerçekçi ve uygulanabilir olmadığını ortaya koyduğu gibi, Osmanlı devlet yöneticilerinin Batı kentlerine koşulsuz öykümlerinin boyutunu göstermesi açısından da dikkat çekicidir. Ancak Bouvard'ın sunduğu rapor, hâlihazır harita yapımına yönelik çalışmalara önem verilmesi açısından katkı sağlamıştır. Bu çerçevede, İstanbul Nirengi Mukavelenamesi⁸⁷ adı altında Sur içi bölgesini kapsayan 1/10.000, 1/1.000 ve 1/500 ölçekli toplam 68 adet paftadan oluşan İstanbul haritaları için Alman harita mühendisi Theodore, İstanbul Umumî Plânı Mukavelenamesi⁸⁸ adı altında hazırlanacak kadastral haritalara dayalı olarak 1/2.000 ölçekli plân hazırlama işi için de Fransız harita mühendisi Schreuder görevlendirilmiştir.⁸⁹

Bu süreçte, bütüncül kentsel plânlama deneyimlerine ilişkin son kayıt; Bahriye Nazırı Cemal Paşa tarafından İstanbul'a getirilen Alman kent plâncısı Churscher tarafından üretilen, ancak Şehremaneti tarafından kabul edilmeyen plân önerisidir.⁹⁰ Bu plân, – öneri boyutunda kalmış olsa da – Türk imar

⁸⁵ André Auric, İstanbul kent bütünü için genel rapor ile kentsel ulaşım sistemleri açısından köprü ve tünel yapımına ilişkin projeler hazırlarken, Boğaziçi Demiryolu Şirketi de Boğaz'dan demiryolu geçişine yönelik köprü projeleri üretmiştir. Ancak, bu proje çalışmaları Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması nedeniyle uygulama olanağı bulamamıştır. O.N.Ergin, *İstanbul'da İmar ve İskân Hareketleri*, s.49–50; Hayri Mutlucağ, "Boğaziçi Köprüsünün Yapılması Yolunda İlk Çabalar," *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, sayı:4, 1968, s.32–38.

⁸⁶ O.N.Ergin, *İstanbul'da İmar ve İskân Hareketleri*, s.48–49; T.Artan, "Early 20th century maps and 18th–19th century court records: Urban continuity on the Bosphorus," s.97.

⁸⁷ *Mecelle-i Umur-u Belediye*, c.V, s.2999–3006.

⁸⁸ *Mecelle-i Umur-u Belediye*, c.V, s.3012–3013.

⁸⁹ T.Artan, "Early 20th century maps and 18th–19th century court records: Urban continuity on the Bosphorus," s.97. Alman mühendis Theodore tarafından yapılan ve "Alman Mavileri" olarak adlandırılan hâlihazır harita çalışmaları 1911 yılında tamamlanmıştır. Ancak kent bütününe dönük ilk harita Necip Bey tarafından hazırlanan 1/5000 ölçekli yol ağı haritasıdır. Öte yandan ilk askeri amaçlı harita ise Şevki Paşa tarafından 1/25.000 ölçekli olarak hazırlanan İstanbul ve Boğaziçi'ne ilişkin hâlihazır haritalardır.

⁹⁰ O.N.Ergin, *İstanbul'da İmar ve İskân Hareketleri*, s.49–51.

sisteminin kuruluş sürecinde bir kent plâncısı tarafından üretilen ilk plân olması açısından önemlidir.

Enbiye Kanunu sonrası dönemde gerçekleştirilen son plânlama deneyimleri arasında özellikle İstanbul için gündeme gelen ve yabancı sigorta şirketleri tarafından sigorta bedellerinin tespit edilmesi amacıyla hazırlattırılan yangın sigorta haritaları sayılabilir. Bu sigorta haritaları, 1904–1906 döneminde Charles Edward Goad tarafından kurulan İngiliz Goad Sigorta Şirketi'nin hazırladığı Sur içi, Beyoğlu–Galata ve Kadıköy bölgelerini kapsayan elli beş parça paftadan oluşmaktadır.⁹¹ Bu haritalar, Cumhuriyet dönemi öncesinde İstanbul'un son hâlihazır ya da analitik haritaları olmasının ötesinde, gerek kentsel alan kullanım biçimleri gerekse yol sistemine ilişkin verileri ile Cumhuriyet dönemi plânlama deneyimlerine analitik haritalar olarak katkı koyması açısından önemlidir.

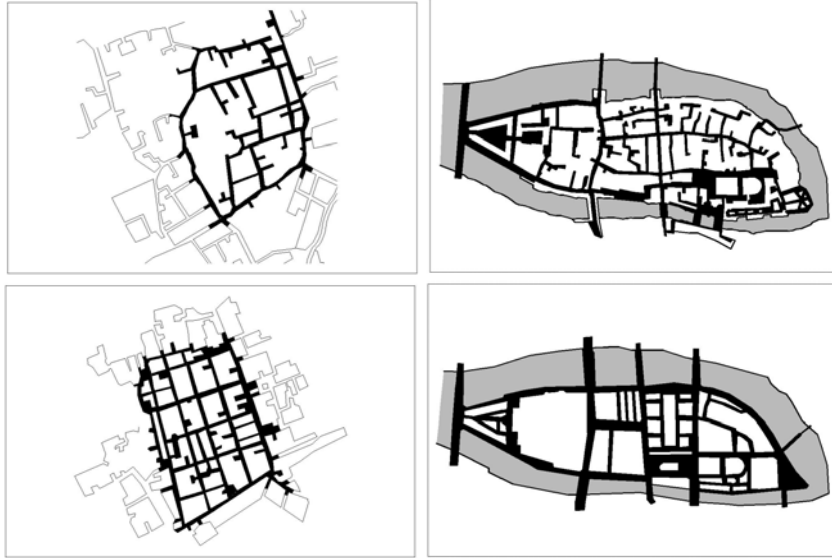
Sonuç

Türk imar sisteminin kuruluş süreci olarak tanımlanan 1839–1908 zaman aralığında gerçekleştirilen imar faaliyetleri ve plânlama deneyimlerinin; gerek Batı'dan Osmanlı ordusu hizmetinde kullanılmak üzere gelen asker ve mühendisler gerekse görevlendirildikleri süreçte Batı'da gerçekleştirilen plânlama faaliyetlerini gözlemlemiş Türk mühendisleri ve yöneticileri tarafından yönlendirildiği anlaşılmaktadır. Nitekim Tanzimat reformları ile başlayan Batılılaşma sürecinde Belediye mekanizması ya da nizamnameler gibi kentsel mekâna ilişkin yasal düzenlemelerin Fransa modeli üzerine kurgulandığı ya da Osmanlı devlet adamlarının Batı kentlerine ilişkin öykümleri gözönüne alındığında, Türk imar sisteminin kuruluşu ve plânlama deneyimlerine ilişkin yasal ve mekânsal düzenlemelerde –her ne kadar farklı köken ya da önceliklere dayansa da– Batı'da gerçekleştirilen uygulamaların mekânsal yansımaları olarak gerçekleştiğini söylemek olanaklıdır. Dolayısıyla, Batı plânlama deneyimlerinin farklı önceliklere dayanmakla birlikte, eş zamanlı olma açısından erken Türk plânlama deneyimlerinin mekânsal ve yasal kurgusu üzerinde etkin olduğunu söylemek olanaklıdır.

Planlama felsefesi açısından bakılırsa, Batı kentlerindeki plânlama deneyimlerinin hareket noktası, kapitalist sistemin kentsel mekân üzerindeki

⁹¹ P.Pinon & S.Yerasimos, "Relevés après incendie et plans d'assurances: Les précurseurs du cadastre Stambouliote," s.126–128. Goad Şirketi tarafından 1904 yılında Cibali, Unkaparı, Sirkeci ve Kapalı Çarşı'dan oluşan Sur içi bölgesi için 18 plân, 1905 yılında Tophane, Taksim ve Kasımpaşa'yı kapsayan Beyoğlu–Galata bölgesi için 22 plân ile 1906 yılında Haydarpaşa ve Moda'dan oluşan Kadıköy bölgesi için 15 plân hazırlanmıştır. Yangın sigortası plânları yapım işi erken Cumhuriyet döneminde de devam etmiştir. Bu süreçte (1922–1943) Jacques Pervititch tarafından İstanbul'un çeşitli bölgelerine yönelik 1/375'den 1/4.000 ölçeğe dek uzanan farklı ölçeklerde sigorta plânları hazırlanmıştır. Bu sigorta plânlarına ilişkin görsel mazlemeler için bkz. Jacques Pervititch, *Sigorta Haritalarında İstanbul*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2002.

tepkisel talepleri ile sanayileşme sürecinin kentsel mekân organizasyonları ve yaşam koşulları üzerindeki olumsuz etkilerinin iyileştirilmesine odaklanırken, sanayileşmemiş Osmanlı kentlerindeki plânlama deneyimleri ise temelde yangınların önlenmesi, kentsel yol ağının yeni ulaşım araçlarının geçişine olanak verecek biçimde düzenlenmesi ve göçmenlerin kentsel mekânlara eklenmesi sorunları gibi plânlama faaliyetleri üzerine odaklandığı anlaşılmaktadır.⁹² Başka bir ifadeyle, Osmanlı dönemi plânlama faaliyetleri Batı deneyimlerinin aksine anayasal düzen çerçevesinde yönlendirilmiş tepkisel ürünler olmaktan çok yangınlar ya da göçmenlerin yerleştirilmesi gibi yapısal zorunlulukların ortaya çıkardığı yasal ve mekânsal çözüm arayışlarına dayanmaktadır. Bu çözümler, Batı plânlama deneyimlerinin mekânsal ürünleri ile karşılaştırılırsa, farklı önceliklere dayanmakla birlikte ortaya çıkabilen mekânsal ürünler arasındaki benzerlikler dikkat çekicidir (Şekil 20 ve Şekil 21).

Şekil 20. Storari uygulamaları, İzmir
Kaynak: Canpolat (1954).

Şekil 21. Haussmann uygulamaları, Paris
Kaynak: Hall (1997).

Bu benzerlikler, özellikle Batı ile kültürel ve ekonomik ilişkilerin örgütlendiği dışa açılan odak merkezleri işlevindeki İstanbul ve İzmir gibi liman

⁹² XIX. yüzyılda Batı ve Osmanlı kentleri arasındaki mekânsal öncelikler ve kentsel değişim-dönüşüm sürecinin boyutları ve etkileri için bkz. İ. Tekeli, "Urban patterns in Anatolia: organization and evolution," s.18-23; İ. Tekeli, "19. Yüzyılda İstanbul metropol alanının dönüşümü," *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, Yay.Haz. P.Dumont & F.Georgeon, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1985, s.19-30; Serim Denel, *Batılılaşma Sürecinde İstanbul'da Tasarım ve Dış Mekânlarda Değişim ve Nedenleri*, ODTÜ Mimarlık Fakültesi yay., Ankara 1982, s.42-61; S.Aktüre, "Osmanlı Devleti'nde taşra kentlerindeki değişimler," *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim yay., İstanbul 1985, c.4, s.891-904.

kentlerinde ticaret biçimlerindeki değişim, araba ve tramvay gibi yeni ulaşım sistem ve araçları ile yeni kurumsal yapıların ve göçmen mahallelerinin kent kurgusuna eklenmesi sürecinde gerek yol ağı gerekse yapı tipolojileri açısından kentsel mekânların yeniden uyarlanmasında gözlemlenebilmektedir. Bu uyarlamaların mekânsal yapı üzerindeki yansımaları, İstanbul dışındaki kentlerde gerek belediye örgütlerinin kurumsallaşamaması gerekse Batı ve İslâmî hukuk ikileminin imar sisteminin yasal düzenlemeleri ve uygulama süreci üzerindeki olumsuz etkileri nedeniyle temelde İstanbul ölçeğinde belirginleşmektedir.⁹³

Nitekim İstanbul Sur içi bölgesindeki organik kent dokuları ve geleneksel yapı tipolojileri ile Tanzimat reformlarının yasal ve mekânsal düzenlemelerinin ilk uygulama alanı ve Batı ile kültürel-ekonomik ilişkilerin odak merkezi işlevindeki Beyoğlu ve Galata bölgesinde -Batı kentlerindeki plânlama deneyimlerine benzer biçimde- kent surlarının yıkılması⁹⁴ ve kentsoylu sınıflara hizmet eden çok katlı kârgir apartman tipolojileri⁹⁵ ve dik açılı yol ağı şemalarının oluşturduğu mekânsal örüntü arasındaki görsel ayrımlaşma⁹⁶ dikkat çekicidir (Şekil 4). Bu mekânsal ayrımlaşma döneme ilişkin seyahat anlatılarında da yer bulmuştur⁹⁷.

Öte yandan, Sultanların Batı başkentlerine ilişkin izlenimlerin öykümleri olarak özellikle başkent İstanbul'da "Tanzimat üslubu" olarak tanımlanan Batı mimari anlayışında bir dizi saray yapılarının ya da Fransız

⁹³ İstanbul dışında mekânsal ayrımlaşma ya da farklılaşmaya ilişkin tek örnek İzmir için verilebilir. Bu dönemde, Tanzimat reformlarının siyasal ve ekonomik yansımaları kapsamında değişen bölgesel ilişkiler ağının yansımaları olarak İzmir'in liman kenti işlevi ile ülkesel dış alım-satım merkezi olarak öne çıkmasına ve kentin değişen işlevsel kimliğine dayalı olarak yeni kentsel kurumların kentin mekânsal kurgusuna eklenmesi bir dizi mekânsal değişimlere neden olmuştur. Bu değişimler için bkz. Mübcecel Kıray, *Örgütlemeyen Kent: İzmir*, 2.bs., Bağlam yay., İstanbul 1998, s.19-59.

⁹⁴ Nur Akın, *19. Yüzyılın İkinci Yarısında Galata ve Pera*, Literatür yay., İstanbul 1998, s.114. Galata surlarının yıkılmasının Viyana'da gerçekleştirilen surların yıkılması ile oluşturulan Ring Strasse projesinden izler taşıdığını kaydetmektedir.

⁹⁵ Z.Enil, Tanzimat döneminde Beyoğlu bölgesinde gözlemlenen apartman tipolojilerini, varlıklı ailelerin konakları, yükselen kentsoylu sınıfların yerleştiği apartmanlar ve "Tanzimat kutusu" olarak tanımlan tek ailelik küçük apartmanlardan oluştuğunu kaydetmektedir. Zeynep Meray Enil, "19. Yüzyıl İstanbul'unda konut yapı gelenekleri ve kent kültürü," *Osmanlı Mimarlığının 7 Yüzyılı: Uluslararası Bir Miras*, Yay.Haz. Nur Akın, Afife Batur, Selçuk Batur, Yem yay., İstanbul 1999, s.286-295; Atilla Yücel, "İstanbul'da 19. Yüzyılın Kentsel Konut Biçimleri," *Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, s.298-312.

⁹⁶ İlber Ortaylı, "İstanbul'un mekânsal yapısının tarihsel evrimine bir bakış", *Amme İdaresi Dergisi*, c.10, sayı 2, 1977, s.95-96; S.Denel, *Batılılaşma Sürecinde İstanbul'da Tasarım ve Dış Mekânlarda Değişim ve Nedenleri*, s.47-48; S.Yerasimos, "Batılılaşma sürecinde İstanbul," Yay. Haz. Afife Batur, *Dünya Kenti İstanbul*, Tarih Vakfı yay. İstanbul 1996, s.48-53.

⁹⁷ Edmondo De Amicis, *İstanbul (1874)*, Çev. Beynun Akyavaş, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, Ankara 1993, s.59-60: "...Olduğum yerden (Pera), uzaklarda, mavimsi bir perdenin arkasında, saray tepesi, Ayasofya ve Sultanahmet camii'nin minareleri görüliyordu: şimdi içinde bulunduğumuz âlemde başka bir âlem...".

bahçe kültürü etkisinde biçimlenen gerek saray gerekse Gülhane Parkı gibi kamusal bahçelerin kent mekânsal kurgusuna eklenmesi,⁹⁸ Osmanlı yerleşim kültürünü Batı başkentleri ya da kent kültürüne benzetme ya da uyarılma çabalarının başkent İstanbul düzeyindeki mekânsal yansımaları olarak değerlendirilebilir.

Ancak, bu yasal düzenlemelerin mekânsal yansımaları olarak ızgara plân ve dik açılı yol şemalarının genellikle yangın sonrası yeniden yapılandırılan ya da kentlere yeni eklenen göçmenler için tasarlanan bölgelerde yaygın olarak kullanılmasına karşılık, Tanzimat reformlarının yasal ürünleri olarak çıkarılan nizamnamelerde kentler ve yakın çevresindeki her türlü mekânsal gelişmenin “Sultan izni” altında gerçekleştirile(bile)ceğine ilişkin hükümlerin varlığı, İslâm Hukuku ile örf ve adetlere dayanan Tanzimat öncesi mekânsal ve yasal dinamiklerin kentsel mekân organizasyonları üzerinde etkinliğini sürdürdüğünü ortaya koymaktadır.

Dolayısıyla Tanzimat'ın kent reformları olarak tanımlanan 1839–1882 sürecinde gerçekleştirilen ve Türk yerleşim geleneğini Batı yerleşme kültürüne uyarlamaya dönük üretilen erken plânlama deneyimlerinin ister yangın sonrası yeniden yapılandırılan isterse göçmenler için kurulan yeni mahalleler olsun temel ilgi alanının –Akaretler bölgesinde gerçekleştirilen yol düzenlemeleri ile konut tipolojilerinin birlikte değerlendirildiği sıra evler projesi dışında– yol düzenlemeleri ve mülkiyet düzenine müdahaleler üzerine odaklanan mevzii plân denemeleri ile sınırlı kaldığı anlaşılmaktadır. Bunun temel nedeni, Tanzimat sürecinde Türk kentlerinin mekânsal kurgusunun biçimlendiren öncelikler ile Batı kentlerinin mekânsal öncelikleri arasındaki sosyal ve kültürel ilişkiler açısından, ekonomik örgütlenme biçimlerine hukuksal düzenden yerleşme pratiklerine dek uzanan bir dizi farklılıkların varlığıdır.

Bu açıdan bakılırsa, XIX. yüzyılın sanayileşmiş ve kurumsallaşmış hukuk düzenine sahip Batı yerleşme pratiklerindeki ızgara plân ve dik açılı yol şemalarının köklendiği önceliklerin ve sonuç ürünlerin, İslâm hukuku ile örf ve adetlere dayanan yasal ve mekânsal düzenin tanımladığı Türk yerleşme pratiklerinin öncelikleri ve sonuç ürünleri ile örtüşmediği açıktır. Dolayısıyla Türk imar sisteminin kuruluş sürecinde gerçekleştirilen erken plânlama deneyimleri, Batı plânlama deneyimleri ile Osmanlı yerleşme pratiklerinin kentsel mekânda birleştirilmiş sentez ürünleri olarak tanımlanabilir.

⁹⁸ Doğan Kuban, “İstanbul’un tarihi yapısı,” *Mimarlık*, c.VIII, sayı 79, 1970, s.40–45; Semavi Eyice, “Tarih içinde İstanbul ve şehrin gelişmesi,” *Atatürk Konferansları VII (1980)*, Ankara 1980, s.135–143; İsmet Kılınçaslan, *İstanbul: Kentleşme Sürecinde Ekonomik ve Mekânsal Yapı İlişkileri*, İTÜ Mimarlık Fakültesi yay., İstanbul 1981, s.196–197; İ.Tekeli, “Anadolu’daki kentsel yaşantının örgütlenmesinde değişik aşamalar,” s.34–36; İ.Tekeli, “Tanzimattan Cumhuriyete kentsel dönüşüm,” *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim yay., İstanbul 1985, c.4, s.881–883.

Sonuç olarak, kentsel mekâna ilişkin yasal düzenlemelerin, Batı odaklı hukuksal düzenlemeler ile İslâm hukuku ve yazılı olmayan örf ve adetler eşliğinde biçimlenmesi yasal açıdan olduğu kadar mekânsal açıdan da ikili bir düzeni ortaya çıkarmıştır. Bu ikili yasal ve mekânsal düzenin açılımı; plânlama deneyimlerinin Batı plânlama pratikleri ile Türk yerleşim geleneğinin sentezi niteliğinde, kentsel alan kullanım kararlarına dönük kararlar içeren bütüncül çalışmalardan çok mevzii ölçekli salt arsa ve arazi düzenlemeleri üzerine odaklanan tasarım ürünleri biçiminde olmuştur. Başka bir ifadeyle; Türk imar sisteminin kuruluş süreci olarak tanımlanan 1839–1882 zaman aralığında gerçekleştirilen plânlama deneyimleri olarak Türk kentleri ne tam anlamıyla Tanzimat öncesi yerleşim kültürünü biçimlendiren dinamiklerden soyutlanabilmiş ne de tam anlamıyla Batı kent kültürüne uyarlanabilmiştir.

Urban reforms of Tanzimat: Early planning practices in the formation process of Turkish reconstruction system (1839–1908)

Koray Özcan

The aim of this paper is to examine the planning practices initiated by the urban reforms of Tanzimat and realized throughout the period of 1839–1882.

These examinations are based on three hypotheses. Firstly, the pre-Tanzimat Turkish reconstruction system was based on the legal and spatial background formed by the order or disorder related to the organization of urban spaces. Secondly, the dualist structure was originated by the Tanzimat reforms through legal regulations lead to spatial differences in urban spaces. Thirdly, the Turkish planning practices in Tanzimat period were influenced by the Western planning practices.

In this respect, the methodology of the study is based on analyzing the legal documents such as the manifestos (*ilmühabers*), the regulations (*nizamnames*) and the laws (*kanunnames*) related to urban planning and also the plans and maps of Turkish towns issued during that period.

Key words: Tanzimat, urban reforms, Turkish reconstruction system, planning practices, Turkey. **Anahtar kelimeler:** Tanzimat, kent reformları, Türk imar sistemi, plânlama deneyimleri, Türkiye.

KATKILAR / ADDENDA

İnas Darülfünunu üzerine

Emre Dölen*

İnas Darülfünunu ile ilgili olarak Ali Arslan ve Özlem Akpınar tarafından bu dergide yayınlanan bir makalede¹ bu okulun Darülmuallimât'dan ayrı bağımsız bir okul olduğunun kanıtlanmasına çalışılmaktadır. Yazarlar bu yargıya varırken kaynakları zorlamakta ve kendi kaynakları ile de çelişkiye düşmektedirler. Geçmişte İnas Darülfünunu'ndan söz eden kaynakların çoğu konuyu derinlemesine incelemeyen sadece adına bakarak Darülfünun'un kızlar için açılmış bir paraleli olduğunu kabul etmişlerdir. Ancak, çeşitli açılardan bakıldığında İnas Darülfünunu'nun Darülmuallimât'ın [Kız Öğretmen Okulu] yüksek bölümü olduğu görülmektedir.

1. İnas Darülfünunu varlığını yedi yıl (1914 – 1921) sürdürmüş olmakla birlikte kendisine ait bir nizamnamesi yoktur. İnas Darülfünunu'nun açılışının ardından öğrenci alınacağına ilişkin verilen ilânlarda Darülmuallimât içinde “sınıf-ı âliye [yüksek sınıf] İnas Darülfünunu şubesi” açıldığından söz edilmektedir.² Öğretim süresi o dönemdeki diğer yüksek okullar gibi üç yıldır. Adındaki “Darülfünun” sözcüğü ile Edebiyat ve Fünun gibi iki şubeye ve Fünun Şubesi'nin de Riyaziyât ve Tabiiyat gibi iki kısma sahip olması İstanbul Darülfünunu'nun kızlar için açılmış bir paraleli olduğunu göstermez. “Hanımlara mahsus serbest dersler” başladığı zaman bu olay dönemin basınında “İnas Darülfünunu açıldı” biçiminde verilmiştir. Bu da o dönemde “darülfünun” konusundaki kavram kargaşasını göstermektedir.

İnas Darülfünunu, burada ders verecek hocaların büyük çoğunluğunun İstanbul Darülfünunu'nun hocaları olması nedeniyle başlangıçta Zeynep Hanım Konağı'nın bir köşesinde açılmıştır. İnas Darülfünunu için *Muallim Mecmuası*'nda “Esasen bugün mevcut olan Kız Darülfünunu'na Darülfünun unvanını vermek doğru olamaz. Kavanîn-i Cariye, Kitabet-i Resmîye gibi derslerin yer bulduğu bir müessese bir mekteb-i âli olsa bile darülfünun değildir” değerlendirmesi³ yapıldığı gibi dönemin doğrudan tanıdığı olan Zehra Celâsin de “Darülfünun'un yanında “İnas Darülfünunu” garip bir isim

taşıyordu. Üstelik program ve idaresi de bir mektep esasına ve zihniyetine göre kurulmuştu” demektedir.⁴ Mehmed Ali Aynî de “Hanımlar Darülfünunu” başlığı altında çok kısa bilgi vermekte ve bunu Darülfünun'un bir bölümü olarak görmemektedir.⁵

2. İnas Darülfünunu'nun şubeleri ile İstanbul Darülfünunu'nun bunlara karşılık olan şubelerinde okutulan dersler arasında önemli farklar vardır. 1913'de çıkartılan “İstanbul Darülfünunu'nun Teşkilât-ı İlmiyesi” ile Fünun Şubesi Ulûm-ı Riyâziye Kısmı'nda okutulan dersler Hendese-i Resmîye [Tasarı Geometri], Hendese-i Tahliliye [Analitik Geometri], Cebr-i Alâ ve Müsellesât-ı Kürevîye [Yüksek Cebir ve Küresel Trigonometri], Hikmet ve Riyazî Hikmet [Fizik ve Matematiksel Fizik], Heyet-i Riyâziye [Matematiksel Astronomi], Mihanik [Mekanik], Hesab-ı Tefâzülî ve Temamî [Diferansiyel ve İntegral Hesap], Hesab-ı İhtimalî [Olasılık Hesabı] ve Taksim-i Arazi'dir.⁶

Buna karşılık İnas Darülfünunu Riyaziyât Şubesi'nde okutulan derslerin Nazariye-i Adâd [Sayılar Teorisi] ve Hesab-ı Âlâ [İleri Hesap], Cebr-i Âdi ve Alâ [Adi ve Yüksek Cebir], Hendese-i Âdiye ve Tahliliye ve Mebâdi-i Tahlil-i Riyaziye [Adi ve Analitik Geometri ve Matematik Analize Giriş], Mihanik [Mekanik], Müsellesât-ı Müsteviye ve Kürevîye [Düzlem ve Küresel Trigonometri], Heyet-i Riyâziye [Matematiksel Astronomi], Fizik, Kavânîn-i Hesâbiye [Hesap Kuralları], Felsefe, Fenn-i Terbiye [Pedagoji] olduğu görülmektedir.⁷

Bu iki program karşılaştırıldığında aralarında bir paralellik olmadığı, İnas Darülfünunu'nda öğretmenliğin hedeflendiği, bütün bölümlerde Fenn-i Terbiye [Pedagoji] dersinin ve diplomada belirtilmemekle birlikte Kevanîn-i Cârîye [Yürürlükteki Yasalar] dersinin okutulduğu görülmektedir. İnas Darülfünunu'nun diplomalarında “inas mekâtib-i sultâniyesinde muallimlik etmeğe iktisab-ı ehliyet eylemek”den söz edilmesi bu okulun Darülmuallimât'ın yüksek kısmı olduğunun kanıtıdır.

3. Devletin en güvenilir belgeleri malî belgelerdir. Bu bakımdan bütçe kanunları özel önem taşımaktadır. “İnas Darülfünunu” adı 1333[1917]⁸ ve 1334[1918]⁹ bütçelerinde yer almıştır. Bundan sonra Mütareke döneminde düzenli bütçe yapılamadığından bu dönem için bilgi yoktur. 1333 ve 1334 bütçe

⁴ Zehra Celâsin, *Kadın Gazetesi*, Yıl 8, Sayı 408 (24 Eylül 1955), s.1.

⁵ Mehmed Ali Aynî, *Darülfünun Tarihi*, İstanbul 1927, s.48–49.

⁶ *İstanbul Darülfünunu – Talimât*, Matbaa-yı Amire, İstanbul 1329[1913], s.4–5.

⁷ Emre Dölen ve Nuran Yıldırım : *Darülfünun'dan Günümüze Üniversite Yayıncılığı ve Yaşamı*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2003, s.84–85.

⁸ *Düstur* (2. Tertip), Cilt 9, İstanbul 1927, s.423–424.

⁹ *Düstur* (2. Tertip), Cilt 10, İstanbul 1928, s.315.

* Prof.Dr., Marmara Üniversitesi Eczacılık Fakültesi Analitik Kimya Anabilim Dalı, Haydarpaşa – İstanbul.

¹ Ali Arslan ve Özlem Akpınar, “İnas Darülfünunu (1914 – 1921)”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, c.VI, sayı 2, 2005, s. 225–234.

² *Ibid.*, s.227.

³ *Muallim Mecmuası*, Sayı 20 (15 Eylül 1334[1918]), s.858.

kanunlarında Darülfünun, Hukuk Mektepleri, Beyrut Tıbbiye Mektebi, Tıp Fakültesi ve Eczacı ve Dişçi Mektepleri maaş ve masrafları ayrı ayrı verildikten sonra “İnas Darülfünunu ve leylî Darümuallimât heyet-i talimiyesi maâşatı” (Fasıl 6/Madde 9), “İnas Darülfünunu ve leylî Darümuallimât idare memurları maâşatı” (Fasıl 6/Madde 10) ve “İnas Darülfünunu ve Darümuallimât idare ve tesisat masârifi” (Fasıl 7/Madde 5) olarak İnas Darülfünunu ve Darümuallimât birlikte gösterilmektedir. Bu durum İnas Darülfünunu’nun Darümuallimât’dan ayrı ve bağımsız bir kurum olmadığını göstermektedir.

Sonuç olarak, İnas Darülfünunu’nu bağımsız bir okul ve giderek bir darülfünun olarak kabul etmek mümkün değildir. Diplomalarında mezunlarına kız liselerinde öğretmenlik yapma yetkisi veren, programlarından çok farklı olan, pedagoji yanında yöneticilikle ilgili yürürlükteki yasalar ve yazışma kuralları gibi dersler içeren ve ayrı bir bütçesi olmayan İnas Darülfünunu bağımsız bir okul olmayıp Darümuallimât’ın ayrı bir müdür ile yönetilen yüksek kısmından başka bir şey değildir.

İnas Darülfünunu hakkında notlar

Şeref Etker*

Sayın Ali Arslan ve Özlem Akpınar'ın *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*'nda yayımlanan (Cilt VI, Nr.2, s.225) "İnas Darülfünunu (1914-1921)" başlıklı yazısının kaynakları arasında geçmeyen, *İstanbul Kız Muallim Mektebi 1933 – Darülmualimat 1870* başlıklı yapıtta yer alan¹ bu öğretim kurumuyla ilgili aşağıdaki bilgileri aktarmak ve yine yazıda değinilmeyen İnas Darülfünunu öğrencilerinin zorunlu hizmetine özellikle dikkat çekmek istiyorum:

(i) İnas Darülfünunun kurulduğu 1330-31/1914-15 yılında 'İnas Darülfünunu Müdiresi' (Seniye Hanım), 'Darülmualimat Müdür Muavinesi' (Samiye Hanım) ile aynı statü ve baremde (1500 kuruş) gösterilmektedir. (s.47, tablo)

(ii) Yeni kurulan 'İnas Darülfünunu' ile 'Ana Muallim' kısmı Darülmualimat örgütlenmesi içinde gösterilmiştir.

(iii) 180759/1318 sayılı ve 30 Ağustos 1330 tarihli talimatname [İnas Darülfünunu talimatnamesi]: İnas Darülfünunu adını alacak bu müessesenin yatı talebesi Darülmualimat'ta kalacaklar ve muallimler de maaşlarını Darülmualimat'tan alacaklardır (s.50).

Madde 3. "Kabule şayan olanlardan ikmal-i tahsili müteakip beş sene hizmet edeceklerine dair pullu teahütname alınacak[tır]".

(iv) 22 Haziran 1331/22 Şaban 1333 [5 Temmuz 1915] tarihli Darülmualimin ve Darülmualimat Nizamnamesi (Numero 276):

Madde 2. Kısım-ı âlinin müddet-i tahsiliyesi... Darülmualimat'ta 3 senedir. Bu kısım edebiyat ve tabiiyat ve riyaziyyat namile üç şubeye ayrılmıştır.

(v) Madde 12. Darülmualimat-ı Âliye'nin ihzarı kısmı için... muharrer evsafi haiz kâfi mikdarda talibat bulunamadığı takdirde...[Darülmualimat iptidai kısımdan öğrenci alınması ile ilgili kurallar]

Madde 13. Darülmualimat'ın [kısım-ı âlisine] kısım-ı ihzarıde ve mekâtib-i sultanîyede ikmal-i tahsil etmiş olanlar bilâimtihan... ve mekâtib-i mezkurenden mezun olmayıp bu derece haiz-i malumat oldukları bilimtihan sabit olanlar dahi alınırlar.

(vi) Madde 26. "Darülmualimin-i Âliye'nin sünuf-u âliyesi tedrisatı Darülfünun tedrisatının aynıdır."

Madde 30. "Darülmualimat-ı Âliye'nin sünuf-u âliyesi tedrisatı İnas Darülfünunu tedrisatının aynıdır."²

* Dr., Zeynep Kamil Hastanesi, Üsküdar, 34668 İstanbul.

¹ [İstanbul Kız Muallim Mektebi Temsil Heyeti] *İstanbul Kız Muallim Mektebi 1933 – Darülmualimat 1870*, İstanbul, Marifet Matbaası [1933], (21x27,5 cm, 217 s.).

² *Düstur*, Tertib-i sani, c.7 (1330-31/1332-34), Dersaadet, Matbaa-i amire, 1336, s. 655, 656.

Madde 34. "Darülmualimatlardan şehadetname alanlar dahi tarih-i neş'etlerinden itibaren 8 sene nihayetine kadar mekatib-i umumiyyede... muallimelik etmekle mükelleftirler."

(vii) 1331-32/1915-16 ders yılında İnas Darülfünunu'na devam eden 9 hanımdır.

İnas Darülfünunu Müdür Muavinliğine Zahiye Hanım tayin edilmiştir (s.50-51).

İnas Darülfünunu, Darülmualimat-ı Âliye'nin yüksek (âli) bölümüne dışarıdan öğrenci alınmasını sağlayan, orta öğretim düzeyinde öğretmen açığını kapatmaya yönelik bir program olduğunu kabul etmek gerekir. Bu nedenle, Darülmualimat mezunları gibi zorunlu hizmeti vardır, fakat süresi daha kısadır (8 yıla karşılık 5 yıl). Darülfünun-ı Osmani öğrencilerinin bir zorunlu hizmet yapması söz konusu değildir. İnas Darülfünunu bu bakımdan, 1909'dan sonraki Askeri Tıbbiye ile karşılaştırılabilir: Askeri Tıbbiye'nin idari yapısı Tıbbiye'den farklıdır ve askeri hekimler, harbiye mezunu diğer sınıf subayları ile aynı kurallara uymakla yükümlüdürler, zorunlu hizmetleri vardır. Tıbbiye'yi bitiren sivil öğrencilerin ise, dönemde zorunlu hizmeti yoktur; ancak Askeri Tıbbiye'ye geçen sivil öğrenciler zorunlu hizmet yükümlenirler. İnas Darülfünunu öğrencilerinin konumu, sivil liselerden mezun olup, Askeri Tıbbiye'ye giren öğrencilerle karşılaştırılabilir ve her durumda Darülmualimat mezunları ile bir tutulmuştur.³ Özetle, İnas Darülfünunu öğrencilerinin, Darülmualimat adına Darülfünun'da eğitim gören kız öğrenciler olduğu söylenebilir.

Auguste Sarrou hakkında biyografik not

Şeref Etker

Osmanlı Bilimi Araştırmaları'nda yayımlanan (Cilt VI, Nr.2, s.35) "Dr. Aimé Mouchet ve Tıbbiye'de Fransız Kültürel Egemenliğinin Sonu" başlıklı yazıda, Taha Toros'dan kısa biyografisi⁴ aktarılan General Auguste Sarrou için, Mehmet Zeki Pakalın'ın *Teracim-i Ahval*'inde verilen biyografik bilgi farklıdır:

Miralay Ogüst Sarrou [Colonel Auguste Sarrou]

11 Mayıs 1874 tarihinde Patras (Yunanistan)'da doğmuştur. [Hérault'lu] eski bir fabrikatör ailesine mensuptur. İkinci imparatorluğun tekmil muharebelerine iştirak etmekle maruf piyade kumandanı August Sarrou'nun yeğenidir.

³ Coğrafya öğretmeni Sami Öngör'ün, 1935 yılının Yüksek Öğretmen Okulu tanımı da aydınlatıcıdır: "Yüksek Öğretmen Okuluna gelince: Aslında bağımsız bir öğrenim kurumu değildi. Burası, fen ve edebiyat fakültelerinde Milli Eğitim Bakanlığı hesabına lisans öğrenimi yapacakların, yarışma ile kabul edildikleri bir yatılı okul, daha doğrusu bir tür öğrenci yurduydü. Yarışmayı kazanıp buraya girebilenler... diplomalardan aldıkları kura çekerek atanacakları yerlerde belli bir süre hizmet etmek yükümlülüğünü kabul etmiş olurlardı." S. Öngör, *Geçen Yılları Düşündükçe (Anılar)*, İstanbul, Tekin yay., 1987, s.67. İnas Darülfünunu'nun öğrencileri Derviş Paşa'nın Çapa'daki konağında yatılı kalmışlardır.

⁴ [dn. 63] T. Toros, *Kurtuluş Savaşı'nda Çukurova*, Ankara, Kültür Bakanlığı yay, 2001, s.257.

İstanbul'da Saint-Benoît kollejinde ikmal-i tahsil edip, 20 yaşında orduya girmiş ve 1904 senesinden 1914 senesine kadar Makedonya, Trakya ve Anadolu'da Osmanlı jandarmasının tensikine memur heyetlerde bulunmuştur. Harb-i umumiye iştirakinde ağır surette mecruh olmuştur. General Foulon'un muavini olarak Türkiye'ye avdet etmiştir. Badehu, Ankara ihtilafı esnasında M. Franklin-Bouillon'un muavini olmuş ve kezalik Mudanya müzakerelerine iştirak etmiştir. 1921 senesinde kaymakam rütbesiyle İstanbul Fransız Sefareti ataşemiliterliğine tayin edilmiş ve 1925'te miralay olmuştur. Officier de la Légion d'Honneur, Croix de Guerre avec 2 palmes, Saint-Saveur, Mecidiye Liyakat [vd.] madalyalarının sahibidir. Officier d'Académie unvanına haizdir.⁵ [Ölümü: Nice, 1968]

Albay Auguste Sarrou, Kırım Savaşı'nda ölen Fransızlar için Feriköy Latin kabristanında düzenlediği anma töreninde, Ankara Hükümetinin Hariciye murahhası Dr. Abdülhak Adnan Adıvar ile birlikte (1923)

Auguste Sarrou'nun Türkiye ile ilgili yayımlanmış iki kitabı vardır:

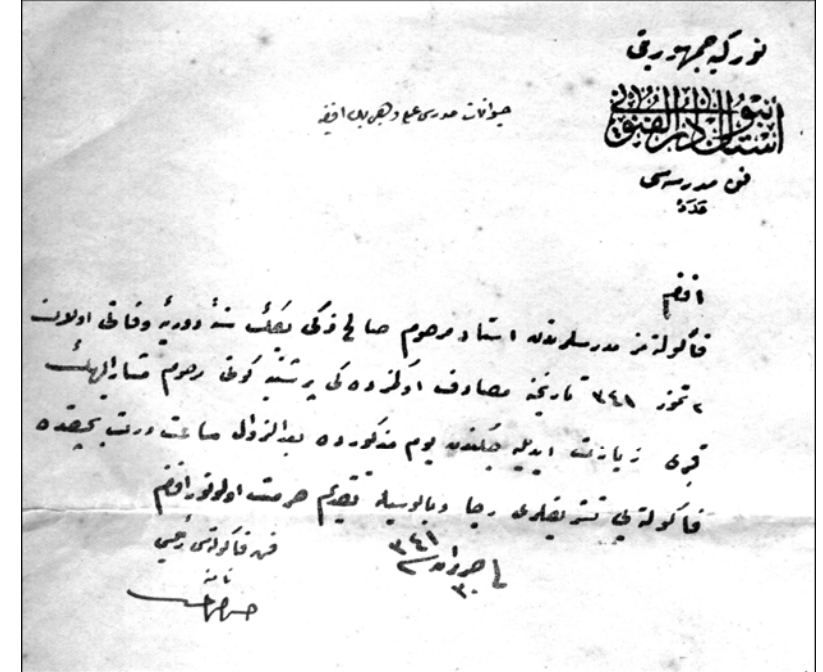
Sarrou, Hector-Marie Auguste, [La] *Jeune-Turquie et la révolution*, Paris, Berger-Levrault, 1912 (VII-268 p., cartes)

[A. Sarrou] *Le capitaine Sarrou, un officier français au service de l'Empire Ottoman: Dix ans de séjour en Turquie ou la réorganisation de la gendarmerie ottomane, 1904-1914*, İstanbul, Les Éditions Isis, İstanbul, 2002 (109 p., annexes)

Salih Zeki'nin ölüm yıldönümü ile ilgili bir belge (1925)

Feza Günergun

Sayın Sevtap Kadioğlu'nun *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*'nın Salih Zeki özel sayısında (c.VII, Nr.1, 2005) yayımlanan "Salih Zeki ve Çevresi" başlıklı makalesinde, 1921'de vefat eden Salih Zeki'nin ölümün yıldönümlerinde (1923, 1924, 1926, 1927 ve 1928) mezarı başında anıldığı bildirilmiştir (s.160-162). Elimize yeni geçen 30 Haziran 1925 tarihli bir davet mektubu, 2 Temmuz 1925 tarihinde de Salih Zeki'nin kabri başında bir tören yapılacağını ve törenin "İstanbul Darülfünunu Fen Medresesi Reisliği" tarafından düzenlendiğini göstermektedir. Hayvanat müderrisi (Zooloji profesörü) Ali Vehbi Bey'e (Türküstün) yazılan davet mektubu aşağıda verilmektedir.

⁵ *Türkiye Teracimi Ahval Ansiklopedisi / Encyclopédie Biographique de Turquie*, haz. Mehmet Zeki [Pakalın], c.II, İstanbul, Ekspres Matbaası, 1929, s. 59.

Sizlere, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* dergisinden de kısaca söz etmek istiyorum. Dergi'nin ilk cildi 1995, ikinci cildi 1998 yılında yayımlanmıştır. 2001 yılından itibaren hakemli dergi olmuş ve yılda iki kere yayımlanmıştır. TÜBİTAK-ULAKBİM tarafından Sosyal Bilimler Veri Tabanı (SBVT) için 2003 yılından itibaren taranması kararlaştırılmıştır ve yakında TÜBİTAK tarafından internette yayımlanacaktır. Halen *Türkologischer Anzeiger*'de indekslenmektedir. Dergimizin, Floransa Bilim Tarihi Müze ve Enstitüsü'nün yayımladığı *Nuncius* dergisi ile Yunanistan'da yayımlanan *Neusis* (Journal for the History and Philosophy of Science and Technology) dergisi ile mübadele edildiğini de burada belirtmek isterim. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*'nın gelişme süreci içinde yazarların ve hakemlerin emeği büyüktür. Kendilerine burada içten teşekkürlerimi sunmak istiyorum.

Bu sene, dergimizin yayına başlayışının onuncu senesini de kutlamaktayız. Editör olarak, onuncu yıla ulaşmaktan duyduğum sevinci burada ifade etmek isterim. Bu süre içinde, derginin yayımı konusunda destek veren üniversitemizin eski rektörlerine ve fakültemizin eski dekanlarına; üniversitemizin ve fakültemizin yayın komisyonu üyelerine teşekkür ederim. İstanbul Üniversitesi'nin rektörü Prof. Dr. Mesut Parlak'a, Rektör Yardımcısı Prof. Dr. Şafak Ural'a, Edebiyat Fakültesi'nin dekanı Prof. Dr. Korkut Tuna'ya, Armağan sayısının yayımı sırasında gösterdikleri ilgi ve destekten dolayı teşekkürlerimi sunarım. Bu ilgi ve desteklerinin devamını dilerim.

Emre Dölen Armağanı, eğer bugün 20'ye yakın orijinal makalesi, tanıtım ve katkı yazılarıyla yayımlanabilmiş ise, bu, Armağan'a katkıda bulunan yazarların sayesinde olmuştur. Hazırlık çalışmalarının başladığı 2004 yılında başvurduğum yazarların hepsi olumlu cevap vermiştir. Bunda, hiç şüphe yok ki, Prof. Dölen'e duydukları sevgi, saygı ve takdirin önemli yeri vardır. Katkıda bulunan bütün yazarlara huzurunuzda şükranlarımı sunmak isterim. Bu sayıda, yazarlardan ve dergimizin hakemlerinden Dr. Şeref Etker'in özel emeği vardır. Armağan fikrinin doğuşunda, editörlük çalışmalarım sırasında, fikirleriyle bana destek olduğu için kendisine teşekkür borçluyum.

Bilim Tarihi Anabilim Dalı'ndaki çalışma arkadaşlarıma; bilgisayar kullanımındaki yeteneği ile derginin mizanpajında, bilimtarihi.org sayfasına yüklenerek tanıtılmasında ve Ulakbim standartlarına doğrultusunda elektronik ortamda hazırlanmasında sürekli yardımlarını gördüğüm, Bilim Tarihi Anabilim Dalı yüksek lisans öğrencilerinden Kaan Ata'ya da ayrıca teşekkürlerimi ifade etmek isterim.

Kendilerine teşekkür etmek istediğim iki hocamız daha vardır ki, onların konuşmaları sayesinde bu mütevazı takdim töreni, bir toplantıya dönüşmüştür. Bunlardan birincisi, Atina Üniversitesi profesörlerinden, Fizik Tarihi konusundaki çalışmalarıyla tanınan fizikçi ve bilim tarihçisi Prof. Dr. Kostas

Gavroğlu'dur. Ekim ayı ortasında İstanbul'a geleceğini öğrendiğimde, iyi tanıdığı Prof. Emre Dölen için düzenlediğimiz törene katılmasını ve bir konuşma yapmasını rica etmiştim. Ricamı kırmadığı için kendisine müteşekkirim.

İkinci konuşmacı hocamız, hepimizin tıp, bilim ve kültür tarihi çalışmalarıyla tanıdığı Prof. Dr. Aykut Kazancıgil'dir. Kendisi, 1930 sonrası Türk bilim, tıp ve siyasi tarihinin yakın tanığı olduğu gibi, Türkiye'deki bilim tarihi çalışmalarının geçmişi ve bugününü iyi bilen bir hocamızdır. Bu bakımdan konuşmaları ve değerlendirmeleri bizim için her zaman öğretici olmuştur. Dergimiz hakem kurulunun yaşça en kıdemli üyelerinden biri olarak bize burada hitap etmeyi kabul ettiği için kendisine şükranlarımı sunarım.

Sözlerimi bitirmeden önce, dersleri sebebiyle toplantımıza katılamayan Prof. Dr. Erdal İnönü (Sabancı Üniversitesi) ve Prof. Dr. Günhan Danışman'ın (Boğaziçi Üniversitesi), Prof. Dölen'i kutladıklarını ve çalışmalarının daha uzun yıllar devamını dilediklerini bildirmek istiyorum.

Son olarak, ben de hocam Prof. Dr. Emre Dölen'in 60'ıncı yaşını kutlar, bilim tarihine katkılarını gelecekte sağlık içinde sürdürmesini dilerim. Bu vesile ile kendisini için kullandığım 'hocam' ifadesini de açıklamak isterim. 1975 yılında İstanbul Üniversitesi'nde Kimya Mühendisliği öğretimine başladığımda, inorganik kimya ders ve laboratuvarında onun öğrencisiydim. Ve o zamanlar, tam 30 yıl sonra Prof. Dölen için bir Armağan kitabı hazırlayacağımı hiç düşünmemiştim.

Toplantıyı onurlandırdığınız için sizlere tekrar teşekkür eder, saygılarımı sunarım.

Prof. Dr. Aykut Kazancıgil

Efendim, böyle bir bilim tarihi toplantısını derlemek, bunu akademik bir kurum haline getirmek ve burada bütün akademik kişileri toplayabilmek büyük bir başarıdır. Buraya gelen resmi dostlarımızın ve kurum temsilcisi dostlarımızın dışında hakikaten bu başarı bizim Bilim Tarihi Anabilim Dalı başkanımızın başarısıdır. Bilim tarihi sakat bir konudur. Sakattır çünkü bilim yetmez, tarih yetmez ikisini birleştirmek yetmez ve belirli bir görüş olmazsa da bir şey ifade etmez. Bilim tarihi araştırmaları, Türkiye'de Adnan Adıvar ile başladı, Salih Zeki ile başladı denir. Bu doğrudur, ama bunlar akademik kişiler değillerdi. Kurumları yoktu, etrafları yoktu. Ben Adnan Bey'i çok yakın tanıdım. Gerçekten tek başına bir adamdı, evinde oturuyordu ve yazıyordu. Kültür adamıydı doğru, bilim tarihi adamıydı doğru, ama tek bir kişiydi. Bilim tarihini tıp tarihinden geçerek şekillendiren tabii ki Süheyl Ünver olmuştur. Hakikaten şekillendirmiştir. Arkasından Ankara'daki Aydın Sayılı ve grubu olmuştur. Bu kişiler bilim tarihini şekillendirirken genç insanlara yönelmişler ve

bir kadro oluşturmuşlardır. Kadronun tutup tutmayacağı belli değil. Türkiye’de bu işler yapılır. Bir gün sabahleyin gelir biri, bir tekme atar, hepsi gider. Tesadüfen tuttu. Tekmeler atıldı, kavgalar oldu fakat hiçbir şey olmadı. Bilim tarihi kaldı. Çünkü bilim tarihinin insanları tutkun insanlardır. Konuya tutkundur. Tutkun olmasa zaten bu garip işi yapamaz ve bu kişiler bunları yaparak kendi işlerine devam ettiler ve sonuçta bilim tarihi müessesesi Türkiye’de yerleşti. Bu kişilerin çoğu kendi mesleklerinin dışında insanlardır. Fiili bilim tarihi eğitimi yapıp da çalışanlar gelecekte çoğalacaklar ama bugün öyle değildirler. Emre Dölen de bunlardan biridir ve Emre’yi çok eski yıllarda tanıdım. Üniversiteli olduğu yıllarda tanıdım. Kendi evolüsyonunu yaptı ve bugün Türkiye değil, dünya çapında bir kimya tarihçisi oldu ve tutkusu ile oldu. Ne buna bundan dolayı bir özellik yaptılar, ne bir özel bir şey verdiler, ne de böyle bir şey için kendinden bir şey istenildi. Kimse bir şey istemedi. Hatta kimisi ne ukalalık da dedi ama sonuçta bir büyük eser ortaya çıktı. Ama aslında birçok şey böyle. Mesela Ekmeleddin [İhsanoğlu] de kimyager idi. Bilim Tarihi Anabilim Dalı başkanı [F.Günergun] da kimyager. Yani bilim tarihi dediğim, tutku işidir. İsteyen kişi işidir. İsteyenler Türkiye’de az idiler, çoğaldılar. Üniversitelerimizin pek çoğunda tek tük üniversite İstanbul Üniversitesi mesela Ankara gibilerin dışında da bilim tarihi kurumları kuruldu burada genç insanlar çalışıyor. Ümidimiz önümüzdeki on-on beş sene içinde bilim tarihinin Türkiye’de kurumsallaşmasıdır. Aziz dostum Emre Dölen’i candan tebrik ederim. Bu işi yapanları tebrik ederim ve kendisine sıhhat başarı ve uzun yıllar aynı şekilde çalışma dilerim. Saygı ile hepimizi selamlarım.

Prof.Dr. Kostas Gavroğlu

Unknown to many, Turkey commands a uniqueness in the history of science. The first graduate student of the Harvard professor and among the first professors of the history of science, George Sarton, was a Turk; Aydın Sayılı, whose subsequent work has ranked him among the experts of Islamic science and specifically astronomical observatories in the Ottoman Empire. He returned to Turkey after his studies and was initially appointed to a junior post at the University of Ankara eventually becoming a professor of history of science there. In an exasperated letter to his teacher Sarton, Sayılı soon after his return, describes to him his academic loneliness in Ankara where none of his colleagues there or anywhere he went to Turkey could understand what he was doing.

In present day Turkey the situation is totally different. There is a thriving community of historians of science and Professor Emre Dölen is one of the outstanding members of this community. This is unambiguously attested by what Professor Günergun has put together in the recent issue of *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*. I first met Professor Dölen about ten years ago and he had given

me some of his papers on the chemistry in the Ottoman years. Reading them, I realized these papers were written by a scholar who has an excellent command of chemistry as well as the methodology of history. I had the opportunity to read many other papers of his. The more I got acquainted with the work of Professor Dölen the more I came to realize in his overall approach, Professor Dölen is dealing with some of the contemporary historiographical issues that we are also discussing in Greece. Let me be a little more specific on this matter.

In the last thirty years a number of historical works investigate the spread of modern science and technology to the periphery of Europe. These works comprise a kind of supplement to the mainstream historiography of science. The community of historians and sociologists of science and technology having concurred about the dimensions and the importance of the scientific revolution defined a geographical context within which the new sciences were born and formulated. According to this view, the new natural philosophy and all the theoretical and practical developments which accompanied its shaping had been realized in a polygon formed by Florence, Paris, London, Edinburgh, Cracow and Florence. What happened in Europe, outside this polygon has invariably been referred to as a transmission of the ideas of the scientific revolution to the European periphery. Although the concept of transmission of science and technology can be useful and even fruitful for further research one must always recognize that in being reduced to different localities, ideas and techniques are always transformed in unexpected and sometimes startling ways. Thus instead of talking about transmission it maybe preferable to discuss this phenomena in terms of appropriation of ideas and techniques by the multiple cultural traditions of a specific society during a particular period of that society. A historiography of appropriation allows us to examine systematically the particular forms of diffusion of aspects of natural philosophy with local traditions of the specific forms of resistance encountered by these new ideas. The extent which such expressions and resistances displayed local characteristics, the procedures through which the new ways of dealing with nature were legitimate etc. etc.

Surely, a richer and more complex picture will emerge in how science and technology were introduced in the European periphery. These are some of the issues in the work of Professor Dölen, and his researches help us to have a deeper understanding of these questions and especially of the dynamics created in the local context of the Ottoman period in a subject that is one of the more intriguing in the history of the sciences. One of the most intriguing challenges for historians of science, technology and medicine is to chart their own thematic atlas within the geographically expanded and culturally diverse Europe whose present configuration provides a unique opportunity for symbiosis between established and emergent communities of historians. Members of newer communities will soon decide how to recast what have often and for many years

been local topics in ways that can be linked to contemporary historiography of science. In Europe today we are at a fortunate juncture that offers an unprecedented and perhaps fleeing opportunity to expand the domain of problems and issues in the history of science as a whole. The assertive presence in the problematic of history of science of the European periphery not as a geographical entity but as a plurality of the use and practices about the sciences. I'm sure that the work of Professor Dölen has contributed in this further merging of the community of the historians of science in the European periphery and in consolidating the themes and contexts of history of science again in the European periphery. *Size çok çok tebrikler.*

Prof.Dr. Emre Dölen

Efendim, evvela böyle bir şeyi düşündüğü için Sayın Feza Günergun'a ve böyle bir fikri ortaya atan sevgili dostum Şeref Etker'e teşekkür ile başlayayım. Hakkımda böyle bir şey yapılmış olmasından şu gün son derece mutluyum, son derece duyguluyum. Çünkü demin Aykut hocanın da konuşmasında belirttiği gibi biz herhangi bir şey bekleyerek çalışmıyoruz. Herhangi getirisi olan bir şey değil bilim tarihi. Bu, bir inatla, zevk olarak yapılacak bir şey. Dolayısıyla, tabiatıyla, hiçbir maddi karşılığı olmasa da böyle şeylerin bu şekilde manevi karşılıkları da insanı çok duygulandırıyor. Bu toplantıya katılan tüm kişilere dostlarıma buraya gelen herkese --içinde dostlarım var, öğrencilerim var, çalışma arkadaşlarım var, çok çeşitli kişilerden oluşan bir grup-- çok çok teşekkür ederim. Buraya geldiğiniz ve benimle böyle bir şeyi paylaştığınız için başka söyleyecek bir şeyim yok. Teşekkürler.

Prof.Dr. Korkut Tuna

Efendim hepimize hoş geldiniz diyorum. Fakültemizi şereflendirdiniz, şenlendirdiniz. Gerçekten bilim tarihine değerli katkılarda bulunan bir hocayı, böyle bir dergi vesilesi ile ağırlamak çok mutluluk verici bir olay. Kendisini giyaben tanıyorduk. Belki birkaç yerde karşılaştık ama ben de, Batılı bilginin eleştirisi adlı çalışmayı yaparken Emre Dölen hocanın yazılarından yararlanmış ve tezlerini bir şekilde desteklemiştim. Bu bakımdan, giyaben de olsa aynı çizgi üstünde bulunmamız var. Bilim bir şey getirmiyor ki tarihi getirsin. Aklıma o geldi. Gerçekten de pür bilimle uğraşanlara maalesef bir şey yok. Tabii ki tarihi ile uğraşanlara da bir şey hiç kalmıyor. Bu bakımdan kendisine hak veriyorum. Ben bu toplantı vesilesiyle bir araya gelen bu konuya gönül veren herkesi de tebrik ediyorum, buraya geldikleri için kutluyorum. Feza hanım zaten bu işleri çok ince düşünen ve hazırlayan bir kişi. Bana geldiğinde, bahsettiğinde, böyle "sizin de haberiniz olmadan Kostas Bey de gelecek" deyince iyi bir sürpriz olacağını düşünmüştük. Tabii o olay nasıl hazırlandı bilmiyorum. Gelince sizi görünce ilk karşılaşmanızda nasıl bir etki oldu, onu biraz gözden kaçırmış oldum. Ama netice olarak, hakikaten bilim tarihi, bilhassa bizim bilim tarihimiz

önemli bir konu. Bu konuya destek veren herkesi kutlamak gerekiyor, tebrik etmek ve desteklemek gerekiyor. Bu bakımdan fakültemin böyle bir güne misafir kabul etmesi ve böyle bir şeye vesile olmasından da çok memnunum. Bu bakımdan sizi tebrik ediyorum. İnşallah sizden yine eserler okuyup yararlanacağız. Çalışmalarınızın devamını diliyorum.

Prof.Dr. Şafak Ural

Sayın hocamıza, önce fakültemize, bölümümüze dolayısı ile bilim tarihine yapmış olduğu değerli katkıları için teşekkürlerimi ve tebriklerimi sunuyorum efendim. Bu vesile ile bu kadirşinas davranışı dolayısı ile de Sayın Feza Günergun'a teşekkür ediyorum. Fakat çok kısa olarak, vaktinizi çok fazla almadan, ufak bir hatıram ile bir iki bir şey söylemek istiyorum. Buraya asistan olarak girmek için sınav yapıldı. O sınava girdim ve bir arkadaşım ile beraber kazandım. İki kişi alınacaktı. Kendim de diğer arkadaşım da yine aynı şekilde Dil Tarih Coğrafya Fakültesi mezunu idik. İkimiz de Ord. Prof. Aydın Sayılı'dan ders almıştık. Sınavı yapan ve bizi daha sonra asistan olarak alan Prof. İsmail Tunalı daha sonra epey bir zaman sonra dedi ki, sizin bilim tarihi okuduğunuz kâğıdınızdan belli idi. Tabii ki o zaman İstanbul Üniversitesi'nde Bilim Tarihi yoktu ve Felsefe Bölümü asistanı alınıyordu. Yani felsefeye bakışta Bilim tarihinin ne kadar önemli olduğu burada açık olarak orta idi. Bilim tarihinin kendi yaşantımdan gelen öneminin o zamandan beri ben çok iyi farkındayım. Bu durum dolayısı ile de bilim tarihinin ilk kuruluşu hangi tarih hatırlamıyorum --Profesör Ekmeleddin İhsanoğlu Bey tarafından 1985 yılında ilk defa kuruldu-- hatta Bilim Tarihi Felsefe Bölümü içerisinde kurulduğunda çok patırtı çıkardı. O patırtıları göğüslemek de ne hikmetse bana düştü. O dönem doçenttim galiba, profesör değildim. Hep bunun arkasında Bilim Tarihi'nin Felsefe için öneminin ne olduğunu çok iyi bilmem yatıyor. Gerçi çok iyi biliyorum ki, Bilim Tarihi'nin Fen Fakültesi'nde mi okutulsun Felsefe'de mi okutulsun tartışmaları var. Bu dünyada da var bu tartışmalar. Beni fazla ilgilendirmiyor ama Felsefe Bölümü içerisinde, Felsefe öğrencilerinin en azından Felsefe Bölümü eğitimi içerisinde Bilim Tarihi'nin büyük yeri olduğunu ben kendim biliyorum. Bunun yalnızca Felsefe eğitimi açısından değil bir başka açıdan da önemli olduğunu düşünüyorum.

Sarton'un meşhur biraz evvel sayın profesörün de andığı gibi Bilim Tarihi kitabının yanlış hatırlamıyorsam giriş kısmında şöyle bir cümle vardır. Tam kelime kelime hatırlamıyorum ama mealen şunu söylüyor: Kendi tarihini bilmeyen kendi ülkesini de sevmiş olamaz. Yani, bir insanın kendi ülkesini veya kurumunu, her ne ise, sevdiğini düşünebilmesi iddia edebilmesi için tarihini bilmesi lazım. Dolayısıyla sevgi baş bir kavram değil onun içerisinde dolduracak birçok etken var. Ama öyle görülüyor ki, bunlardan bir tanesi de bilim tarihi ve düşündüğümüz zaman da bunun ne kadar güzel yerinde bir teşhis olduğunu ben

her zaman için kabul ediyorum. Bilim tarihinin kendi ülkemiz açısından da dolayısıyla önemi dünya tarihi açısından ayrı bir önemi var. Bugünü anlamak için yarımı değerlendirebilmek, kurmak için bilim tarihine de bu açıdan önem var. Dolayısıyla bilim tarihinin akademik bir disiplin olması dışında çok yönlü bir işlevi var. Bu işlevini Feza Hanım devraldığı bilim tarihinin başına geçtiği günden beri, tabi ki 1985'ten bu güne kadar yapılmış çalışmalar içerisinde, çok önemli bir noktayı teşkil ediyor. Dolayısıyla bu bölümün kurulmasında emeği geçen Prof. Ekmeleddin İhsanoğlu'na, bu toplantının bu bilim tarihinin bugüne gelmesinde büyük emeği büyük katkısı olan ve sayın hocamıza burada bizimle beraber olma mutluluğunu yaşatan inceliğini yaşatan Sayın Günergun'a da tekrar huzurlarınızda teşekkür ediyorum.

Yük. Müh. Mert Sandalcı

Oldukça hazırlıksız oldu. Emre Hoca ile ilk tanışmamız Eskişehir'de oldu ve biz ilk sergimizi açmıştık. O zaman, eşim Gülnur ile "Emre hoca böyle soğuk bir adam, pek fazla konuşmuyor" demiştik. Fakat bu demiryolu işi ortaya çıktıktan sonra, ortak çalışmaya başladıktan sonra, aramız çok ısındı ve birlikte çok çalışmalar yaptık ve her çalışmamızda birbirimize destek vererek çok hoş işler başarıyoruz. Bunlardan en sonuncusu sanıyorum sizin üniversitenizin tarihi ile ilgili bir çalışma sırasında üniversite marşını bulmamızdır. Bugün marşı tekrar çaldırmak için ben bir girişimde bulunuyorum. Her adımımızda birbirimize danışıyoruz, her yaptığımız kitap çalışmasında, onunla akşamları oturur ve kitabı gözden geçiririz: nasıl yaptık nasıl ettik. Onun yine çalışmasında bulunduğu çimento tarihi ile ilgili bir kitap vardı. Orada da epey işbirliği yaptık. Bir garip ilişki bizimkisi ya o benim için bir şeyler bulur ya ben onun için bir şeyler bulurum ve en büyük keyfimiz bir şey bulduktan sonra birbirimize telefon edip o malzemeleri bir araya getirmektir. Bunlar işte, bizi çok heyecanlandırır. Tarihle uğraşanların malzeme bulurken keyiflendikleri kadar da hoş bir şey yoktur. Edirne'de Darülfünun'un dağıttığı kâğıt rozeti bulmuştum, Emre hoca da benim son kitabımda -- Fevziye mektepleri tarihi ile ilgili çalışma yaptım yeni -- onun hesap cetvelini mesela Erzurum'dan buldu getirdi. Böyle bir ilişkimiz var ve bu çok hoş devam ediyor. İnşallah ürettikçe birlikte çalışmaya devam edeceğiz. Birlikte yarattığımız bir kitap o demir yolu kitabı ki, ondan esinlenerek bu kitaba da öyle katkıda buldum. Bugün yeniden yapımı ortaya geldi ve başlamak üzere bir şeyi yaratırken sadece kitabı tarihi olmakla değil projenin ortaya çıkması ve yeniden Kâğıthane'den Karadeniz'e kadar küçük trenlerle gidecek olmamız bizim en büyük gururumuz. Şimdi kenar kenar kitabı yaptık, kenardan kenardan izliyoruz. Keyifle kendisine çok çok teşekkür ediyorum başarılarının devamını diliyorum.

Prof.Dr. Emre Dölen

Efendim o konuda ben şöyle bir açıklamada bulunayım. Şimdi ben Darülfünun ve Üniversite tarihi konusunda çok kapsamlı bir çalışma yapıyorum. Aşağı yukarı da sonuna yaklaştık. Bu sırada kaynakları tararken bir yerde İkinci Meşrutiyet'ten sonra bir cümle olarak şu bilgiye rastladık: Öğrenciler ve hocalar bir törene katılıyorlar ve diyorlar ki, önde de bir mızıka Darülfünun marşını çalıyordu. Darülfünun dendiğine göre, bir marşı vardır diye biz buradan yola düştük. Mert ile beraber, aşağı yukarı bir yılı aşkın bir süre bunu aradık. Çünkü ne marşın ismi belli, ne bestecisi belli, ne de güftesini kimin yazdığı belli. Yani ortada böyle tek bir cümle var. Bir yerlerde tarama da yapmak mümkün değil ama bütün bu çabaların sonucunda marşı bulduk. Bulunca gördük ki, marşın güftesi de Tevfik Fikret'e aitmiş.

Yük. Müh. Mert Sandalcı

Ben kısacık bir şey söyleyeyim Fevziye mektebi tarihini yaparken, oranın da bir marşının Selanik'te yazıldığını ve bu marşı büyük bir tesadüf eseri bulduk. Kitabı yaparken tanıtım için bu marşı nasıl okuruz diye düşündük. Fevziye mektepleri Acapella 34 adlı bir koronun sponsoru olmuşlar. Bu Acapella 34, İngilizlerin meşhur Swingle Singers grubu vardı. Çok meşhurdu. Onun kurucusu, editörü şimdi seksen yaşlarında ve hepsi bizim koroyu İtalya da dinlemiş ve çok beğenmiş ve onlara parça hazırlama taahhüdünde bulunmuş. Şimdi ekip derhal İngiltere'ye gitti ve Fevziye Mektebi marşını uyarladılar ve şimdi okulda çalınacak. Aynı şekilde Emre hocaya söyledim derhal Darülfünun marşını da keyifle yapabiliriz. Çünkü şöyle bir sorun ve elimizdeki notalar piyano partiyonu. Sözler de ayrı ve birbiriyle uyumunu sağlamak oldukça zor. Yani uzun bir çalışma yapmak gerekiyor. Ben marşın sözlerini ve notalarını alıp Darülfünun'unkini de o koroya okutup --ki bizim için her şeyi yapabilir durumdadır-- çünkü bu koroya çok büyük destekler verilmiş, dileyin bizden ne dilerseniz diyorlar. Fevziye mektebinin dışında bu Darülfünun marşını da Acapella korosuna ben okutacağım. Yani o işi yapacağım inşallah. Sözleri var. (E.Dölen: Tevfik Fikret'in zaten güfte. Ben marşı getireyim yarın, güftesi de var bestesi de var bu marşın. Zaten Fevziye mektepleri marşı ile Darülfünun marşının bestecisi aynı. Aynı kişi bestelemiş yani). (Ş.Ural: Bu günlerde bununla ilgileniyordum bir marş yazılması için. Çünkü marşımızın olması lazım ama büyük bir tesadüf bununla karşılaştık çok güzel bir tesadüf).

Prof.Dr. Şefik Görkey

Evet, ben önce özür dilerim. Fakülte'deki toplantı nedeniyle epeyce geç kaldım. Onun için yöntemi bilmiyorum ama beş dakika oldu salona gireli. Çok sıcak samimi bir ortam çok keyifli onun için bende sözü almadan edemedim. Biz, ağırlıklı olarak etikle uğraştığımız için sözcüklerle uğraşiyor ve onun için

çok konuşuyoruz bazen. Ben hazırlıklı değilim bu konuda ama Emre hocayı ne zaman gördüm diye bir düşündüm, siz söylediğiniz zaman. İlk kez, ben doktora yaparken, hoca bize bilim tarihi ile ilgili bir sunum yapmıştı. Cerrahpaşa'da. Kendisi beni, o zamanı hatırlıyor mu bilmiyorum ama ben hocayı ve sunumunu çok iyi hatırlıyorum. Çünkü hoca Dower publication'ı çok sever benim bildiğim kadarıyla. Onun katalogları ile falan gelmişti. Ukalalık etmeyeyim tabi, bu camiada başka Dower publication'dan haberi olan var mı bilmiyorum ama ben de kataloglarına meraklı biriydim. Kitaplarını az görmüş olmakla birlikte bu benim tarafımdan açıkçası bir başlangıçtı hocam. Fakat daha sonra Marmara Üniversitesi Deontoloji Anabilim Dalı'nda görev yapmaya başladım. Ondan sonra da biz hocayı haftada bir iki gün ziyaret etme ve ondan bir şeyler öğrenme ayrıcalığına sahip olduk. Hocanın bizim anabilim dalının doktora yüksek lisans programına 'olmazsa olmaz' katkıları var, çok büyük desteği var. Şu anda dokuz arkadaşımızın eğitimine gerek tıp tarihi gerek bilim tarihi açısından katkıları var ama hoca sanıyorum biraz etikçi olmaya başladı. Çünkü hoca bizim tez izleme komitemizde aynı zamanda üye. Biz hocadan biraz yararlanıyoruz kendi deneyimi ile birikimi ile bakış açısı ile bizi o kadar güzel yönlendiriyor ki tezlerde bence bilmiyorum pek farkında mısınız ama biz etikle uğraşanlar hocanın bir parça etik yönü de olmaya başladı. Çok iyi etikçi olduğunu iddia edenlerden çok daha güzel perspektife sahip olduğunu biliyoruz ve hocaya çok teşekkür ediyoruz. Nuran Hanım ile birlikte kuşkusuz söz alırken hatırımda idi ama Nuran hoca ve Emre hoca ile bizim doktora programımız yürüyor, yoksa yürümesi mümkün değil tekrar çok teşekkür ediyoruz saygılar sunuyoruz hocam.

Prof. Dr. Nuran Yıldırım

Efendim ben de Emre Bey ile çalışma şansını yakalamış bir insanım. O yüzden bir iki söz söylemek istedim. Ben de Mert Bey gibi Emre Bey'i ilk tanıdığımda doğrusu şöyle bir şeyler söylenmişti o zaman: Emre Bey çok titizdir. Emre Bey jürilerde şöyle titizlenir böyle titizlenir, onun önüne koyduğunuz bir şeyin çok iyi olması gerekiyor, eğer güvenmediğiniz bir çalışma varsa sakın Emre Bey'in önüne götürmeyin. Böyle tanıdım ben Emre Bey'i. Ondan sonra galiba bu özelliklerimiz biraz benzeştiği için kendisi ile yakınlaştık ve bir sergi hazırlama şansını yakaladım Emre Bey ile. Üniversite yayıncılığı ve yaşamı konusunda bir sergi hazırladık. Gerçekten orada ne kadar titiz olduğunu çok yakından gözlemladım. Onun kitabı basılırken de aynı titizliği gösterdiğini biliyorum. Kendisinden bu aşamada çok şey öğrendiğimi söyleyebilirim. Değişik ayrıntıların ne anlama geldiğini bunların ne kadar önemli olduğunu hep Emre Bey'den öğrendim. Aynı şekilde Mert Bey'in bahsettiği ilişki bizim de aramızda var: Karşılıklı alışveriş, bulma sevincini paylaşma. Çok iyi hatırlıyorum, Darülfünun marşını buldukları zaman beni aramıştı. Söyledi böyle bir marş bulduklarını. Benim de eşim edebiyat

öğretmeni. Ben telefonu kapatınca sevinçle eşime dedim ki "Darülfünun marşını bulmuş Emre beyler". O hemen "Tevfik Fikret"indir. Bugünün dili ile de vardır, biz derste okutuyoruz" dedi. "Olamaz, ciddi misin?" dedim ve bundan haberdar olmadığım için doğrusu çok utandım. Ama ilginç bir anı olarak sizlerle paylaşmak istedim Ben de Emre Bey'in bu verimli çalışmalarının uzun yıllar sağlıklı ve huzurla devam etmesini diliyor kendisini kutluyorum.

Prof. Dr. Reşat Apak

Sayın Rektör Yardımcım, Sayın Dekanım ve Bölüm Başkanım ve bu güzel imkânı yarattığınız için teşekkürlerimi sunarım. Sevgili hocamız dostumuz ve ağabeyimiz Prof. Dr. Emre Dölen'e biz kimya camiasında hocaların hocası deriz. Çünkü on parmağında on marifet vardır. Az evvel sayıldı. Hem bilime meraklı hem edebiyata meraklı hem yazısı güzel tarihe meraklı her şey elinden gelen bir hoca olması nedeniyle, hepimizi yetiştirmiş olması nedeniyle de ona hocaların hocası denir. 1971 yılında ben ilk kez Kimya Fakültesi'nde asistan olarak, pardon öğrenci olarak, girdiğimde Emre ağabeyimiz, hocamız, o dönemde asistanlık yapıyordu. O dönemlerde bir ay inorganik ya da anorganik kimya dersini bir parça eklettik verildiğini hissetmiştik. Fakat bir asistan vardı ki o dersin kapsamının çok ötesinde ufkumuzu açan bir asistandı. İşte Emre hocamız, o zamanlar eleştireci bir bakış açısı ile yaklaşıyordu. Şimdide aynı eleştireci tavrını sürdürüyor ve fakültemizin tarihini aynı zamanda kimya tarihini de yapıyor. Aynı zamanda konformist bir bakış açısı ile de yani böyle yerleşik kalıplara uymaması nedeni ile de, ben Emre hocayı çok takdir ediyorum. Özellikle bu üniversitelere sürekli bir takım müdahalelerde bulunulması ve oradaki yerleşik bilim gücünün zaman zaman uzaklaştırılması ya da ayrılmaya mecbur edilmesi anlamında, bilim tarihinin kesintilere uğraması bakımından da Emre hocamız yerleşik görüşe karşı görüşler geliştirmiştir. Bunu çeşitli bilimsel toplantılarda dile getirmiştir. Daha sonra, tabii sempozyumlarda, birçok yerde beraber olduk. O benim jürilerime çok geldi, ben onun jürilerine çok gittim. Aynı zamanda bilimsel titizlik yönünden de biz hoca ile çok güzel bağdaşırız. Bende çok uluslararası, ulusal dergilerde hakem oldum, o da hakem oldu. Dolayısıyla o anlamda hocamızdan bize gelen ve yahut da bizden ona hakemlik için giden böyle makalelerde olmuştur. Biz tabii kimya tarihi yönünden çok, bilimle ilgili çalışmalarını biliyoruz. En son Tıp Nobel'i alan Nobel Ödülü'nü alan kişi, Avustralyalı bilim adamı diyor ki: "Bilim iyi anlaşılır, herkesçe benimsenebilir. Bilim bir hikâye anlatmaktır" diyor. Yani bu bilim ile edebiyatın az önce Şafak hocamızın da ifade ettiği bilim tarihi ile felsefenin bilim ile edebiyatın bağlantısı çok önemli. Bu şekilde bunları birlikte sürdüren kişilerinde ben çok fazla olmadığı kanaatindeyim. İşte hocamız da bunlardan bir tanesidir. Saygılar sunarım.

Ölümünün 50. yılında Dr. Adnan Adıvar'ı Anma Toplantısı İstanbul Üniversitesi, 28 Kasım 2005

Bilim tarihçisi, düşünür, siyasetçi Dr. Adnan Adıvar (1882-1955), ölümünün 50. yılında, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Bilim Tarihi Anabilim Dalı tarafından düzenlenen bir toplantı ile anıldı. 28 Kasım 2005 tarihinde Edebiyat Fakültesi Genel Kurul salonunda gerçekleşen toplantıya, Adıvar ailesinin bazı üyeleri, öğretim üyeleri, doktorlar, bilim tarihçileri ve öğrenciler katıldı. Bütün katılımcılar tarafından imzalanan toplantı posterininin, bu verimli toplantıyı geleceğe taşıyacak güzel anılardan biri olacağına şüphe yoktur.

1905 yılında Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'den mezun olan Adnan Adıvar, Berlin'de ihtisasını tamamlamış, İstanbul'a döndükten sonra Tıp Fakültesi'nde müdürlük, iç hastalıkları hocalığı yapmış, Trablusgarp Savaşı'nda Hilal-i Ahmer (Kızılay) görevlisi olarak çalışmıştı. 1920 yılında eşi Halide Edip Adıvar

ile Mustafa Kemal'in yanında Milli Mücadele'ye katılmış, TBMM başkanlığı, Sıhhiye ve Dahiliye vekillikleri yapmış, Cumhuriyet'in ilanından sonra kurulan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası içinde yer almıştı. *Osmanlı Türklerinde İlim* (Paris 1939, İstanbul 1943) adlı eseri onun 1926-1939 yılları arasında Avrupa kütüphanelerinde yaptığı bilim tarihi araştırmalarına dayanır. Bertrand Russel'in *Felsefe Meseleleri* adlı eserini tercüme etmiş, 1940'lı yıllardan itibaren çeşitli gazetelerde yayımlanan yazılarını üç kitapta toplamıştır. Adıvar, matematikçi Kerim Erim'den (1894-1952) sonra Albert Einstein (1879-1955) ile görüşen ikinci Türk bilim adamıdır. Görüşme 1946 yılında Princeton'da gerçekleşen bu görüşmenin izlenimlerini Dr. Adnan Adıvar 1947'de yayımlamıştır.

Anma toplantısında, açılış konuşmalarından sonra, İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi emekli öğretim üyelerinden Prof. Dr. Aykut Kazancıgil, A.Adıvar'ın şahsiyeti ve çevresiyle ilişkileri hakkında bilgi verdi. Sabancı Üniversitesi öğretim üyelerinden Prof.Dr. Erdal İnönü, A.Adıvar'ın gazete ve dergi yazılarından oluşan *Bilgi Cumhuriyeti Haberleri* adlı eserini tanıttı. İstanbul Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Deontoloji Anabilim Dalı öğretim üyesi Prof.Dr. Nuran Yıldırım ise, Adıvar'ın biyografisi hakkında bilgi verdi ve özellikle tıp tarihi ile olan ilişkisi üzerinde durdu, A.Adıvar'ı fotoğraflarla tanıttı. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Bilim Tarihi Anabilim Dalı Başkanı, toplantının düzenleyicisi Prof.Dr. Feza Günergun, Adnan Adıvar'ın Paris'teki bilim tarihi çalışmalarını, 1933 yılında *Isis* dergisinde yayımlanan ilk bilim tarihi makalesinden başlayarak, onun bu konudaki belli başlı yayınlarını tanıttı. Ayrıca, Adıvar ailesinin dostlarının albümlerine dayanarak, A.Adıvar'ın Halide Edip'in birlikte çekilmiş fotoğraflarını gösterdi. Halide Edip'in torunu Ömer Sayar ise Adnan Adıvar'ın özelliklerini ve onunla ilgili anılarını aktardı, aile arşivinden getirdiği görsel malzemeyi sundu.

Prof. F.Günergun'un açış konuşmasından, 2005 yılının hem A. Adıvar'ın (1992-1955) hem de A. Einstein'ın (1879-1955) ölüm yıldönümü olduğunu; bu iki bilim adamının 1947'de Princeton'da görüştiklerini ve Adıvar'ın bu görüşmenin ardından bir yazı kaleme aldığını öğrendik. Toplantının bilim tarihçileri için önemli bir yönü de, Dr. Adnan Adıvar'a Princeton Üniversitesi tarafından verilen "şeref doktoru" diplomasının İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dekan Yardımcısı Prof. Dr. Muhammet Yelten tarafından tanıtılmasıydı. Bu verimli toplantıda yapılan konuşmalarının İstanbul Üniversitesi Bilim Tarihi Anabilim Dalı tarafından yayımlanmakta olan *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* dergisininin 2006'da yayımlanacak Adnan Adıvar Özel Sayısı'nda okuyuculara sunulacağı haberi ise, toplantı ile ilgili bir diğer güzel gelişmeydi. (Y.Doç.Dr. Sevtap Kadioğlu).

Prof.Dr.Feza Günergun'un (Bilim Tarihi Anabilim Dalı Başkanı) konuşması

Değerli hocalarım, Sayın konuklar, Sevgili öğrenciler,

Bildiğiniz gibi 2005 yılı, Einstein'ın görelilik, kuantum ve Brownian hareket teorilerinin temellerini atan ünlü makalelerinin yayımının 100. yıldönümüdür. Makaleler, ilk defa 1905'te, *Annalen der Physik*'te yayımlanmıştı. 2005 yılı aynı zamanda 1955'te vefat eden Einstein'ın ölümünün 50. yıldönümüdür. UNESCO, göreliliğin 100. yılı münasebetiyle, dünya çapında fizik bilimine olan azalan ilgiyi arttırmak için 2005 yılını "Dünya Fizik Yılı" olarak ilan etmişti. Türkiye dahil olmak üzere, çeşitli ülkelerde Einstein'ın çalışmalarını tanıtan çok sayıda bilimsel toplantı düzenlendi, yayınlar yapıldı, web sayfaları hazırlandı.

Türk Bilim Tarihi bakımından, 2005 yılı, 1585'de vefat eden Takiyüddin Rasıd'ın ölümünün 420. yılıdır. Astronomi, matematik, optik ve mekanik konusunda otuza yakın eser vermiş olan bu Türk bilim adamı geçtiğimiz hafta İstanbul'da bir bilimsel toplantı anıldı.

2005 yılı aynı zamanda Türk bilim tarihçileri arasında bir öncü olan ve Osmanlı dönemi bilim tarihi çalışmalarını başlatan Dr. Adnan Adıvar'ın 50. ölüm yıldönümüdür. Aralarında 3 yaş fark olan Einstein ve Adıvar, aynı yıl, 1955 yılında vefat etmiştir. Bu iki bilimi adamı, 1946 yılında Princeton'da görüştiklerinde, bu dünyayı aynı yıl terk edeceklerini ve 2005 yılında İstanbul'da yapılacak bir anma toplantısında birlikte anılacaklarını herhalde düşünmemişlerdi.

Ölümünden sonra, Dr.Adıvar için özellikle tıp tarihçileri tarafından anma toplantıları düzenlenmiştir. Dr.Adıvar, ölümünün birinci yıldönümünde (Temmuz 1956) ve on beşinci yıldönümünde (Kasım 1960) İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü tarafından düzenlenen toplantılar ile anıldı. Doğumunun 100. yıldönümüne tekabül eden 1982 yılında ise, onun anısına "Avrupa'da ve Bizde Hekim Yetiştirmenin ve Tıp Tarihinin Önemi" başlıklı bir sempozyum düzenlendi ve gıyabında kendisine "üstün hizmet berati" verildi.

Adnan Adıvar'ın Türk bilim tarihçileri tarafından anılması, bildiğim kadarıyla 2005 yılından önce gerçekleşmemiştir. Prof. Aydın Sayılı'nın Ankara'da Adıvar'ı anmak için bir etkinlik düzenleyip düzenlemediğini bilmiyorum. Adıvar'ı ölümünün 50.yılında anma fikri, 2003 yılı Mayıs ayında, Dr. Şeref Etker ile yaptığımız yazışmalar sırasında doğdu. Hatta Dr. Etker'in teklifi, Dr. Adıvar'ın anısına uluslararası bir toplantı düzenlenmesi yönündeydi. 2004 yılı sonunda düzenlediğimiz Ali Kuşçu ve Salih Zeki'yi anma toplantısında, 2005 yılının Adıvar'ın ölümünün 50. yılı olduğunu ve Anabilim Dalımızın kendisini anmak için 2005 yılı sonunda bir etkinlik düzenleyeceğini duyurmuştuk. Bu projemizi açıkladıktan sonra, Ankara Üniversitesi DTCF

Bilim Tarihi Anabilim Dalı'nın Mayıs 2005'te Adıvar'ı anmak için bir toplantı düzenlediğini haber aldık ve projemizin Ankara'da Dr. A.Adıvar'ın anılmasına vesile olduğu için sevindik.

Dr.Adıvar hakkındaki yayınların büyük kısmı, ölümünden kısa süre sonra, dostları tarafından yazılmış yazılardır. Son yıllarda, Ankara'da Hacettepe Üniversitesi'nde Orhan Ada tarafından geniş kapsamlı bir doktora çalışması yapılmış ve tez 2004'te tamamlanmıştır. Bu doktora çalışması, A.Adıvar hakkındaki mevcut kaynakların hemen hepsini bir araya getirmektedir. Buna rağmen, bu bilim tarihçimizin hâlâ araştırılacak ve analiz edilecek birçok yönünün bulunduğu inanıyorum. Bu mütevazı toplantının da Dr. Adıvar hakkında yeni bilgi ve belgelerin ortaya çıkmasına vesile olmasını dilerim. Toplantıya yapılan katkıları Salih Zeki toplantısı için yapmakta olduğumuz gibi, önümüzdeki yıl, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* dergisinde yayımlamayı ve Adnan Adıvar için özel bir sayı hazırlamayı planlamaktayız.

Adnan Adıvar'ı anma toplantısını, bugün Edebiyat Fakültemizin çatısı altında, değerli hocalarımızın katkısıyla gerçekleştirdiğimiz için mutluyuz. Toplantımızda konuşmayı kabul eden Prof.Dr. Erdal İnönü, Prof.Dr. Aykut Kazancıgil ve Prof.Dr. Nuran Yıldırım'a teşekkürlerimi sunmak istiyorum. Halide Edip'in torunu Ömer Sayar'a, Ankara'dan gelerek toplantımıza katıldığı, Dr. Adnan Adıvar ile ilgili anılarını bize aktarmayı ve aile arşivinden getirdiği fotoğrafları ve kısa metrajlı filmi bize göstermeyi kabul ettiği için müteşekkirim.

Ayrıca, Halide Edip ve Adnan Adıvar çiftini yakından tanımış olan Sayın Bedriye Pars'a (Halide Edip Hanım'ın kız kardeşi Belkis Boyar'ın ve Sami Boyar'ın oğlu Prof.Dr. Bedrettin Pars'ın eşi) ve Halide İçsöz'e (Halide ve Adnan Adıvar'ın manevi evladı), anılarını ve ellerindeki fotoğrafları bizimle paylaştıkları için müteşekkirim. Halide İçsöz ile temas kurmamı öneren Prof. Dr. Celal Şengör'e de teşekkür ederim. Prof. Şengör, bugün yurtdışında olmasaydı, konuşmacılarımız arasında olacaktı. Belki daha ileri bir tarihte, kendisinden Adnan Adıvar'ı dinlememiz mümkün olur. Son olarak, toplantımızı onurlandıran siz sayın konuklarımıza, anabilim dalımız adına hoş geldiniz demek ve teşekkürlerimi sunmak istiyorum.

Prof.Dr. Muhammet Yelten'in (Edebiyat Fakültesi Dekan Yardımcısı) konuşması

Hoş geldiniz. Bilim Tarihi Anabilim Dalı'nın büyük eziyetlerle oluşturulduğu toplantıya şeref verdiğiniz için hepimize teşekkür ederim. Ölümünün 50. yılında anmak için toplandığımız Dr.Adnan Adıvar çok yönlü bir kişiliğe sahiptir. Öncelikle bilim tarihçisi olması yönüyle dikkati çeken Adnan Adıvar aynı zamanda bir ansiklopedi kurulunun başkanı olarak başarılı bir

ansiklopedi hazırlayıcısı olarak karşımıza çıkmaktadır. Aynı zamanda tıp sahasında göstermiş olduğu gayretlerinden dolayı bir tıpçı, tıp biliminin ve tıp çalışmalarının öncüsü ve başarılı bir kişi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bir başka özelliği de onun edebiyatçı olması yönüdür. Edebiyatçı yönünün olduğunu yakın tarihte fakültemizde bulunduğumuz bir vesika ile tespit ediyoruz. 2005 yılı Ocak ayında, Dekan yardımcısı olduğum sıralarda sayın Rektör yardımcımız Şafak Ural Bey'in beni Dekan yardımcısı olarak atamak istemesi sonucunda göreve başladığım sıralarda, arkadaşlarımız, Halide Edip Adıvar'ın odasında bıraktığı eşyaların olduğunu söylediler. O eşyaların koruma altına alınması için arkadaşlarla iş birliği yaparak bir çalışma gerçekleştirdik. Bu çalışma ile birlikte kendisinin eşyalarını koruma altına alma yoluna gittik. Eşyalar arasında şu malzemeler bulunmaktadır: Kartvizit kutusu, ağızlık, sigaralık, mühür, güneş gözlüğü, el çantası, not defteri, zarf açacağı, kitap açacağı, abajur, süs eşyası, dikiş kutusu, deri cüzdan, tabaka, sarkaç lamba, işlemeli kılıflı kitap açacağı. Bunların yanında bir de Adnan Adıvar'a ait bir onursal diploma mevcuttur. Bu onursal diploma Amerikan Princeton Üniversitesi tarafından kendisine onursal diploma olarak verilmiştir. Diploma gelişi güzel şekilde değil bir rulo içerisinde muhafazaya alınmış korunmaktadır. Biz Halide Edip Adıvar Hanımefendi'nin kıymetli, eşyaları ile birlikte bu diplomayı da nadir eserler kütüphanesi bölümü dediğimiz fakültemizin mutena köşesinde bir vitrinde sergiye açmış bulunuyoruz. Daha doğrusu koruma altına almış bulunuyoruz. Bu haberi sizinle paylaşmak için özellikle konuşmayı yapmak istedim. Arkadaşlardan rica etim, Latince olarak yazılmış olan diplomanın metni Latin Dili ve Edebiyatı bölümünde doçent olan Bedia Demiriş arkadaşımız tarafından Türkçe'ye çevrildi. Bu diploma, Adnan Adıvar'a tarih olarak 3 nisan 1947 yılında verilmiştir. Haberdarsınızdır mutlaka, çeşitli yazılar içerisinde, ona bir onursal diplomanın verildiği bildirilmiştir ama diplomanın Edebiyat Fakültesi'nde olması, Edebiyat Fakültesi için bir farklı özellik taşımaktadır. Onun için bu haberi sizlerle paylaşmak istedim. Diplomanın içerisindeki metin şu şekilde oluşturulmuş:

Princeton Üniversitesi Başkanı ve yöneticileri bu belgeyi okuyacak olan herkesi efendimiz adına selamlarlar gayret ve çaba sarf ederek iyi bilgiler öğrenmiş olanların hatta burada özellikle resmi bir diploma ile bizim üniversitemize atfedilen o çok geniş hakları göz önünde tuttuklarında hem kendileri için iyi olsun hem de başkalarının gayretine vesile olsun diye kendi değerlerine uygun mükâfatların karşılıklarını görmelerinin uygun ve tamamıyla akla yatkın olması sebebiyle ve Abdülhak Adnan Adıvar'ın sadece davranışlarında masum ve insani bilimlerde derinlemesine donanımlı bir kişi olmayıp aynı zamanda Türk edebiyatını aydınlatmada en yüksek resmi payeleri layıkıyla hak kazanacak kadar büyük ilgi kazanmış olması sebebiyle bizim bundan dolayı yukarıda bahsedilen Abdülhak Adnan Adıvar'ın sene sonunun

akademik kararlarıyla insani bilimler doktorası ve ünvanı ve derecesiyle onursal sebeple taçlandırılmasını ve bundan böyle doktor sayılmasını istediğimiz herkes tarafından bilinsin.

Bu duruma ilişkin bu parşömen üniversitemizin mührü ile karara bağlanmış ve delil olarak başkanın ve sekreterinin isimleri ile sağlamlaştırılmış olsun.

Veriliş Nassouicae Salonu'nda 3 Nisan 1947

Prof.Dr. Şafak Ural'ın (İstanbul Üniversitesi Rektör Yardımcısı ve Felsefe Bölümü Başkanı) konuşması

Efendim hepinizi saygı ve sevgi ile selamlıyorum. Teşrifleriniz dolayısı ile şükranlarımı sunuyorum. Fakültemizin böylesine güzel bir toplantıda bir araya getirmiş olması dolayısıyla Felsefe Bölümü öğretim üyesi sayın Feza Günergun'a da tekrar teşekkür ediyorum. Tabii bu tip toplantıların akademik hayat içerisinde her zaman ola gelen bir önemli yeri vardır. Dolayısıyla akademik hayat içerisinde olması gereken toplantılar zaten bu tip çalışmalarını temel almalıdır ama bence Adnan Adıvar'ın ayrı bir yeri ve önemi olması gerekir diye düşünüyorum. Çünkü Adnan Adıvar Türkiye de bilim tarihi çalışmalarını açısından önemli bir yer çok önemli bir yer tutuyor. Bilim Tarihinin de diğer disiplininde içerisinde tabii ki her disiplinin kendine özgü bir yeri var ama bilim tarihinde ayrı yeri olması gerektiğini düşünüyorum buna dayanak olarak da Sartre'un bir lafını biraz çevirerek yorumlayarak aktarmak istiyorum. Sartre sevmek bilmekle eşdeğerdir gibisinden bir şey söylüyor yani eğer biz bir şeyleri seviyorsak onun hakkında bilgi edinmemiz lazım bilgiyi de bize tarih veriyor bilim tarihi veriyor toplum tarihi veriyor bütün tarihler veriyor. Dolayısıyla hangi alanda olursa olsun o alanın tarihi bu açıdan o alanı kavramak o alana karşı akademik ilgiler dışına çıkıp bir takım bağlılıklarla daha verimli daha motive olmuş bir şekilde eğile bilmek için o alanın tarihine mutlaka eğilmek gerekiyor. Bilim tarihide bu açıdan Adnan Adıvar'da bu açıdan son derece önemli bir yer önemli bir isim dolayısıyla tekrar katkıları dolayısıyla bu toplantıya emeği geçen bütün meslektaşlarıma katılan siz dinleyicilere saygı ve sevgilerimi sunuyorum çok teşekkür ederim.

İnşaat Y. Müh. A. Ömer Sayar'ın konuşması*

Halide Edib'in torunundan "İnsan" Adnan Adıvar hakkında birkaç söz

Değerli İzleyenler,

Konuşmama öncelikle kendimi tanıtarak başlamak istiyorum. Ben, Halide Edip Adıvar'ın ilk eşi Salih Zeki'den olan iki oğlundan küçük olanın oğluyum. Yani Adnan Adıvar ile bir kan bağı yok, onun üvey torunuyum. Mesleğim mühendislik olduğu için, onun doktorluğu, araştırmaları, felsefi ve ilmi görüşleri, Türkiye'nin siyasi tarihindeki rolü gibi uzmanlığı gerektiren konularda görüş bildirmem elbette mümkün değildir. Ancak 11 yaşından 21 yaşına kadar ömrünün 10 yılını, yani yedide birini onunla beraber geçirmiş birisi olarak, gerek bedensel gerekse karakter oluşumu ve ruhsal açıdan devamlı değişim ve gelişim içinde olan, önce çocuk daha sonraları da bir delikanlı gözüyle doktor, bilim tarihçisi, düşünür, siyasetçi Adnan Adıvar hakkında değil

de 60lı yaşlarında insan Adnan Adıvar hakkında zannedirim bazı şeyler söyleyebilirim.

Babamın görevi nedeniyle, Adana'da yaşadığımız için ilkokulu orada bitirmiştik. Galatasaray Lisesi'ne kaydolmak üzere babam beni İstanbul'a getirdiğinde 11 yaşındaydım. Hem Babaannemi hem de Adnan Adıvar'ı aklım ererek ilk defa o zaman gördüğümü hatırlıyorum. Babaannem o sıralarda İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde İngiliz Edebiyatı Kürsüsünün başında idi. O günlerde hafızamda Babaannemin asık suratlı, müstebit, buyurgan, dediğim dedikçi hali, Adnan Adıvar'ın ise biraz hasta, elini devamlı kalbine bastıran, inleyen, öksüren görünümünü yer etmiştir.

Babaannemin aşırı disiplin uygulaması nedeniyle Galatasaray'ın hazırlık sınıfındaki günlerim oldukça sıkıntılı geçti. Özellikle Cumartesi ve Pazar günleri okuldan eve geldiğimde mutlaka ondan bir vesileyle azar işitirdim. Böyle zamanlarda Adnan Adıvar olaya karışmaktan çekinir, ancak hemen sonra yanıma gelerek fark ettirmeden gönlümü almağa çalışır, şakalaşır, Fransızca sorular sorar, bazen de çok sevdiği Hacı Bekir'in akide şekerlerinden verir. Böyle zamanlarda davranışları ve bakışları son derece merhametli ve müşfik olurdu. Galiba 11 yaşında bir çocuğun ruhi hali içinde onun bu tavrı şuuraltıma işledi ve orada yer etti. Bu nedenle de ileri yaşlarda Babaannemden hep çekindim, Adnan Adıvar'ı ise çok sevdim.

Adıvar ailesinin haftanın belli günlerinde gelen ziyaretçileri olurdu. Bunların bir bölümü Adnan Adıvar'ın tıp dünyasından arkadaşları ve tanıdıkları, bir bölümü ise edebiyat dünyasından yazarlar, Üniversite'den aile dostlarıydılar. Düzenli olmamakla beraber zaman zaman siyasi ve idari hüviyete sahip geçmiş ve o günkü dönemin tanınmış şahsiyetleri de gelirlerdi. Gelenler arasında tıp dünyasından Adnan Adıvar'ın jenerasyonundan dönemin ünlü hekimleri olan Neş'et Ömer'i Akil Muhtar'ı, bir sonraki jenerasyondan Profesör Kazım İsmail Gürkan ve Profesör Tevfik Remzi Kazancıgil'i hatırlıyorum. Edebiyat Dünyasından Yahya Kemal Beyatlı, eski siyasilerden Rauf Orbay, zamanın İstanbul valisi Dr. Lütfi Kırdar da gelenler arasındaydı. Ziyaretçiler içinde beni en çok Rauf Orbay ile Kazım İsmail Gürkan etkilemişlerdir. Rauf Orbay, ilerlemiş yaşına rağmen deyim yerindeyse çakı gibi, son derece güçlü, gür beyaz saçlı, yalıışıklı, kısık sesli ve çok heyecanlı yapısıyla beni çok etkilemişti. İleri sürdüğü fikirlerini elini masaya vurarak yüksek sesle savunurdu.

* "Ölümünün 50.Yılında Dr. Adnan Adıvar'ı Anma Toplantısı"nda (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 28 Kasım 2005) yapılmıştır.

görmedim. Yatağının üzerinde bağdaş kurarak oturur, kolluklarını takar, özel yaptırdığı, üstü düz rhlıye benzeyen, iki tarafında kitap koyma yerleri olan alçak sehpanın üstünde, boyuna ikiye bölünmüş dosya kağıtlarına Sheaffer's marka dolma kalemiyle yazılarını eski Türkçe harflerle kaleme alırdı. Cumhuriyet gazetesinin yazı işleri müdürü Cevat Fehmi Başkut, Adnan Adıvar'ın en çok sevdiği dostlarından biriydi. Cevat Fehmi de Adnan Adıvar'ı hem çok sever hem de çok sayardı. O dönemde Cevat Fehmi'nin yazdığı sosyal içerikli tiyatro oyunları çok tutulurdu. Yeni bir oyunu sahneye koyulduğunda Adıvar ailesini onu izlemeye davet eder ve onları tiyatroya bizzat kendi götürürdü. Cevat Fehmi, Adnan Adıvar'a son makalelerini bir kitapta toplamasını önerdi. Makaleler seçildi. Sıra geldi kitabın adına. O dönemde genellikle kitaptaki ilk makalenin başlığı aynı zamanda kitabın da adı olurdu. Önceleri Adnan Adıvar kitaba, çok beğendiği "Maymun diyor ki" başlıklı makalesinin adını vermeyi düşündü. Makalede önce büyük devletlere Güvenlik Konseyi'nde özel veto hakkı tanınması tenkit ediliyor ve dünyadaki baş döndürücü bir şekilde gelişen teknoloji ve bunun tahrip gücü yüksek silahlara yansması ve bir genel savaş sonrasında insanlığın kendi kendini yok etmesi anlatılıyordu. Sonuçta bir Fransız generalinin ikinci dünya savaşı sırasındaki sözlerine atfen insan ırkının atom bombalarıyla mahvedileceği ve kalan son iki uçağın birbirlerini kovalarken yakıtlarının bitmesi nedeniyle Afrika'da bir orman üzerine düşeceklerinden bahsediliyordu. O sırada bir dal üzerinde oturmakta olan iki şempanzeden erkek olan dişisine, "Gördün mü karıcığım, yeni baştan işe başlamak yine bize düşüyor" diyordu. Adnan Adıvar makalesini maymun haklıdır diye bitirmişti. Ancak sonra "Maymun diyor ki" isminden, işin içine maymunlar girince kitabın ciddiyeti kaybolur düşüncesiyle vazgeçti ve bir başka makalenin başlığı olan *Dur, Düşün* adını koydu.

Adnan Adıvar'ın Babaannem ile olan ilişkisine de bir nebze değinmek istiyorum. Evlilikleri aslında çok dengeli bir evlilikti. Daha doğrusu Adnan Adıvar o evlilikte dengeyi sağlayan unsurdur. Bir yerde hem iyi bir eş hem de yol gösteren olgun bir büyük gibiydi. Babaannemin romantik, hissi tarafını öne çıkararak, bazen sinirli davranışları Adnan Adıvar'ın düşünceli, olgun ve yumuşak tutumu ile dengelenirdi. Özellikle Adnan Adıvar'ın Babaanneme çok düşkün olduğunu söyleyebilirim. Ancak ölümünden sonra çektiği acının büyüklüğünü gördüğümde Babaannemin de eşini çok sevdiği kımısına vardım. Onun ölümünden sonra kaleme aldığı *Doktor Abdülhak Adnan Adıvar* isimli kitabındaki portre bölümünün son kısmı, samimi, yürekten ve gerçek bir mersiyedir. Adnan Adıvar'ın ölümü üzerine Babaannem aldığı iki kişilik mezardan eşinin taşına:

Tekrar mülâkî oluruz bezm-i ezelde

Evvel giden ahbaba selam olsun erenler

mısralarını yazdırmıştı.

Cevat Fehmi Başkut, Adnan Adıvar için yazdığı son makalesinde: "Onun her şeyi gibi evlilik hayatı da örnek alınsa yeridir. Halide Hanımı bütün hayatı boyunca sevdi, takdir ve teşçil etti ve eminim gözünde onun hayali olduğu halde gitti. Onları yalnız içinde barındıkları aile çatısı birleştirmiyordu. Fikir ve mücadele arkadaşlığı, bu halis arkadaşlık da kopmaz bağlarla birini ötekine bağlamıştı," diye yazmıştı.

Adnan Adıvar çok tertipli bir insandı. Sabahları daima aynı saatte kalkar, mutlaka traş olduktan sonra giyinir, kahvaltısını yapar ve yatağının üzerinde bağdaş kurarak makalesini yazmaya başlardı. Ölümüne kadar son derece hasta olmasına rağmen, tıraşını da oldu, yazısını da hazırladı. Nitekim son yazısı Cumhuriyet gazetesinde ölümünün ertesi günü yayımlandı. Aynı gün Cevat Fehmi Başkut onun için yazdığı makalesinde "... Ölüm yaklaşıyor, yaklaşıyor ve bir taraftan tıp, öbür taraftan şahsına karşı beslenen derin sevgi ve saygı elleri ile göğsünden iterek onu durdurmağa çalışıyorlardı. Yazılarında kaligrafi iyice bozulmağa başlayınca etrafındakilere söyleyerek yazdırmağa başladı Tıp nihayet mağlup ve teslim oldu. Fakat o mağlup ve teslim oladı. Son yazısını yazdı, matbaaya yolladı ve gözlerini kapadı. Doktorları, bu kadar sükunet içinde ölen hasta görmedik, onun ölümü sadece daldığı uykunun devamı oldu dediler..." diyor. Bu satırlara ben de aynen katılıyorum. Adnan Adıvar özellikle genç doktorlar tarafından çok sevilirdi. Ölümünden önceki son bir sene içinde her akşam bir genç doktor gece evde nöbet tuttu. Yıllardan beri kalbi hasta idi ve doktorlar gece ani bir krizde onu yalnız bırakmak istemiyorlardı. Gece kalmak için birbirleriyle yarış ederlerdi. Zira akşam yemeklerinden sonra onunla sohbet etmek onlara büyük zevk verirdi. Kalbi çok zayıf olmasına rağmen o genç doktorlar ona o kadar iyi baktılar ki adeta kalbinin durmasına izin vermediler. Ancak sonuçta vade gelince kalbi direndi ama bu defa da eski akciğer hastalığı nüksetti, karaciğeri ve böbreği iflas etti ve kalbi de durdu.

Adnan Adıvar o tarihlerde İslam Ansiklopedisi'ni hazırlayan kurulun başkanı idi. Öğleden sonraları kurulun çalışmalarını yaptığı yere gitmek için dışarı çıkardı. Üzerinde koyu renkli ve daima ütülü bir elbise bulunurdu. Ayakkabıları daima boyalı olurdu. Bu vesile ile onun bazı ilginç saplantılarından da bahsetmek istiyorum. Yolunun üzerinde birkaç tane sandıklı ayakkabı boyacısı olduğu halde ayakkabılarını kendisi boyardı. Sebebini sorduğumda, bana "bir insanı ayak seviyeme indirerek ayakkabımı tutturmak, o insanı aşağılamak gibi geliyor, bundan hicap duyuyorum" demişti. Bir keresinde de muayenehanede doktorluk yapmaktan neden vazgeçtiğini sorduğumda, muayeneden sonra hastanın uzattığı parayı elini uzatarak almanın kendisine sıkıntı verdiğini söylemişti. En sevdiği hayvanlar eşeklerdi. Evin pek çok yerinde eşek bibloları bulunurdu. Eşekleri mazlum çilekeş ve güzel oldukları için sevdiğini söylemişlerdi.

Değerli izleyenler, bir duygumu ifade ederek sözlerime son vermek istiyorum:

Belli bir yaştan sonra insanlar galiba ileriye yönelik program ve proje yapmaktan, hayal kurmaktan vazgeçiyorlar, bunun yerine daha çok geriye dönerek geçmişin muhasebesini yapıyorlar, anılarını tazeliyorlar. Yetmiş iki yaşındaki bir kişi olarak ben de geriye dönüp baktığımda Adnan Adivar'ı alışkanlıklarımda, tavırlarımda karakter yapımın oluşmasında en kadar etkili olduğunu görüyorum ve onu tanımama ve onunla beraber yaşamama neden olduğu için Halide Edip'in torunu olmamdan dolayı Tanrı'ya şükrediyorum.

Sözlerime son verirken, toplantının konusu gereği uzman kişilerin ciddi, önemli ve öğretici konuşmalarından sonra benim oldukça sathi kalan sözlerimi sabırla dinlediğiniz için hepinize teşekkürlerimi sunuyorum.

Osman Bahadır'ın konuşması

Benim için Adnan Bey'in çok özel bir önemi var çünkü ben bilim tarihine olan tutkumu öncelikle Adnan Beyden aldım Osmanlı Türklerinde ilmini okuyarak bilim tarihine ilgi duymaya başladım ve öylece devam etti sonradan kitaplarını okuduğumda da çok büyük zevk aldım sadece fikirlerinden değil kitaplarında gördüğüm kişiliğini de çok beğendim çünkü kişiliği dünya görüşü okuduğum kitaplarından çok net olarak yansiyordu burada okuduğum kitaplarından iki şey söylemek istiyorum birincisi Adnan bey sanıyorum bilim tarihine girerken burada bilim tarihine niçin girdiği üzerine bazı şeyler söylendi sanıyorum bilim tarihine girerken tarihe olan ilgisinden çok bilimin önemine olan inancıyla bilim tarihine girmişti diye düşünüyorum kitaplarından ben bu izlenimi ediniyorum nitekim biraz önce söylenen siyaset günlerinden dolayı bilimle yeterince ilgilenememiş olmasıyla ilgili sözünü de bununla bağlantılı olarak görüyorum birincisi bu yani bilimin insanlık tarihinde toplumların gelişiminde bence Adnan Bey siyasetten daha önemli görüyordu ve bu belki başka bir çok tabi ki bir çok etkenin yanı sıra sadece bu etkenle başladığını düşünmüyorum ve söylemek istemiyorum ama bu bunun önemli bir etken olduğunu düşünüyorum böylece bilim tarihine ilgi göstermiş duymuş olabilir diye düşünüyorum ikinci söylemek istediğim şeyde şu yine kitaplarından Adnan Bey'in dünya görüşünü öğreniyorum sadece bilim tarihi ile ilgili görüşlerini değil dünyaya bakışını da öğreniyoruz özellikle bilgi cumhuriyetinden haberle kitabı Adnan bey'in dünyaya nasıl baktığını gösteren çok ilginç çok zevkli ve çok önemli bir kitaptır benim bu kitaptan edindiğim izlenim Adnan Bey'in eşitliğe o günkü kendi dili ile müsavata,adalete,demokrasiye,özgürlüğe çok önem veren bir insan olduğu kitap okunduğunda hemen her bölümde bu parçada bunları görüyorum ve bunları birlikte düşünüyorum mesela müsavat içermeyen bir demokrasinin olamayacağını veya bunun olumlu olamayacağını söylüyor keza sınırsız bir bireysel teşebbüsten yana değil devletçiliği de savunuyor ve

sınırsız bireysel girişimciliğe karşı tam bunlardan benim çıkardığım sonuç özellikle bilgi cumhuriyeti haberleri kitabını kastederek söylüyorum Adnan Bey'in siyasi olarak dünya ya bakış tarzı olarak kendisi hiç öyle bir şey söylemiyor tabi hiç geçmiyor kitaplarında bu günkü deyim ile sosyal demokrat kişiliğe sahip olduğu izlenimini veriyor. Benim Adnan Bey ile ilgili söyleyebileceklerim bunlardır çok teşekkür ederim.

Prof. Dr. Aykut Kazancıgil da toplantıda A.Adivar hakkında bir konuşma yapmış, ancak konuşmasını ileride genişleteceğini bildirerek burada yayımlanmasını istememiştir.

Uluslararası Bilim ve Teknoloji Tarihi Sempozyumu

Istanbul, 10 -14 Mayıs 2006

“Adoption and adaptation: The travel of methods, techniques and technologies between Asia and Europe and the transformations of know-how”

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü Bilim Tarihi Anabilim Dalı, 10-14 Mayıs 2006 tarihlerinde Asya ile Avrupa arasındaki bilim ve teknoloji transferinin tarihini konu alan, uluslar arası bir sempozyum düzenlemiştir. TÜBİTAK, Sevinç ve Erdal İnönü Vakfı, Sabancı Üniversitesi, Kadir Has Üniversitesi, Institut Français d'Etudes Anatoliennes'in (IFEA) katkılarıyla düzenlenen sempozyum, Prof.Dr. İlber Ortaylı'nın “Avrupa ve Bilimde Osmanlı Modernleşmesi” konusunda verdiği konferans ile açıldı. Bilimsel oturumlar İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Kurul Odası'nda yapıldı.

Sempozyumda on ayrı ülkeden 29 bilim tarihçisi sunum yaptı. Sunumlarda ele alınan başlıca konular şunlardı: Matbaa ve barut teknolojileri; tuz elde etme teknikleri ve metalürji teknolojisinin Batı ve Doğu arasında yayılması ve dönüşümleri; sömürge döneminde Hindistan'da tıbbi fikirler ve teknikler; İslam tıbbının gelişmesi ve Yunan bilimi; 19. yüzyılda Mısır'da kadavra çalışmaları; Çin ile Avrupa arasında tıbbi bilginin aktarımı; İngiltere'de kullanılan geleneksel Asya ilaçları (film); Çin'de yazılı hesabanın benimsenmesi; Osmanlı'da ve Japonya'da mekanik saatler; Osmanlı'da askeri teknoloji, Avrupa bilim kitaplarından Osmanlıca'ya ve Yunanca'ya yapılan çeviriler, Asya ile Avrupa arasında teknik bilginin dönüşümü, Güney Asya'da akıl yürütme, bilim ve teknoloji, elektroterapi ile tedavi, Osmanlı-Avrupa haritacılığı.

İstanbul Üniversitesi Rektörü Prof.Dr. Mesut Parlak'ın açış konuşması

Değerli Öğretim Üyeleri, Davetliler
Sevgili Öğrenciler,

Uluslararası Bilim ve Teknoloji Tarihi Sempozyumu'nun açılış oturumuna hoş geldiniz. Asya ile Avrupa arasında bilim ve teknoloji transferinin tarihini konu alan sempozyumun açılışında, sizleri bu tarihi mekânda ağırlamaktan onur duyuyorum.

Türkiye'de akademik düzeyde bilim tarihi araştırmaları iki üniversitede yapılmaktadır. Bunlardan birisi İstanbul Üniversitesi'dir. Bu durum, üniversitemiz için bir kıvanç vesilesidir. Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü Bilim Tarihi Anabilim Dalı'nın düzenlediği bu yeni etkinliğin, bilim tarihçileri arasındaki uluslararası işbirliğini daha da güçlendireceğine inanıyorum.

İstanbul, bilim ve kültür bakımından önemini tarihinin her döneminde korumuştur. Özellikle, Osmanlı İmparatorluğu döneminde, değişik coğrafi bölgelerden bilim ve kültür insanlarını bir araya toplayan bu kent, uzun yıllar doğu ve batı kültürlerinin cazibe merkezi olmuştur. Doğu'da Semerkand, Meraga, Bağdat ve Mısır, Batı'da Avrupa'daki çeşitli bilim ve kültür merkezlerinden çok sayıda bilim adamı, sanatçı, zanaatkar ve mühendisleri, teknik adamları İstanbul'da toplanmıştır. Anadolu ve Rumeli'de, o dönemin bilim geleneği içinde yetişen bilim adamlarının da katılımıyla, çok çeşitli dinlerden ve değişik etnik kökenlerden gelen kişilerin oluşturduğu bir çalışma ortamı yaratılmıştır.

İstanbul, Cumhuriyet döneminde de, Türkiye'ye gelen yabancı bilim adamları için uygun bir merkez olma özelliğini devam ettirmiştir. 1933 yılında Mustafa Kemal Atatürk'ün öncülüğünde gerçekleştirilen Üniversite Reformu sırasında, İstanbul Üniversitesi'ne, Avrupa'dan, özellikle Almanya'dan çok sayıda bilim adamı gelmiştir. Bu bilim adamlarının, Türkiye'de modern bilimsel araştırma metodlarının yerleşmesine önemli katkıları olmuştur. Ülkemizde yaşadıkları süre içinde, kendileri de çalışmalarını her türlü siyasi baskıdan uzak bir ortamda gerçekleştirme olanağı bulmuşlardır. Günümüzde de İstanbul Üniversitesi, dünyanın değişik bilim merkezleriyle olan karşılıklı işbirliğini etkin bir şekilde sürdürmektedir. Amacımız İstanbul Üniversitesinin uluslar arası ünün daha yukarılara taşımaktır.

Asya ve Avrupa kıtalarını ayıran Boğaz'ın iki yakasına yayılmış İstanbul şehrinde, bu iki kıta arasında bilim ve teknoloji transferinin tartışılması, bugün açılışını yaptığımız toplantıya ayrı bir anlam ve önem kazandırmaktadır. Üniversitemizin bu etkinliğine, on ayrı ülkeden katılan bilim tarihçilerine teşekkürlerimi sunarım. Toplantının verimli geçmesini, yeni fikir ve yaklaşımlar

ortaya koymasını, dünya bilim ve kültür hayatına yeni katkılar getirmesini dilerim.

Bilim Tarihi Anabilim Dalı Başkanı Prof.Dr. Feza Günergun'un konuşması

Rectors, Vice rectors, Deans
Distinguished colleagues, Dear guests.

It is my great pleasure to welcome you on behalf of the Chair for History of Science to the inauguration of the International Symp on the hist of Science and Technology focusing on the transfer of science and technology between two continents, Asia and Europe.

The symposium was realised thanks to the kind and generous support of many administrators and colleagues. Firstly, I wish to express my gratitude to Professor Mesut Parlak not only for the cocktail he is kindly offering this evening, but for generously supporting history of science researches in Istanbul University through the "Istanbul University Research Fund" over which he presides.

TÜBİTAK is the main sponsor of our symposium and we are thankful for their support. I am deeply grateful to Professor Erdal İnönü, the chairman of the Sevinç and Erdal İnönü Foundation, Prof. Tosun Terzioğlu, the Rector of the Sabancı University, Professor Yücel Yılmaz, the Rector of Kadir Has University and Monsieur Pierre Chuvin, Director of the Institut Français d'Etudes Anatoliennes who came to my rescue by accepting to collaborate and extend financial support when funds provided by TUBITAK proved insufficient. I take this opportunity to wish quick recovery and health to Professor Erdal İnönü who, if in Istanbul would certainly take part to our symposium as he did for the previous workshops and meetings organised by the department. We look forward very much to celebrate his 80th birthday in June.

My sincere thanks also goes to Professor Seçkin Dindar, head of the Committee for Academic Collaboration who shared my enthusiasm in organising this international symposium and who, thanks to his personal contacts with Mr. Ahmed Ektem, provided reasonable accomodation for the conference.

I wish also to thank cordially Professor Korkut Tuna, the dean of the Faculty of Letters for his continous technical and moral support to the symposium, and to the activities of the Department of History of Science. Professor Erhan Güzel, the dean of the Faculty of Science was extremely kind to offer the room where scientific sessions will be held in the Faculty of Science.

I wish to extend my heartfelt thanks to Professor İlber Ortaylı, the director of Topkapi Palace Museum for giving the key-lecture of the symposium despite his heavy work which threatened his health recently.

The present symposium has itself a history which goes back to 1990s when collaboration started between the Department of History of Science of Istanbul University and the International Research Center for Japanese Studies in Kyoto. Symposia were organised in subsequent years by Professor Shizu Sakai and Professor Shigehisa Kuriyama in Kyoto and Seul thanks to the very generous support of the Taniguchi Foundation. These symposia in which I had the opportunity to take part were instrumental in paving the way for future scientific collaboration between the Department of History of Science in Istanbul and many historians of science in Asia and Europe. Workshops organised by the Asian Society for History of Medicine in Taipei much improved the collaboration not only among historians of medicine but historians of science. We look forward very much for the next symposium, which will be convened by Professor D.Kumar in New Delhi in November 2006.

The idea of organising an international workshop in Istanbul matured following the European Science Foundation Exploratory Workshop ("Sciences in Asia: Representations and Historiography, 17th to 20th centuries") organised in the Needham Research Institute in January 2005 in Cambridge. A good number of participants today were among the contributors to the Cambridge symposium convened by Christopher Cullen and Catherine Jami. But it was realised thanks to the contributions of all paper presenters from Europe and Asia who kindly accepted to participate in the present meeting. Without their goodwill, constancy, and energy this meeting would not have been realised. Therefore, I would like to Express my gratitude, both personally and on behalf of the Department of History of Science, to all of my colleagues for attending the Istanbul workshop:

Last but not least, I wish to thank sincerely my colleagues and students at the HS Department for their continuous help in organizing the present workshop.

Thank you to all colleagues and guests who have come to this opening ceremony. All of you are most sincerely invited to participate in the scientific sessions that will be held in the coming days at the Faculty of Science.

Now, I would like to invite Professor Mesut Parlak to the stage for his inaugural speech.

Uluslararası Bilim ve Teknoloji Tarihi Sempozyumu

İstanbul, 10 -14 Mayıs 2006

International Symposium on the History of Science and Technology

**Adoption and adaptation:
The travel of methods, techniques and technologies between
Asia and Europe and the transformations of know-how**

Düzenleyenler

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü
BİLİM TARİHİ ANABİLİM DALI

TÜBİTAK, Sevinç ve Erdal İnönü Vakfı, Sabancı Üniversitesi
Kadir Has Üniversitesi ve Institut Français d'Études Anatoliennes (IFEA)'nın
katkılarıyla

Bilimsel Oturumlar (11-12-13 Mayıs 2006)
İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Kurul Odası
Program: <http://www.bilimtarihi.org>

**Uluslararası Bilim ve Teknoloji Tarihi Sempozyumu
İstanbul, 10 -14 Mayıs 2006**

TÜBİTAK, Sevinç ve Erdal İnönü Vakfı, Sabancı Üniversitesi,
Kadir Has Üniversitesi ve Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü'nün (IFEA)
katkılarıyla düzenleyen
İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü
Bilim Tarihi Anabilim Dalı

PROGRAM

10 Mayıs 2006 (İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü, Doktora Salonu)

16.30 - 17.00 Açılış Töreni

17.00 - 18.00 İlber ORTAYLI'nın (Topkapı Sarayı Müdürü) Açış Konferansı
"Europe and Ottoman Modernisation in Science"

18.00 - 19.30 İstanbul Üniversitesi Rektörü Prof.Dr. Mesut PARLAK'ın kokteyli

11 Mayıs 2006

I.Oturum, Başkan Shigehisa Kuriyama

09.00 Christopher CULLEN (The Needham Institute, Cambridge)
Reflections on the transmission and transformation of technologies: printing and
gunpowder between East and West?

09.30 Hans Ulrich VOGEL (Tübingen University)
Transmission of salt production techniques between China and Europe, 18th-20th
Centuries: Deep drilling, use of steam power, and brine graduation

10.00 Günhan DANIŞMAN & Hadi ÖZBAL (Boğaziçi University, Istanbul)
Southeast Balkans and Turkish Thrace as a bridge of diffusion for metallurgical
technology between Anatolia and Europe

II.Oturum, Başkan: Catherine Jami

11.00 Deepak KUMAR (Nehru University, New Delhi)
Adoption and adaptation; a study of ideas and techniques in colonial India

11.30 Hormoz EBRAHİMNEJAD (Oxford)
Greek sciences and the development of Islamic medicine

III.Oturum, Başkan:Hormoz Ebrahimnejad

13.30 Anne-Marie MOULIN (CEDEJ, Cairo)
The taming of scientific revolutions: medical knowledge and political power
in 19th century Egypt

14.00 Khaled FAHMY (New York University)
Dissection, Islam and nationalism in nineteenth-century Egypt

IV.Oturum, Başkan:

15.00 Ping-yi CHU (Academia Sinica, Taipei)

Christianity, natural philosophy and history of chinese medicine: Wang Honghan and
his Gujinyishi

15.30 Vivienne LO & David DEAR (Wellcome Centre, University College London)
UK Asian remedies and recipes (Film)

18.00- 20.00 Kadir Has Üniversitesi Rektörü Prof.Dr. Yücel YILMAZ'ın Kokteyli
ve üniversite bünyesindeki Bizans sarnıcı ile Osmanlı hamamını ziyaret.

12 Mayıs 2006

V.Oturum, Başkan:Christopher Cullen

09.00 Catherine JAMI (CNRS, Paris)

Brush and beads: the cultural and social stakes of the adoption of written calculation in
China, 1600-1800

09.30 Takehiko HASHIMOTO (Tokio University)
The adaptation and modification of the mechanical clock in pre-modern Japan"

10.00 Atilla BİR & Şinasi ACAR (Istanbul Technical University, Anadolu
University)

The clockmaker family Meyer in Istanbul and the modified mechanical clock presented
to the Ottoman Sultan

VI.Oturum, Başkan:Kostas Gavroglu

11.00 Gabor AGOSTON (Georgetown University)

The Ottoman Empire and the technological dialogue between Europe and Asia: The
case of military technology and know-how in the gunpowder age

11.30 Mustafa KAÇAR (Istanbul University)

The transfer of know-how and the contributions of Sébastien Le Roy to Ottoman
shipbuilding (1784-1789)

12.00 Kahraman SAKUL (Georgetown University)

General observations on the Ottoman military industry, 1774-1839: Problems of
organization and standardization in arms production

14.30 Topkapı Sarayı Müzesi'ni ve Kadıköy Çarşısı'nı ziyaret

13 Mayıs 2006

VII.Oturum, Başkan:Harold Cook

09.00 Dhruv RAINA (Nehru University, New Delhi)

Strategies of localizing disciplines: On scientific textbooks and cultural practices

09.30 Meltem AKBAŞ (Istanbul University)

Notes on the Turkish translation of Ganot's Physics

10.00 Kostas GAVROGLU (University of Athens)

Comments on the historiography of science concerning the transmission of the sciences from the European Centers to parts of the Ottoman Empire: The case of the books written in Greek during the 18th century

VIII.Oturum, Başkan:Hans Ulrich Vogel

11.00 Nanny KIM (Heidelberg University)

Cultural attitudes and horse technologies: Notes on chariots and stirrups from the Chinese end

11.30 Prasanna PARTHASARATHI (Boston College)

Reason, science and technology in eighteenth-century South Asia

IX.Oturum, Başkan Şeref Etker

13.30 Harold COOK (Wellcome Center, University College London)

European understanding of Chinese methods of taking the pulse in the 17th Century

14.00 Shigehisa KURIYAMA (Harvard University)

The transmission of medicine and the archaeology of the body

14.30 Akiko ITO (University of Minnesota)

Comparison of the image of the body viewed through electrotherapy

X.Oturum, Başkan: Anne-Marie Moulin

15.30 Feza GÜNERGUN (Istanbul University)

Mustafa Sıdkı Efendi's (d.1769) translation introducing N.Bion's mechanical device for predicting eclipses.

16.00 Sonja BRENTJES (Aga Khan University, London)

"Patchwork (or: Syncretism) - the norm of mapmaking practices in Western and Ottoman circles of map production on Western Asia between 1550 and 1750"

14 Mayıs 2006

10.00-12.00 Kapanış Oturumu – Sonuçlar ve Genel Tartışma

OSMANLI BİLİMİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİNİN YAYIN İLKELERİ VE YAZIM KURALLARI

Osmanlı Bilimi Araştırmaları (OBA), bilim, teknoloji ve tıp tarihi ile temel ve uygulamalı bilimlerin tarihini ele alan araştırma makaleleri, çeviri ve tanıtım yazıları (bilimsel toplantı ve yayınlar) yayımlamayı hedefleyen hakemli bir dergidir. Derginin öncelikli amacı, Türk bilim tarihi konusundaki araştırmaları yayımlayarak, bu bilim dalının gelişimine katkıda bulunmaktır. OBA'nın yayın dili Türkçe'dir. Dergide, İngilizce, Fransızca ve Almanca makaleler de yayımlanabilir. 1995 yılında yayına başlayan dergi, 2001 tarihinden itibaren yılda iki sayı (yaz ve kış) olarak yayımlanmaktadır.

Yayımlanmak üzere OBA'ya gönderilecek çalışmalarda aranan özellikler

1. Çalışmanın metni dört kopya olarak bir adet disket kaydıyla (PC Word) birlikte editöre gönderilmelidir.
2. A4 kağıda tek yönlü ve tek satır aralıklı basılmış olan metin, boyutları 12.5 x 18.5 cm olacak şekilde düzenlenmiş olmalı; yazı karakteri olarak Times New Roman Türk kullanılmalıdır. Metin 11 punto, dipnotlar 8 punto, makale başlığının tamamı büyük harflerle 12 punto ve koyu yazılmalıdır. Metin içindeki bölüm başlıkları sadece baş harfleri büyük 11 punto ve koyu; bölüm alt başlıkları ise, 11 punto italik ve beyaz olacak şekilde düzenlenmelidir.
3. Çizelgeler ve çizimler ana metnin içindeki yerlerinde, ekler metin sonunda olmalıdır. Dipnotlar sayfa altında verilmelidir. Kitap ve dergi adları beyaz italik, makale başlıkları tırnak içinde yazılmalı, kitapları yayımlayan kurumların adları açık olarak (İstanbul Üniversitesi Yayınları, Türk Tarih Kurumu Yayınları, vb.) belirtilmelidir.
4. Yukarıda belirtilen özelliklere uygun olarak hazırlanmış olan çalışmanın, ekler, resim, şekil ve tablolarıyla birlikte 40 sayfayı geçmemesi tercih edilir.
5. Yazının ilk sayfasında, çalışmanın başlığı, yazar / yazarların adı ve adresleri bulunmalıdır.
6. Metin sonunda en az 100 kelimelik bir özet verilmelidir. Türkçe makalelerin özetleri İngilizce, yabancı dilde yayımlanacak makalelerin özetleri Türkçe ve İngilizce verilmelidir. Özetlerin altında en az üçer adet İngilizce ve Türkçe anahtar sözcük yer almalıdır.
7. OBA'ya gönderilen çalışmalar, yazar ve hakem kimliği gizli tutularak üç hakeme gönderilir. Çalışma, hakemlerden en az ikisinin raporu olumlu ise yayımlanır.

Çalışmaların gönderileceği adres:

Feza Günergun (editör)
İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
Bilim Tarihi Anabilim Dalı
Beyazıt, 34459 İstanbul
Tel: 0212 455 57 00/15978; Fax. 0212 511 43 71
E-posta: fezagun@attglobal.net